

КӨПБАЕВ
Темірғали Мұратбекұлы

**«БАСПАГЕРЛІК-РЕДАКТОРЛЫҚ
ШЕБЕРЛІК ЖӘНЕ КІТАП ШЫҒАРУ
ІСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

**атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
ЖИНАҒЫ**

Алматы, 2022 жыл

Ақын, ғалым, баспагер, ұстаз, филология ғылымдарының кандидаты,
Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, Халықаралық
Ақпараттандыру академиясының академигі Темірғали Көпбаевтің
60 жасқа толуына арналған
**«Баспагерлік-редакторлық шеберлік және кітап шығару ісінің өзекті
мәселелері»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
ЖИНАҒЫ

УДК 655.4/.5
ББК 76.17
Б 26

Ғылыми редактор:
Филология ғылымының докторы, доцент
Айгүл Рамазан

Жауапты редактор:
Ермахан Шайхыұлы

Ақын, ғалым, баспагер, ұстаз, филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, Халықаралық Ақпараттандыру академиясының академигі Темірғали Көпбаевтің 60 жасқа толуына арналған **«Баспагерлік-редакторлық шеберлік және кітап шығару ісінің өзекті мәселелері»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы – Алматы: Қазақ университеті, 2022 ж. – 190 бет.

ISBN 978-601-04-5958-8

Ақын, ғалым, баспагер, ұстаз, филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, Халықаралық Ақпараттандыру академиясының академигі Темірғали Көпбаевтің 60 жасқа толуына арналған **«Баспагерлік-редакторлық шеберлік және кітап шығару ісінің өзекті мәселелері»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары топтастырылған.

УДК 655.4/.5
ББК 76.17

ISBN 978-601-04-5958-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

І БӨЛІМ

ҮЗДІК ТОЛҒАМДАР, ҮЗДІК ПОЭТИКАЛЫҚ ОЙЛАР БИІГІНДЕ

Жанғара Дәдебаев,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

Тәуелсіздік кезеңінің поэзиясын төрттағандап тартып, орынды сөзін төрттағанға салып, ғазал үлгісінде орайлы, ойланып айтып келе жатқан ақындар бүгінде көп емес, көп болмаса да бар. Сол барымыз – Темірғали Көпбай.

«Сыртқа қасиет бітпейді, Алла Тағала қарайтұғын қалыбына, боямасыз ықыласыңа қасиет бітеді»¹, – дейді Абай. Маңызы мен мәні, сыны кетпей, әріден келе жатқан сөз. Осы сөзден адамға ғана қатысты емес, өнерге, өнер туындысына да қатысты қасиет танылады. Өлеңнің де қасиеті ішінде. Ішкі қасиеттің сыртқы ажармен ашылуы, ішкі қасиет алтын болғанда, сыртқы ажардың күміс болып келуі өмірде де, өлеңде де сирек.

Өлең сөздің іші алтын, сырты күміс болуы – жайнаған жарасымның көрінісі. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы» жайнаған жарасымымен жанар жасқағандай жарқырап тұруының өзі тамаша. Жайнаған жарасымымен жанар жасқағандай жарқырап тұрған тамашаға қарамаймын деген жанның өзі көз салмай өтпейді. Ондай тамаша көп болмайды.

Темірғалидың сөзінің іші – алтын. Темірғалидың сөзінің қасиеті ішінде, «Алла Тағала қарайтұғын қалыбында, боямасыз ықыласыңда».

Темірғали Көпбай өзінің төрттағандарын көпшілікке «Даналық тәпсірі»² деген атпен ұсынды.

«Даналық тәпсіріндегі» бірінші төрттаған мынадай екі жолмен түйінделеді:

Бір ғұмырға татитұғын сәттер бар,
Ғұмыр да бар татымайтын бір сәтке.

Жер бетінде жүре тұрсақ демейтін адам жоқ. Лұқман хакімнің бір мысалы «Шал мен ажал» деп аталады. Шал үйіне отын арқалап келе жатыр екен дейді. Отынды шауып, жинап, арқасына салып арқалап келе жатқан шал қатты шаршайды. Өмірдің ауыртпалығынан қажыған қарт арқасындағы отынның астында теңселіп келе жатып, бір биіктің басына шыққанда: «Уф! Бүйтіп азап шеккенше өлсем еді. Ажал да алмай қойды. Ей, ажал, қайдасың?!» – деп, отынын жерге қойып, өзі отынына сүйеніп дем алып отырады. Сол сәтте ажал жетіп келіп: «Міне, мен мұндамын. Неге шақырдың?», – депті. Сонда әлгі қарт: «Сені мына отынды маған арқалатып жіберу үшін шақырдым. Кәне, арқалатып жібер!»³ депті.

Мысалдың соңында мынадай түйінді ой бар: «Адам баласы өмірдің ауыртпалығынан қанша қажып, қиналса да, оны қиып кеткісі келмейді». Адамның жаратылысы осындай. Жаратылысы осындай адамға Темірғалидың өз айтары бар. Темірғали айтумен тынып қалмай, ой салып, ойландырып қояды. «Бір ғұмырға татитын сәттер» деп ақын қандай сәттерді айтып отырғанын, «бір сәтке татымайтын ғұмыр» деп қандай ғұмырды айтып отырғанын білгіміз келіп, ойланып қалатынымыз рас. Ақын қозғап жіберген ойдың түбіне бойлау оңай емес. Өйткені ақын бұл жерде шеберлік көрсетіп қана қоймайды, маңызы шалқыған, мәні тасыған тереңдік аңғартады.

¹ Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Ғылым, 1977. – 206-бет.

² Темірғали Көпбай. Даналық тәпсірі. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2019. – 264 б.

³ Лұқман хакім. Даналық сөздер / Құраст., басқа тілдердегі мәліметтерді қазақшалаған, зерттеу мен түсініктерді жазған Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 47-бет.

Орынды, қисынды. Ойдың алғырлығы, тапқырлығы бірдей көрініп тұр. Асылында, төрттағанның семантикалық құрылымында ақындық ойдың алғырлығы, шығармашылық қиялдың жүйріктігі, қиыннан қиыстырып, қисынын табудағы шеберлік аса маңызды поэтикалық қызмет атқарады. Темірғалидың төрттағандарында ақындық ойдың алғырлығы, шығармашылық қиялдың жүйріктігі, қиыннан қиыстырып, қисынын табудағы шеберлік үлгісі тең түсіп жатады.

Ұзақ ғұмыр жасағысы келгенмен,
Қартайғысы келмейді екен ешкімнің, –

деген келесі бір төрттағандағы ойлар да қиыннан қиысқан. Ақын бір сырдың екі қырына тән мән мен мағына арақатынасындағы ерекшеліктерге сүйене отырып, тосын поэтикалық анықтама жасайды. Адамның ұзақ жасағысы келетіні рас, адамның қартайғысы келмейтіні де рас. Ұзақ жасау – басты тілек. Ұзақ жасау туралы тілегіне жеткен адам қартаймай қалмайды. Ұзақ жасаудың нәтижесі – қартаю. Табиғаттың заңы осындай. Бұдан қашып құтылар жан жоқ. Бір адамның көңіліндегі осы екі тілектің мәні мен мағынасындағы қайшылықты реңктер жоғары көркемдік әлемінде, шын шеберлік шыңында ой түюге негіз болған. Ақынның түйген ойы тіршілік философиясының келісті кестесіндей, поэтикалық өнердің өңін бермес өмірлі өрнегіндей шынайы және шырайлы.

Біздер, біздер мөлдіреген шықтаймыз,
Тіршіліктің шеңберінен шықпаймыз.
Нағыз өмір басталар деп жүргенде,
Өмір өтіп кететінін ұқпаймыз.

Әркімнің басында болатын, көкейінде жүретін, бірақ өзі сезбейтін шындық сырын ақынның төрттағанын оқыған соң ғана тапқандай болып таңданысатын жай да болады. Кісінің көкейінде тұнып жатқан сырды түртіп оятып, оны сол кісінің өз танымы арқылы ашу – Темірғалидың оңтайлы және қапысыз меңгерген ақындық тәсілі.

Сырды айттым көз жасындай көздегі,
Кей дарын күнге найза кезенеді.
Талантқа тас атудың керегі жоқ,
Талантты мақтай берсең, өзі өледі, –

дейді Темірғали.

Осы төрттағанға дейін Темірғалиға арнап бірер мақтау сөз айтпақ едім. Мынадан кейін ол ойымнан қайттым. Мақтау сөзімді айта беріп кілт тоқтадым. Аздан соң сабама түстім. Көңілім тынышталғандай болып еді, осы төрттағаны үшін Темірғалиға сын айтқым келді. Бірақ төрттағанның төрт аяғы бірдей шындықтың үстінде тұр. Шындық болғанда тілді үйіретін тәтті емес, ащы, ащы шындық. Шындықты шындық болғаны үшін мақтаудың керегі жоқ. Шындыққа ащылығы үшін сын айту дұрыс емес. Шындықтың шындық екенін мойындау қажет, одан көз жазып қалмау керек. Темірғалидың төрттағаны – төрт тағандап тұрған шындық. Оны мойындамасқа, оны қабыл алмасқа болмайды. Темірғали мойындамасқа, қабыл алмасқа болмайтын шындықты айтыпты. Менің білуімше, мойындамасқа, қабыл алмасқа болмайтын шындықты шырайын ашып айту шын ақынның ғана қолынан келеді.

Темірғалидың «Даналық тәпсірі» шығармашылық қабілет пен ақындық пайымдаудағы алғырлық пен тапқырлықтың, ерендік пен берендіктің, тереңдік пен кемелдіктің тоғысуынан туған. Әл-Фараби даналық дегеніміздің «дүниеде бар үздік заттар туралы үздік білім»⁴ екенін айтады. Төрттаған жанрына тән басты ерекшелік – дүниеде бар үздік құбылыстар туралы үздік ой түю, болмыстағы әрбір нәрсенің түпкі себептерін біліп айту. Төрттаған

⁴ Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 230-бет.

жанрында ізденген шығармашылық тұлға жанр талабына сай дүниеде бар үздік құбылыстар туралы үздік ой түйе, болмыстағы әрбір нәрсенің түпкі себептерін біліп айтуға ұмтылады.

Темірғали Көпбайдың «Даналық тәпсірінде» дүниеде бар үздік құбылыстар туралы үздік толғамдар топтастырылған, болмыстағы құбылыстардың түпкі себептері туралы үздік поэтикалық ойлар қорытылған.

Темірғали Көпбай – дүниеде бар үздік құбылыстар туралы үздік толғамдар түйе биігіне шыққан, болмыстағы құбылыстардың түпкі себептері туралы үздік поэтикалық ойлар қорыту деңгейіне көтерілген дара шығармашылық тұлға.

Алпыстың асқарына алқынбай шығып тұрған Темірғалиға зор денсаулық, шығармашылық еңбек жолында әрдайым табысты болуын, жанұясына амандық-саулық, бақ, дәулет, құт-береке тілеймін.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚУАТ ПЕН БАСПАГЕРЛІК МҰРАТ

Әділғазы Қайырбеков,
*ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби
сыйлығының лауреаты,
филология ғылымдарының кандидаты*

Мен білетін Темірғали Көпбай – Алаш аманатын арқалаған, қазақтың ұлттық мүддесі үшін аянбай қызмет атқарып жүрген азамат. Ол – белгілі ақын, жазушы, журналист, әдебиет зарттеушісі, ғалым, аудармашы, ұстаз, редактор, баспагер, кәсіпкер. «Сегіз қырлы, бір сырлы». Алпыс дейтін айшықты мерейлі жасқа жеткен қоғам қайраткерінің мен екі қырына ғана тоқталып өтсем деймін. Оның бірі – ақындығы, екіншісі – баспагерлігі.

Осы күнге дейін «Көзмоншак» (1998), «Жаңғырык» (2007), «Кие» (2009), «Оңтүстік» (2009), «Аңсар» (2012), «Қарапайым пайымдар» (2012), «Аққұмда оянған арман» (2019), «Даналық тәпсірі» (2019), «Жылдар жылжып барады» (2019), «Сабан ақша» (2022) және екі томдық «Шығармалар жинағын» оқырмандарына ұсынған арқалы ақын Темірғали Көпбай – өр намыс пен асқақ рухты, айнымас мінез бен ұлттық ұстанымды өлеңдеріне қамшының өріміндей үйлестірген қарымды қаламгер.

Беймәлім бәйітке орап боз даланы,
Бейуақта бейбақ көңіл боздағаны.
Дүние-ай, бәрі өткінші, бәрі жалған,
Артыңда өлмейтін тек сөз қалады.

Ол өзінің арманы мен аңсарын халқының шері мен мұңынан бөліп қарамайды, киелі сөздің иесі болып саналатын ақынның Алла алдындағы парызы да сол деп біледі. Артыңда қалатын сөзінді ұмытпа, өлмейтін сөз ақиқаттың алауы, шындықтың шамшырағы деп таниды. Қазақтың бостандыққа, азаттыққа, тәуелсіздікке жету жолындағы күресін қасиетті өлең сөздің от-жалынына орап жеткізу – ақындық шеберлікті ғана емес, ақындық азат рухты да талап етеді, әрине.

Көп шындықтың айқасқанмен кірпігі,
Жан сақтауға жарамайды жалған үн.
Ақиқаттың алдаспаны бір күні
Жарқ етеді әмірімен Алланың!

Ақынның айтып отырғаны – шындықтың жүзін бүркемелуге, көлегейлеуге, түмшалауға болатын шығар, бірақ ақиқаттың алдаспаны жарқ ете қалғанда, одан ешкім қашып құтыла

алмайды, ендеше ақиқаттан ауытқыма дегенге саяды. Ақиқатты айту үшін адамға тіл берілген. Ақынның сөзі де ақиқаттан тамыр тартады. Сондықтан да ол мынадай ой түйген:

Сөз әуелден қазынасы Алланың,
Тағдырымыз сөз бен істің тізбегі.
Құран Кәрім дүниенің бар мәнін
Асыл сөздің астарынан іздеді.

Осылайша ол көптеген өлеңдерінде асыл сөздің астарын ұғуды, ақиқатты сол арқылы тануды, дүние сырына ақылдың нұрын түсіріп үңілуді бірінші орынға қояды. Сондықтан да ақын жүрегі әрдайым мазасыз.

Үміт артып жарық күнге, ақ таңға,
Дүниеден таба алмадым дертіме ем.
Парасатты құлқын жұтып жатқанда,
Қалай сергіп, қалай ғана серпілем?!

Бұл – жаңағы ақылдың нұрын, сәулесін түсіргенде айтылған сөз. Парасат, ақыл, білім, даналық атаулының бәрі құлқынның, тойымсыздықтың, жемқорлықтың алдында дәрменсіз болса, солардың құрбандығына айналып жатса, ақын жаны қалай байыз табады? Осылай деп сауал тастаудың өзі ақынның азаматтық ұстанымын білдіреді. Күрестің жолы көруден басталады, құлқынқұмарларды көрмеу, көрсе де үндемеу, шет қалу, тысқары қалу – қоғамдағы дертке көз жұма қарау деген сөз. Ақынның қойған сауалы – уақыттың, заманның сауалы.

Темірғали ақынның бір кітабы «Даналық тәпсірі» деп аталады. Төрттағандар. Аңдатпасында былай деп жазылған: «Даналық ойлар – жалпы адамзаттың ортақ құндылығы, адам баласы жаралғалы бергі ақыл-ой мен таным-түйсік көкжиегінің көрінісі. Өмірдің, болмыстың ақиқат мәнін дөп басатын қанатты сөздер мен асыл ой түйіндері – қаншама ғасырлар өтсе де, жақұттай жарқырай беретін асыл қазына». Осы асыл қазынаға, ақық-маржан ой түйіндеріне ақын қатты қызыққан екен. Бір шумақтағы төрт тармақ арқылы ойды тас-түйін жеткізу – үлкен өнер. Бұл өлең өлшемімен Шығыс шайырлары да ой тарқатқан. Сол бір шумақта артық-кемі жоқ даналық мәйегі тұнып тұруы керек. Сөзіміздің дәлелі болсын, бірнеше мысал келтірейік:

* * *

Жер бетінде ұзақ жүре тұрсақ дер,
Ей, адамдар, бірер сөзге мұрсат бер.
Бір ғұмырға татитұғын сәттер бар,
Ғұмыр да бар татымайтын бір сәтке.

* * *

Арман кейде адасады, жасыма,
Өмір де өтер алды-артына қарамай.
Үлкен бақыт қонсын десең басыңа,
Аз нәрсеге қуана біл баладай.

* * *

Әлімсақтан белгілі ғой жай мына,
Бәрі өткінші қуаныш та, қайғы да.
Өмір мәні – өз бағанды білгенің,
Өткінші деп берген серттен айныма.

* * *

Өтті, кетті, қайран күндер бір кеммен,
Өмір сырын кім сұрайды білгеннен.
Өзгертетін құдірет жоқ өткенді,
Өткен күннен сабақ алып жүргенмен.

* * *

Өмірінде ой жібермей өткенге,
Кейбіреулер ойнап жүрер отпен де.
Түрім нашар деп налитын адам көп,
Ақылым аз деп жылайтын жоқ пенде.

* * *

Биязыға жараспайды үн қатқыл,
Адам жайлы білгің келсе шындап бір,
Өзгелердің ойын емес ол жайлы,
Өзге жайлы оның ойын тындап біл.

* * *

Махаббат – ғашықтардың жан жалауы,
Сүюден басқа жолды таңдамауы.
Жүрекке жігер берген, жалын берген,
Сәнбесін сезімдердің мәңгі алауы.

2016 жылы Темірғали екеуіміз Қазақстан Жазушылар одағының атынан малқардың ұлы ақыны Қайсын Құлиевтің 100 жылдық мерейтойына қатысу үшін Қап тауына, Нальчик қаласына бардық. Салтанатты жиналыста Темірғали өзінің «Чегем мен Өгем» деген өлеңін оқыды. Қ.Құлиев Чегем тауларында дүниеге келген екен, Т.Көпбаев – Өгем тауларының перзенті.

Сені ойласам төгілгендей көктен нұр,
Көңілімде көрікті өлең, көктем жүр.
Жүрегіме сіңген менің жас күннен
Чегем таудан Өгем тауға жеткен жыр.

Арнау өлеңдерде мұндай сәтті үйлесімдер, орайын тапқан оралымдар, соны ақынның мүлт жібермей, ұйқасқа орап жеткізуі – әрдайым жыр шумағының шырайын ашады. Чегем таулары мен Өгем тауларының арасын осылай да жақындатуға болады екен. Бұл өлеңде малқар мен қазақ халықтарының ортақ тағдырлары да қоса өріліп жатыр. Темірғали өлеңін қазақша оқыды. Малқар бауырлармен тіліміз де, діліміз де бір екен, көп сөздеріміз ортақ екен, аудармашысыз-ақ ұғынықты екен. Олар ризашылықпен ұзақ қол соқты.

Жоғарыда Темірғали ақынның азат рухтың жыршысы екендігін айттық. Ұзақ жылдарға, тіпті ғасырларға созылған бодандық санадан, құлдық санадан арыла алмай келе жатқанымыздың мысалы көп. Бұған ұлт ақыны қалай үнсіз келіспек? «Ашынғаннан шығады ащы даусым» демекші, өз ойын ашық та, ашып та, астарлап та айтқан тұстары баршылық. Соның бір мысалы – «Қамыт жайлы жыр» балладасы. Иесі кигізген қамытты шабдар ат шау тартқанда да тастап кете алмай, айналсоқтап, еркіндікке айырбастай алмай тұр. Міне, мәселе қайда?! Ақын тағы бір өлеңінде мынадай ой ұштығын аңғартады:

...Қамшылауға көндіккен сауыр шыдар,
Шыдағанмен салмағын ауырсынар.
Ауыздықпен алысып өткеніңше,
Жабайы боп жүргенің тәуір шығар.

Ауыздықпен алысқан арғымақтан да, бас еркіндігі бар жабайы құланның тірлігі артық дегенді аңғартып тұр. Ал ойлан. Бұл ойдың астарында тағы да азаттықты аңсау жатыр ғой...

Темірғали ақынның «Кие», «Қызыл қырғын», «Тарпандар», «Асқақ рух», «Оңтүстік», «Дағдарыс» дәптері» дастандары туралы жеке әңгіме болуға тиіс. Оның эпикалық қуаты шығармашылығының үлкен бір бөлігі екенін ғана аңғартамыз.

Көп замандастарымыз Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, ақын Темірғали Көпбайды көпшілікке танымал іскер азамат, байсалды баспагер деп те таниды. Кезінде осы Темірғали өлеңді қойып, пайдасы мол кәсіпкерлікпен айналысып кеткен болар деп бал ашқандар да болыпты. Шынында, қарызға белшесінен батып жүрсе де өзі ашқан «Қазығұрт» баспасын аяғынан қаз тұрғызып қана қоймай, нарық бәсекесінде көп томдық кітаптар шығаратын республикамыздағы бірегей беделді баспаға айналдырды. Бұл жолда көптеген қиындықтарды еңсере жүріп көшін түзеді. Кейбір баспалар өтімді тауар іздеп бас қатырды. Сондай кезде бес, он, жиырма томдық кітаптар шығарып, баспагерлік мұратқа жетем деуі, шынында, күтпеген шешім, батыл қадам болғаны анық. Кезінде «Сол көп томдықтарың кімге керек, кім оқиды оны?» деушілер де, «Көп томдықтың бәрі алтын емес» дегендер де табылыпты. Темірғали алған бетінен қайтпаған. Жылдар өткен сайын көп томдықтар шығаруды азайтудың орнына, үдете түскен. Жазушының немесе ақынның бүкіл жазған-сызғандарын жинап-теріп, іріктеп-сұрыптап оқырман игілігіне жарату – әлемдік әдебиет тарихында бар тәжірибе. Өзін өзі ақтаған қадам. Көптеген қаламгерлер көзі тірісінде жазғандарының бәрін жинақтап үлгермеуі мүмкін. Соңында жарияланбаған туындылары, қолжазбалары, хаттары, күнделіктері қалады. Соңында іздеушісі, мұрасына жанашырлық жасайтын ұрпақтары болмаса тіпті қиын. Ал осындай игілікті қадамға білікті баспагер барып отырса, оны қалай құптамайсыз?! Көп томдықтар – ертеңгі әдебиет зерттеушілері үшін дайын тұрған қазына. «Қазығұрт» баспасының президенті Темірғали Көпбайдың баспагерлік мұраты бүгінгі қам-қарекеттердің шеңберінен шығып, келешектің асуларын алуды көздейді. «Қазығұрт» баспасы әр жылдарда Германия, Ресей, Түркіменстан және Алматыда өткен кітап жәрмеңкелеріне қатысып, Мәдениет министрлігінің арнайы дипломдарымен марапатталған. Сондай-ақ «Жылдың ең үздік кітабы» республикалық байқауының бірнеше мәрте жеңімпазы атанған. «Қазығұрт» баспасы ел өміріне нарықтық қарым-қатынастар дендей енген аумалы да төкпелі, қысталаңы мен қиындақтары қабаттаса алмасқан тәуелсіздік жылдарында қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына, кітап шығару, баспа ісін жүйелі түрде дамыту ісіне мол үлес қосты. Республикамызға және шет елдерге аттары мәлім ақын-жазушыларымыздың туындыларын «Көп томдықтар», «Мемлекеттік сыйлықтың иегерлері», «Президент сыйлығының иегерлері», «Ұстаздар кітапханасы», «Тәуелсіздік толғаулары» серияларымен шығарып, оқырмандарымен қауыштырды. Көп томдықтары жарыққа шыққан авторлар қатарында Ж.Жабаев, Т.Рысқұлов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Х.Ерғалиев, Д.Әбілев, Н.Байғанин, С.Қирабаев, Р.Бердібай, М.Әлімбаев, Ә.Нұршайықов, Ғ.Қайырбеков, Т.Әбдірахманқызы, Ғ.Орманов, Ә.Нұрпейісов, М.Мырзахметұлы, Ш.Елеуқенов, Т.Кәкішев, Ж.Нәжімеденов, М.Айтхожа, А.Сүлейменов, О.Әубәкіров, С.Жүнісов, Қ.Мырза Әли, Т.Молдағалиев, Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов, К.Смайылов, А.Әшімұлы, И.Сапарбай, Ұ.Есдәулет, М.Байғұт тағы басқалары бар.

Темірғали ақынның Темірқазық жұлдызы жоғарыдан жарқырай берсін. Темірқазық идеясы Тәуелсіздіктің мәңгілік мұраттарымен үндесіп, жарасым тапсын!

07.02.2022 жс.

Алматы

ЖЫЛАП ҚАЛҒАН ЖЫЛДАРДЫҢ ЖЫЛНАМАСЫ...

Ғалым ЖАЙЛЫБАЙ,

ақын,

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері

Қанаттас, қаламдас бауырым, дос-іні, қазақтың қабырғалы ақыны Темірғали Көпбаевты білгеніме, танығаным отыз жылдан артық уақыт өтіпті. Өзі дүниеге келген Төлеби ауданындағы Аққұмының күніндей күліп, жазындай жадырап жүретін, айтар ойын іркіп қалуды қаламайтын ақынның жан-жүрегіне үңілуге жетер уақыт. Қазақ өлеңіне сексенінші жылдары келген қыз-жігіттердің біразы өлең көкжиегінен, ақындық орбитасынан жоғалып кетті. Қоғамдық формациялардың ауысуы, құндылықтардың орын алмастыруы, кара базар, жетім бұрыш біздің буынды қыспаққа алғанын несін жасырайын?! Кітап шығарып қаламақы алмаған, өкіметтен пәтер тимеген, арзан атақ-даңққа жүгірмеген осы толқын жасымыз елуден асқанша жас ақындар тізімінде жүрдік. Енді алдымыз алпыстан асып, соңымыз алпысқа келіп, ағалықтан ақсақалдыққа ауысып барамыз ба, қалай?

Өлең – ақ пен қараның, қараңғы мен жарықтың, қуаныш пен қайғының арасынан жарқ етер рухтың шамы. Көп жағдайда оқырман санасы мен жыр табиғатының арасы домбыраның қос ішегіндей үйлесе кетуі де екіталай. Темірғали ақын да қатарластары сияқты екі қоғам, екі формация, тіпті екі ғасырдың куәгері.

Бесін сәттің білмесең дүр бағасын,
Бұла жүрек, несіне бұлданасың?
Жазбақ болып түндерде тырбанасың
Жылап қалған жылдардың жылнамасын.

Жылдар жылжып барады жылап-күлген,
Сырнайына уақыттың құлақ түрген.
Сұрауы бар дейміз-ау әрбір сәттің
Сұрарыңды білмейсің бірақ кімнен...

Осы шумақтарда Темірғали ақынның тағдыры да, жан-жүрегінің табиғаты да кестеленген. Жалған пафос, жалаң дидактика жоқ. «Жылап қалған жылдардың жылнамасын...» жазып отырған Ақынды көремін. Киелі қалам иесінің міндеті де – «...Жылап қалған жылдардың жылнамасын...» жазу. Осы жолдар айтқанына сендіреді, ертеді, ерітеді.

Темірғали достың «Аңсау» деп аталатын бір тамаша жыры бар. Жаныңды аялар, санаңа самал соқтырар, қарапайым да қасиетті өлең.

... Аққұмда қалған бала кез,
Аңсатты нұрдай бүгін де.
Тұңғыық еді-ау қара көз
Тәтті мұң тұнған түбінде.

Бозбала ғұмыр – жақұтым,
Бозала тандар санамда.
Бейдауа сүю бақыты
Бұйырған еді маған да.

Аққұм-ау, неге асықтым,
Шоқ болып жанған шақтар-ай.
Сағынтып жүрген ғашықтың
Сарылтып жеткен хаттары-ай.

Аяулы да, аялы жыр. Аққу-қаздың мамығындай үлпілдеп тұр. Сезімді селт еткізіп, жаныңның жарық оттарын жақпаса оның несі өлең? Енді осы жырдың соңы:

...Аңсаймын кейде қаталап,
Дүние түбі бір кемдей.
Аққұмда аппақ махаббат
Күн кешіп әлі жүргендей.

Жүрек шым етті. Ақ махаббат, ақ сезім қай жерде, қай жүректе күн кешіп жүр екен? Әлде, мынау аласапыранда біздің өлкеден зым-зия жоғалды ма?

...Менің есіме Темірғали ақынға еріп Шымқалаға, одан әрі Төлебиге, Аққұмға соғып, оқырмандармен кездесіп, Біркөлікке келіп қонған жаздың түні түседі. Сенің елу жылдығыңды атап өтуге Исрайыл Сапарбай, Ұлықбек Есдәулет, Бауыржан Жақып төртеуіміз өзіңмен бірге барған едік. Сол түні Біркөліктің жұлдызы ерекше жарқырады.

– Осы өлкеден небір ұлы суретшілер шықты ғой. Ғажап емес пе? – деп аңқылдады ел ағасы жасына енді келген ақкөңіл ақын еңтігіп.

Содан бері он жыл өтіпті. Ол жердің ауасы да, суы да, күні де, түні де ғажап еді...

«Аққұмда аппақ махаббат, күн кешіп әлі жүргендей.» Иә, ақ махаббат ұялар жүректі, бауар сезімді, жүрер жерін біледі. Сол қасиетті сезім сенің Аққұмыңда жүрген шығар, досым!

В.Белинскийдің А.С.Пушкин туралы мақалаларында: «Ақынның тағдырын тек талант қана шешеді деп ойлау – үлкен қателік. Әрине, адамды ақын ететін, алдымен, талант екені рас, бірақ оған қосымша мінез, білім және ұстанған бағытың болуы керек. Соңғылары ол өмір сүрген қоғамға тәуелді. Шындықты ақындықпен бейнелеу табиғи талантқа аздық етеді, ол үшін ақынның өзінің ақындық шындығы болуы керек» деген сөзі бар.

Ақындық шындық. Бәлкі, ақиқаттың айнасы деп жүргеніміздің өзі ақындық шындық шығар. Заман, қоғам өзгерісі шын ақын шығармаларында көрініс таппай қалуы мүмкін емес. Абайша айтсақ: «жүрегінің түбіне терең бойлаған» жанның көкірек көзі ашылады. Ол айналаға ақиқаттың көзімен, ақындық шындықпен қарап өз сонысымен сапар шегеді. Белинский Пушкиннің талантын ашқан 1812 жылғы Отан соғысы болғандығын, дәл осы майдан қалғып-мүлгіген орыс рухын оятқанын, намысын қайрағанын сөз етеді. Пушкиннің өсу жолдары, есею жолдары осы оқиғалардан бастау алады деген пікір орнықтырады.

Қазақ қоғамындағы Тәуелсіздік ұлттық намыстың оянуына, рухымыздың тірілуіне жол ашты.

...Аққұмға барсаң қыста бар,
Ақшаңқан әлем – ар шығар.
Ақтүтек соққан тұста бар
Аңсарың, сірә бар шығар? –

деп өзінің Аққұмын, Жиделісай тоғайын, Өгем жоталарын мөлдірете жырлайтын ақынның өрісі ұлғайған, көкжиегі кеңіген жылдарының куәсі болдық. Дүние қашан да қозғалыста, өзгерісте. Оны тоқтатып қояр құдірет жоқ. Ақын бес күн ғұмырға қонақ болғанымен, уақытқа қонақ емес. Соны сезінгенде ғана құдіретті қалам иесісің.

Ақын Темірғали Көпбай өлеңнен өлеңге, кітаптан кітапқа көркемдік кестелері мен образды ойлау жүйесін шыңдап, қорғасын құйған сақадай салмақтанып, арқаланып, әруақтанып алға ұмтылады. Өз рухының шамын өз өлеңімен жағады. Ондай ақын – кие мен қасиеттің иесі. Ақындық ақиқат ақын түйсігіне сәуле түсіреді.

Зарыққан кезде заманнан мынау күдер кем,
Зауал ма дерсің Тәңірдің өзі жіберген.
Ырықтан шыққан ызадай бейне ышқынып
Далама менің дауыл келеді түнерген.

Сірескен бұлттар – жұртымның өкпе, наласы,
Сыңсыған самал – боздаған бейбақ анасы.
Ұйытқыған жел – ұлыған намыс үніндей
Толассыз нөсер – көз жасы елдің, шамасы.

Дауыл келеді, қайғысын артып зарлы үйдің,
Сағаты жетті сартап боп жатқан сары қидың.
Сананы сілкіп, сел болып тиер бұл дауыл,
Қопарады ертең атқораларын Авгийдің.

Бұл Темірғалидың «Дауыл келеді» атты үш шумақ өлеңі. Бұрын да оқығам. Енді бүгін тоқ соққандай әсер етті. Уайым мен күдікке толы бүгінгі аласапыран тірлікте осы үш шумақ қанша жүк көтеріп тұр?

Авгийдің атқорасы тазаланса санамыз бір сілкініп қалар еді, шіркін! Қазір қазақ қоғамында қит етсе, ақын-жазушыны күстаналау үрдісі белең алып тұр. «Анау сатқын», «мынау бұғып қалды...» деген пікірлерден көз сүрінеді.

«Напалеон қылышпен бастаған істі мен қаламмен аяқтаймын» депті ұлы Бальзак. Темірғалидың «Дауыл келедісі» ақшаңқан сарайларда оқылатын жыр еді... Амал не? Ақындықтың, ақынның ұлы миссиясы – айтарын айтып өлу.

...Ана бір жылы Алаштың атан жілік азаматы Бекет Тұрғараев құрған «Қожаберген жырау» қоры ұйымдастырған Қожаберген жыраудың мерейтойына бардық. Топ ақынбыз, республикалық жыр мүшәйрасы өтіп жатқан. Қорытынды кезең. Ақындар кезек-кезегімен марапаттарын алып жатыр. Бір кезде сахнаға кезінде сол облысты басқарған мемлекет және қоғам қайраткері Қажымұрат Нағыманов көтерілді.

– Қожаберген тойы – елдіктің, ерліктің тойы, – деді асау қанды ағамыз ақынша толғанып, батырша қомданып, – Мен өзім жедел шешім қабылдайтын адаммын, юридің шешімінде шаруам жоқ, өз атымнан елдікті, бабалар рухын жеткізе жырлаған Темірғалиға сыйлық ұсынамын.

Ағамыз көк конвертін беріп жатты. Темірғали дос Қожаберген бабасының, Қажымұрат ағасының сыйлығын қоса алып, Қызылжар сахнасында бал-бұл жанып тұрды. Ақын ғұмыры кейде осындай бақытты сәттерден де тұрады.

...2016 жылы балқар халқының ұлы ақыны Қайсын Құлиевтің 100 жылдық мерейтойына қазақ қаламгерлерінің атынан Темірғали Көпбай қатысатын болды. Ақпейіл ақын қатты дайындалды. Кабардин-Балкар елінің орталығы – Нальчик қаласында өткен кездесуде еміреніп сөйлеп, тебіреніп жыр оқыған. Түрік елдерінен жиналған қаламдастармен бірге Эльбрус шыңына шығып, Қайсын ағаның туған ауылына барып, ақсайран бір күндерді бастан кешкен.

– Темірғали ғажап азамат екен. Аға тойында аңқылдап сөйлеп, жарқылдап жүрді, – деп хабарласты сол елдің Жазушылар ұйымының басшысы, тамаша ақын дос Мүтәліп Бетбаев.

Содан бергі уақытта Темірғали Қайсын ағаның жары Элизат Елбайқызымен, ұлы Ақматпен бауырындай араласып, сәлем-сауқат жіберіп тұрады.

Иә, кез келген ақын – өзі өмір сүрген алмағайып қоғамның мүшесі. Солай бола тұра, талантты жанның өмірбаяны жылдар өте келе, оның өлеңбаянына айналары хақ. Темірғалиша айтсақ: «...жылап қалған жылдардың жылнамасы». Сол жылдар мен күндердің ескірмейтін естелікке айналар тұстары – ақын қаламының сәулелі сәттері, арайлы шақтары. Өзі көрген, өзі ортасында жүрген қоғамның небір есте қалар оқиғалары ақын қаламынан жыр болып төгіледі, сыр болып ақтарылады. Темірғали кейінгі жылдары ондаған балладалар жазды. Бояуы қанық, ойы анық шайыр осы жанрдың табиғатына әбден бойлағандай. Қазақтың тамаша ақыны Әбубәкір Қайранмен автобус ішіндегі алғаш таныстығын суреттейтін «Танысу» балладасынан бастап, «Кітапхана мен қасапхана», «Қара тізім»,

«Қадыр мен Тұманбай», «Қателікті түзету», «Намыс», «Оппозиция туралы ой», «Пират», «Сталин мен Төлеген», «Тәуелсіздік туралы ой» секілді ондаған балладалар – ілкі ізденіске толы күндердің жемісі. Осы туындылардың қай-қайсысының да көтерер жүгі ауыр. Мәселен, «Кітапхана мен қасапхана». Осы оқиғалы жырда ақын туған ауылы Аққұмға барып, кешегі кітапхана орнында қасапхана тұрғанын көреді. Санасына сан ине сұғылып, жанына қылбұрау түскендей шырылдайды.

«...Кітапхана болатын мына маңда,
Жан рахатын беретін сұрағанға.
Қасапхана салардай осы жерге
Не көрінген, апыр-ау, бұл адамға?

Бәңгі күннің зауалы болмасын ба?
Миым толып кеткендей қорғасынға.
Кітапхана орнында қасапхана
Бала кездің отырмыз ордасында».

Жанарыңа жас тұнады. Аяулы сезімдеріңді, қастерлі қасиеттеріңді тонап жатқан кім? Аққұмның кітапханасы қасапханаға айналыпты. Сіздің ауылдың, біздің ауылдың кітапханасының жай-күйі қалай? Бұл әр көкейде тұнған сауал. Қабырғанды қақыратып, көкірек көзіңе жас тұндырар сауал. Оның жауабын ешкім де бере алмайды. Бәлкі, ізгілік, мейірім атаулының жойылып бара жатқаны да кітапхананы сүріп, орнына қасапхана сала бастаған кезден басталған шығар. «Біздің жаққа келген бе заманақыр, жүдеу жаным жабырқап бара жатыр» деп бебеу қағады ақын. Құдды бір қобыздың күйіндей запыран ішіп, зар құсады.

...Тоқсаныншы жылдар басында әлем әдебиетінің 200 томдығы сатылатыны туралы хабарламаны газеттен оқып, мекенжай көрсетілген адреске іздеп бардым. Ерлі-зайыпты еврей отбасы екен. Қартаң тартқан адамдар. Израильге көшіп бара жатыр. Саудаласып, бала-шағамның аузынан жырған қаражатымды алып келсем, шал мен кемпір әр кітапты аялап, жәшіктерге салып жатып: «Күтіп ұстаңызшы, үш перзентім осы кітаптардың арқасында адам болып еді», – деп жалғыз қызын ұзатқандай жолға салған. Осы оқиғаны ақын достарға жырдай ғып айтқанмын. «Кітапхана мен қасапхананы» оқығанда сол қариялар көз алдымнан кетпей қойды.

«Тәуелсіздік туралы ой» балладасы – тыңға түрен тартқан, шындығы шырылдап тұрған шығарма. Онда шабдар аттың, Аралбай шалдың емес, осы күндердің шырқырап тұрған шындығы бар. Екі дүние арасында алмағайып заман кешкен ұрпақтың, ұлағат іздеген ұлттың тағдыр-тәлейі бар. Арбакеш Аралбай шал демі азайып, дәм-тұзы түгесілерін сезген соң, ұлына шабдар атты қамыттан босату туралы аманат айтады. Жарлының жар дегенде жалғыз аты, ғұмыр бойы мойынын қамыт қажаған. Баласы қалжау әкенің аманатын бірден орындайды. Әрі қарай жыр сөйлесін:

– Шу, жануар! Қайтер екен?
Көтергенше қауғаны,
Шабдар жылқы жер ұшықтай күлге жатып аунады.

Содан кейін кең дүниеден таппағандай бағытын,
Арба жақты айналшықтап, иіскей берді қамытын.

Қимайды екен, сол қамытқа сыңар болған секілді,
Қара қамыт мойынына тұмар болған секілді.

Мұны көріп Аралбай шал жанарына жас алды,

– Қара қамыт жануардың серігі ғой қашанғы.

Көңтері боп қалған байғұс көнбістігін танытты,
Қайтсін енді, аңсап тұр-ау қамшы менен қамытты.

Қанша жерден тәуелсіздік берсе дағы Тәңірім,
Қамыт көрген азаттықтың ұқпайды екен қадірін.

.....
Жатқан сынды талай сырды қойнауында бұғып қыр,
Шабдар жылқы қамытына басын қайта сұғып тұр...

Салмағы ауыр салиқалы өлең. Қамыттан босаған шабдар ат шашасына шаң тимей тарлан ашса деп ойлайсың. Бейнеткеш Аралбай шалдың «жар дегенде жалғыз серігі» шабдар аттың тағдырына алаңдайсың. Ұлт поэзиясына да осындай ұлағатты жырлар, ұстанымы мықты жаңа уақыттың жаңа сөзі керек. Ақынның өлең алдындағы жауапкершілігі де осы жерден басталуы қажет екенін Темірғали жақсы түсінген. Ескі арба, қамыт бізге бала кезден көз алдымызда қалған суреттер. Қайран да біздің әкелер солай жүріп-ақ тағдырына талқан тапқан, ұрпағының ертеңі үшін аязға тоңып, шілдеге шыжғырылған. Жаһанданудың жаңа үрдістері сол бір сырлы суреттерді санамыздан сарғайтып, көңілімізден көмескілендіре бастады ма екен?

«...Қара қамыт мойынына тұмар болған секілді» күндерден, сол психологиядан құтылу үшін де жан-дүниені аз сілкініс керек емес болып тұр. Ақын жанының отын үрлейтіндер – сол сезім, көмескі тарта бастаған көріністер.

Темірғали Мұратбекұлы Көпбаев – қарымды журналист, қабырғалы ақын, зерделі ғалым, іскер баспагер ретінде қазақ қоғамына танымал тұлға. Өлең айдынына өз кемесін ерте салған ақынның «Көзмоншақ», «Жаңғырық», «Кие», «Оңтүстік», «Аңсар», «Даналық тәпсірі», «Аққұмда оянған арман» атты жинақтары жарық көріпті. Өлі де алқынбай, аптықпай поэзия парасаты жолында еңбек етіп келеді. Оның ой орамы, сезім сәулесіне толы өлеңдерін іздеп оқитын оқырманы бар. Ақын өлеңдеріндегі көркемдік әдістердің сан алуандығы, сезім шынайылығы, елдік мұрат бірін-бірі толықтырар мәнге ие.

Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, Төлеби ауданының құрметті азаматы, филология ғылымдарының кандидаты Темірғали Көпбаев ақынның баспагерлік қырын, ғылыми еңбектерін, новелла, әңгімелерін сөз етпедім. Тек алпыс асуға шығып жатқан абзал азамат, арналы ақынның жыр әлеміндегі өз орнын, өз биігін айтуды парыз санағам.

...Өкпек желде өксіген армандарың, жылап қалған жылдарың ақын жүрегіне кір жасыртпайды.

...Жанымды өртеп жалғандағы аза мұң,
Жазмыш сырын жүрегіммен жазамын.
Қай қиянның қиясында қаласың
Сапарыма серік болған ғазалым,–

дейді Темірғали бір өлеңінде. Бұл – ақынның да, есі бүтін пенденің де өз-өзіне қояр мәңгілік сауалы. Жазмыштың сырын, ғұмырдың жырын жазатын сиректердің сапында сен де барсың, ақын дос!

...«Жылап қалған жылдардың жылнамасын» жаза бер! Қол бұлғауға үлгертпей зулаған ғұмырда жылап қалған күндер мен айлар аз емес.

«ОЙЛАР КЕЙДЕ ГҮЛЗАРЫМА ГҮЛ ЕКТІ» (Темірғали Көпбайдың шығармалары туралы)

Гүлжаһан ОРДА,
М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы

Ақын, ғалым, баспагер, филология ғылымдарының кандидаты, халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Темірғали Мұратбекұлы Көпбаев – қазіргі қазақ әдебиетінің белгілі қаламгерлерінің бірі. Мектепте жүргенде алғашқы өлеңдері мектептің қабырға газеті мен аудандық газетте жарық көрген ол өткен ғасырдың сексенінші жылдарында ақындығымен танылды.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет және көркем публицистика бөлімі соңғы оншақты жылдың көлемінде қазіргі қазақ әдебиетін зерттеумен айналысып келеді. Егемендік алғаннан бергі әдебиет туралы бөлім қызметкерлері бірнеше ұжымдық монографияда ұлттық әдебиеттің көркемдік жетістіктерін ғылыми саралап, жекелеген қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығын зерттеп келеді. Қазақ әдебиеті тарихында жекелеген дәуірлер туралы шолу тараулар жазылып, негізгі үш жанр: поэзия, проза, драматургиядағы негізгі көркемдік-эстетикалық ізденістер пайымдалады. Сонымен бірге сол дәуірге қомақты үлес қосқан қаламгерлердің шығармашылық портретін жазу арқылы ұлттық әдебиеттің көркемдік көкжиегі бағамдалады. Қазіргі әдебиеттің белді өкілдерінің бірі – Темірғали Мұратбекұлы Көпбаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы 2017 жылы шыққан «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияға «Темірғали Көпбаев» деген шығармашылық портрет енген болатын [1]. Онда ақынның «Көзмоншақ», «Оңтүстік», «Жаңғырық», «Кие», «Аңсар» жыр жинақтарындағы лирикалық, эпикалық поэзиясы қарастырылды. Одан бергі уақытта қаламгер қазақ әдебиетін және бірсыпыра еңбектермен толықтыруда. Сондықтан бұл мақалада қаламгердің өмір мен қоғам, бүгінгі замандас туралы даналық тәпсірлері жинақталған төрттағандары мен қазақ прозасына, журналистикасына қосқан еңбектері сөз болмақ.

Кез келген ақынның шығармашылығына көз салатын болсаңыз, алғашқы жырлары табиғат, махаббат тақырыбына арналады да, келе-келе азаматтық поэзияға ұласады. Ал ақын толып-пісіп жетілген соң, оның қаламынан өмір туралы толғамдар туа бастайды. Осындай құбылысты Темірғали ақынның шығармаларынан да көруге болады. Бұл ойымызды ақынның қолымызға 2019 жылы тиген «Даналық тәпсірі» атты төрттағандар жинағы айғақтайды.

Даналық ойлар алғашында жекелеген қаламгерлердің төл туындысы болғанмен, уақыт өте келе, халықтың ұғымына сіңіп, көптің сөзі ретінде ауыздан-ауызға тарап кететіні де бар. Сөз құдіретін түсінген қазақ халқы өзіне ұнаған асыл сөздерді жатқа айтып, атадан-балаға мирас етіп келе жатқаны тарихтан белгілі. Философиялық ойға құрылған төрттағандарды көп жазған ақынның бірі – Қадыр Мырза Әлі. Қадыр ақынның қасында жақын жүріп, ағасынан көп өнеге алған ақын уақыт өте келе, өзі де осындай ақыл-ойға құрылған төрттағандар жазатынын ол кезде білмесе керек. Ендеше сол төрттағандарды сөйлетіп көрейік.

Бұл өмірде өзінді өзін алдама,
Шынайы бол, жалған әдет жалғама.
Жалт беретін бұл ғұмырдың сипаты,
Мініп, түскен секілді екен арбаға [2, 14], –

деген жолдарды оқып отырған оқырман «қамшының сабындай қысқа» өмірдің көзді ашып-жұмғанша өте шығатынын байқаса, сонымен бірге сол өмірдің мәні – адалдық пен шынайы табиғилық екенін жадында ұстайды. Өзгені алдау, ол – адамның өзін-өзі алдауы. Егер өз өтірігіңе өзін сенетін болсаң, өзгені алдай аласың. Бірақ сол өтіріктің «құйрығы бір-ақ тұтам» екенін білген жанның өтірік айтуы, өзгені алдауы – басы артық дүние.

Күмәнді ойлар көп болса да көңілде,
Тағдырменен тайталасқын, жеңілме.
Өзіңді өзің өзгертуге жігер бөл,
Сен өзгермей өзгермейді өмір де [2, 15], –

деген философиялық ойды ақын замандастарына қарата айтады. Өмірдің өзі күрес болса, сол күресте жеңілуге әсте болмайды. Кез келген адам қандай қиын сәтте де өзін-өзі жігерлендірмесе, оған өзгенің көмек беруі неғайбіл. Қазіргі таңда көпшілік «заман өзгерді» деп, бар кінәні заманға аударып, оған ренжіп жатады. Бір қараған кісіге заман өзгерген сияқты, ал шындап келгенде сол заманды өзгертіп отырған адамдардың өзі екенін ойлай бермейміз. Олай болса, заман емес, адам өзгергенін мойындауымыз керек. Мұндай жағдайда ақын айтқандай, әр адам өзін жақсы жағына қарай өзгерткені абзал. Қол қусырып отыра берсең, уақыт сені күтпейді. «Уақыт – зымыран», сол зымыранға ілесу үшін өзің де әрекет етуің керек.

Даналық тәпсірлердің бірсыпырасы жекелеген адамдардың өміріне қаратыла айтылып, замандастарға ақыл-кеңес, тығырықтан шығар ой салса, енді бірпарасына қоғам туралы ой-толғамдар жинақталған.

Азаматы күнде болған жалалы,
Алаң қоғам қайда кетіп барады?
Адал жанға күйе жаққан адамның
Алақаны күйе болып қалады [2, 45].

Немесе:

Қоғам мынау қолда бардан түңілген,
Заман мынау реформаға жүгінген.
Реформаңның керегі не, егер де,
Ертеңді нашар етсе бүгіннен [2, 130].

Бұл – өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның суреті. Қазіргі таңда адам санасында сан ғасырлар бойы қалыптасқан дүниелер ескінің жарқыншағы сияқты болып қалғаны рас. Жалпыадамдық құндылық, адамгершілік қасиеттер адамзат баласы жер басып тұрғанда өзгермеуі керек, алайда көптеген наным-түсініктеріміз қазіргі қоғам өмірінде қажетсіз болып қалғаны да рас. Қазір шындыққа қарағанда, өтіріктің жолы болғыш. «Айран ішкендер құтылып, табақ жалағандар тұтылып жататынын» күнделікті өмірден көріп жатамыз. «Түйені түгімен жұтқандар» жыл санап емес, күн санап асығы өрге домалап, өмірді алшаң басып, халықтың байлығын сыртқа тасып әлек. Ал таңның атысы, күннің батысы бір тынбайтын көпшіліктің айлық табысы шайлығына жетпей жататыны да жасырын емес. Сонда адал еңбек еткендердің күнкөрісі неге төмен, «жеңілдің астымен, ауырдың үстімен жүретіндер» қалай байып жатыр? Бұл – біз өмір сүріп отырған қоғамның өзекті мәселесі. Қазіргі таңда күнде жиын, екі күннің бірінде жаңа реформалар қабылданып жатады, ал солардың нәтижесіне қарап жатқан адам жоқ. Сөзі көп, ісі жоқ заманға тап болдық. Сөз жүзінде дамыған отыз елдің қатарына қосылып кеткенбіз, іс жүзінде жұмыс істеп жатқан зауыт, фабрикалары жоқ, шикізатын өңдей алмай, көршілерге алақан жайып отырған елміз. Аузымен орақ оратындардың кесірінен қоғамда шешімін таппаған үлкен проблемалар көбейе бастады. Ақынның нәзік жүрегі қоғам өміріндегі осындай өзекті мәселелерге бей-жай қарай алмайды.

Төрттағандарды өз ішінен саралайтын болсақ, бірнеше топқа бөлуге болады. Оның ішінде махаббат, адамның сезім күйлері туралы ойлар да жетерлік. Қиыншылық көрмей өскен жастардың махаббат туралы пікірлері мүлде бөлек. Ал ақын ұғымындағы махаббат – «Сүю деген – бір қуаныш, бір қайғы, Сөйтіп жүріп ғұмырыңды ұрлайды». Сонымен бірге

адамның түрлі мінез-құлықтары туралы ойлар ерекше көзге түседі. Сатқындық пен аярлық, жақсылық пен жамандық, тоғышарлық пен екіжүзділік сияқты түрлі сезім күйлерге мән бере отырып, адам өміріндегі адамгершілік құндылықтарды алға тартады. «Сатқындық пен адалдықтың арасы, Сенімің мен күдігіңнің таласы», «Ақшаң үшін сыйласатын адаммен, Кетіссең де өкінбеуге болады», «Адамдық пен Парламенттің арасы, Алыс сынды шын мәнісін ұққанға» сияқты өмір туралы философиялық толғамдар жетерлік.

Қаламгердің бес бөлімнен тұратын «Жылдар жылжып барады» жинағына соңғы жылдарда жазған шығармалары, естеліктері, мақалалары мен сұхбаттары топтастырылған. Жинақтың бірінші бөлімінен «Кие», «Аквариумдағы махаббат», «Қойшының түсі» шығармаларын оқи аламыз. Ақын оқырман мен әдебиетшілерден оң бағасын алған «Кие» поэмасын киносценарийге айналдырыпты. Өзі де қым-қуыт оқиғаға құрылған поэманың телеэкранға сұранып тұрғаны анық. Алдағы уақытта оқырман осындай кинофильмді көгілдір экраннан көрсе құба-құп.

«Аквариумдағы махаббат» – философиялық әңгіме. Осы әңгімені оқып отырып, Ғ.Мүсіреповтің «Қыран жорығы», «Қыран жыры» әңгімелері есіме түсті. Аталған әңгімелерінде жазушы адам, қоғам жайындағы ойларын су асты балық, көк тәңірі қырандар өмірі арқылы жеткізген болатын. Ал жазушының аталған әңгімесі адамдар арасындағы махаббат туралы ойларға жетеледі. Әңгіменің оқиғасы қызықты баяндалады. Кіші қызы Айшаның аквариумындағы екі текті балықтардың арасындағы шайқасқа құрылған оқиғаның дамуы да қызық. Бета, Гамма, Альфа, Комета арасындағы махаббат балықтар тіршілігіне қатысты болғанмен, оқырман одан адамдар арасындағы оқиғаларды көреді. Екі тектен, яғни екі атадан туған Бета, Гамма деген екі балық Альфа есімді бикеш балыққа ғашық болады. Альфа өзімен тегі бір Бетаны ширақ, жылдам, өткір, пысықай Гаммаға айырбастап сонымен қол ұстасып кете барады. Ішіне махаббаттың шоғы түскен ол сезімге беріліп, қызыл мәрмәр сарайын тастап, ғашығымен кете барады. Әңгіме баяндаушы тарапынан өрбіп отырады. Гамманың серігі жемді қомағайлана көп жегендіктен жарылып өлген болатын. Ол Бетадан таяқ жеп жүрген Гаммаға серік іздеп, зоодүкенге барады. Дүкенші жігітке балықтар арасындағы хикаяны жыр етіп айтып береді.

«– Менсінгенде қалай. Бізде Комета деген бір «стерва» балық бар. Сізге керек балықтың нақ өзі. Соны сатып алыңыз. Өзі еркекқұмар. Кез-келген жігіттің басын айналдырып, жынды қылып жібереді, – деп Мақсат аппақ тістерін ақсита күлді.

– Әйтеуір, өтпей жатқан балығың емес пе? – дедім қалжыңдап.

– Жо-жоқ, аға! Мен бұл дүкендегі әрбір личинкаға дейін білемін ғой. Сізге керегі дәл сол балық. Өкінбейсіз» [3, 86].

Дүкеншінің айтқаны айдай келіп, алғашында Бетаның көздің жауын алатын қызыл сарайына кіріп алған Комета өзі тектес Гаммаға көз сала жүріп, күндердің күнінде оны Альфадан тартып алады. Балықтардың бір-біріне деген сүйініш-күйініш сезімдері адамдардікіндей екенінде дау жоқ. Олар да ішқұса болып бірнеше күн ас ішпей жатып қалады, қуаныш сезімдері тіпті керемет суреттеледі. Ал, монологтарын оқып отырғанда балықтар туралы емес, адамдар туралы ойлауға тура келеді.

Әңгіме былай аяқталады: «Альфа ендігі жерде өзінің және болашақ балаларының тағдыры не болатынын ойлады. Сөйтіп бір ойға тоқтады. Не болса да өткен істері үшін жаздым, жаңылдым деп Бетадан кешірім сұрауды ұйғарды. Бета көп ойланып барып, Альфаға қызыл мәрмәр сарайға кіруге рұқсат берді. Ол да өзінен тарайтын ұрпақтарының болашағын ойласа керек» [3, 98].

Жазушы шағын әңгімеде аквариум ішіндегі алтын және күміс тектес екі тектен тараған балықтардың өмір заңдарын зерттеп, одан мынадай түйін жасайды: «Табиғаттың бұлжымас заңдылығына сай әрқайсысы өз алдына өмір сүре бастады. Өмірдің өзі бәрін өз орнына қояды деген сөз рас екен». Бір қарағанда әңгімеде аквариум ішіндегі балықтардың тіршілігі сөз болған сияқты, шын мәнісінде осы кішкентай тіршілік иелерінің істеріне қарап отырып адам баласының ХХІ ғасырда жасап жүргендері ойға оралады. Қазақтың қыздары да осы балықтар тәрізді өз тектеріне күйеуге шығатын болса, жиендеріміз жат жұрттық болмас еді-

ау деген ой мазалайды. Балықтар да адам сияқты дүниеге көңіл бөледі. Олар үшін де баспана бірінші кезекке қойылады. Жастық шағында көрікті, сымбатты жас жігітке қызыққан Альфа бойына бала біткен соң, ол енді өзін емес, болашақ балаларының тағдырын ойлап қамығуда. Оның соңғы шешімі – болашақ ұрпағының бақытты болуы. Көрсеқызар Гамма оның балаларына жақсы әке бола алмайды, себебі, олар – Бетаның балалары. Шыққан тегіне, атасына қарау балықтарда да бар екен, біздің қазақ жеті атаға дейін қыз алыспай, қанын, тегін таза сақтайды. Бірақ сол асыл қасиеттер қазіргі таңда аяқ асты болып бара жатқан жоқ па? деген ой мазалайды оқырманды.

Екінші бөлімнің мазмұнын құрайтын «Ең соңғы кездесу», «Қалжыңы мықты құрдастар», «Ізгілік дәні», «Жұматай қағанаты», «Дауасыз арман», «Балтөре», «Шахтадағы «Шайтан» естеліктері түрлі ойға жетелейді.

«Ең соңғы кездесуге» он бір жыл жақын араласқан ақын ағасы Қадыр Мырза Әлінің ҚазҰУ-дің филология факультеті студенттерімен өткен қызықты кездесуінен шыққандағы әңгімесі негіз болса, «Қалжыңы мықты құрдастарда» Қадыр Мырза Әлі мен Тұманбай Молдағалиев арасындағы құрдастардың әдемі қалжыңына қанығамыз. Құрдасының он екі томдығы шыққан соң, Тұманбай ақын да өзінің он төрт томдық шығармалар жинағын «Қазығұрт» баспасынан шығармақ болады. Алматы облысының әкімі Шалбай Құлмахановтың алдына барып, бергелі отырған «бес жүз елу мың теңгесіне» бес миллион костырып алған баспагердің екі құрдас арасындағы әңгімені жеткізе айтуы – оның әңгімешілдігі ғана емес, ағаларына деген құрметі.

«Ізгілік дәні» естелігінде ҚазҰУ-нің журналистика факультетіне түсуіне септігі тиген ұстазы Темірбек Қожакеевке деген үлкен алғысын қоса жеткізген. «Бұрын «Құдай Қожакеевтен сақтасын!» деп бықырт тигендей безіп кететіндердің өзі бұл күнде Темірбектің көлеңкесін сағынатын шығар. Өз басым кейде ұлағатты ұстазымды аңсаймын» деген автор журналистика факультетіне түсерде соңғы емтиханды тапсырып шыққанша, далада қырық минут күтіп тұрған ұстазының адамгершілігіне, өзіне деген сеніміне, болашағынан күткен үмітіне ризашылық сезімдерін білдіреді. «Талант көрсе, көзін ашатын» осындай ұстаздарымыз қазақтың қаншама баласының өмір жолына жолдама берді.

«Жұматай қағанаты» естелігінде сексенінші жылдары әдебиетке келген бір топ жас ақындардың Жұматайды жағалап жүретіндері қызық баяндалған. Түркістандағы Саттар Ерубаяев атындағы мектеп-интернатты бітіріп келген жас ақынның Қайрат Әлімбек, Бауыржан Үсенов, Бауыржан Жақып, Гүлнар Салықбай, Мұратбек Оспанов, Балапан Базар (Түкібаев), Табылды Досымов, Светқали Нұржанов сияқты студенттермен қатар оқуы, олардың апта сайын әдебиетшілермен кездесуі, бесінші жатақхананың фойесінің дүрілдеп жатуы – өмір шындығы. Сол аталған жастардың барлығы – қазіргі таңда қазақ поэзиясының туын биік ұстап жүрген белгілі ақындар. Жұматай ақын алғаш көргенде «Осы сен таудағы Темірғали емессің бе?» деп тани кетуі болашақ ақынға үлкен үміт сыйлады. Оны Моғол қағанатына Темуджин деп қабылдауы және сол қағанат мүшелерінің бәрінің өз шені болуы езу тартқызады: «Қажытай аға – кеңесші. Аса талантты ақын Мейірхан Ақдәулетов – илхан, орысша-қазақшы бірдей сілтейтін Әуезхан Қодар – гоан, бөрі мінезді алапат ақын Әбубәкір Қайран – сайд, біз – Нұрлан Мәукенұлы, Есжан Айнабеков, Светқали Нұржанов, Қайрат Әлімбеков, Гүлнар Салықбай, Бауыржан Үсенов, Бауыржан Жақып, Нұрлан Әбдібеков, Қазыбек Иса, Кәдірбек Құныпияұлы, Айсұлу Рүстемова, т.б. жаужүрек нояндармыз. Үнемі қағанды айналып, бірге жүреміз» [3, 131].

Төңірегіне жас ақындарды жинап жүретін Жұматай туралы Жарасқанның:

«Кәрілердің ең жасы,

Жастардың ең кәрісі», – деген эпиграммасы сол кезде туғаны анық.

Қатар оқыған жолдасы, досы ақын Бауыржан Үсенов туралы «Дауасыз арман» атты естелік-эссені оқып отырғанда, Бауыржанның әкесінің кітапқұмарлығына кезігеміз. Бірақ, оның баласын 32 жыл өмір сүрген Островскийдің кітабымен ауыздандырғанына не дерсің? Саттар, Сұлтанмахмұт, Төлеген, Артығалилар сияқты Бауыржан да өмірден тым ерте, отыз жасында кетті. Тағдырдың бұл ісіне не дерің бар ма? Бәрі Алланың ісі болғанмен, әке

өкінішінде шек жоқ. Етек-жеңі мол Мұқан ағаның бір айдың ішінде «иығы кушыып, көзі шүңірейіп, жағы суалып, еңкіш тартып, бір уыс» болып қалғанына шара бар ма? Бауыр етінен айырылған әкенің жан жарасын түсінер кім бар?..

«Балтөре» естелігінде бес жасында өмірден өткен інісі Балтөрені 45 жылдан соң есіне алып, сол бір қасіретті күнді еске алады. «Кешір інім, көз жасымды тыя алмай отырмын. Әкеміз өткенде де дәл осылай жыламаған едім. Артынан анамыз да кетті. Сен жаққа асықты ма екен. Жандары жұмақта болсын» деген жолдардан, «уақыт – емші» деп өзімізді жұбатқанмен, қанша уақыт өтсе де, санадан өшіре алмайтын осындай қасіреттердің болатынын түсінеміз. «Тұяғы бүтін тұлпар, қанаты бүтін сұңқар» жоқ екенін еске алатын болсақ, мұндай қасіреттің екінің бірінің басында бар екені жасырын емес.

Тастанбек көкесінің Мылтықбай жездесі туралы «Шахтадағы «Шайтан» естелігінде балдыз бен жезде арасындағы әдемі қалжың бар. Шахтадағы жездесін лақпен қорқытқан Тастанбектің қылығына еріксіз күлесің. Өзіне тыным бермейтін шахтер жездесін «Ә-ә, бәлем! Адамды қинаған қалай болады екен?» деп қорқытуы сол екен, ол содан кейін жер астына түспейтін болады.

Үшінші бөлімдегі «Қайсын ғұмыр – Қайсын жыр» мақаласын ерекше сөз етуге болады. Мақалада «Әлемнің ақыны» атанған малқар халқының ұлы перзенті Қайсын Құлиевтің 100 жылдық мерейтойына еліміздің атынан Әділғазы Қайырбеков екеуі өкіл болып барған сапары баяндалған. Кабардин-Балкар Республикасының астанасы Нальчик қаласы мен ақынның туған жеріне барған сапардан алған әсер оқырманын үлкен сезімге баурайды. Малқар сөздерінің 60 пайызы қазақ сөзі болғандықтан олар ешқандай аудармашысыз-ақ бір-бірін жақсы түсініседі. 120 мың адамды құрайтын халықтың ақынына деген үлкен құрметін көргенде бас имеске лажың жоқ.

1944 жылдың 8-наурызында бас-аяғы бір аптаның ішінде бес мыңға жуық малқар отбасы, шамамен он алты мың адам Қазақстанға жөнелтілді. Әрбір малқардың «Қазақ деген дархан халық бар. Қай жерде жолықсаңдар да қазақтарға құрмет көрсетіңдер» деп баласының құлағына құйып отыруы – қазақ халқына деген құрметі.

Қазақстандық өкілдердің қалаға барған бойда бірінші ақын Қайсынның ескерткішіне барып рухымен сәлемдесіп, дұға жасауы – қазақ халқының ақынға деген құрметі еді. Жүрген жерлерінде қазақтар бар екен деп естігендердің бұларға келіп сәлем беруі, қонаққа шақыруы малқар халқының қазаққа деген құрметі ретінде суреттелген. «Біз Таразданбыз! Біз Таразданбыз!» деп машиналарының үстіне дастарқан жайған жігіттердің Таразда өскендігі, қазақстандықтарды жылы қабылдауы бұларға да қатты әсер еткендігін автор былай жеткізеді: «Осы сәт басқа емес, қазақ болып туылғаным үшін өзімді бақытты сезіндім».

Жоғарғы Чегем шатқалында орналасқан Қайсын Құлиевтің туған ауылындағы табиғат көрінісі өз алдына бір төбе болса, оған жасалған құрмет ерекше еді. «Ақынның 100 жылдығына орай «Қайсынға қарай жүз қадам» Қорын құрып, «Тастағы кітап» атты жоба жасап, оның туған үйіне дейін жолдың шетін бойлай 100 метр тас қабырға қаланған. Биіктігі 3 метр осы қабырғаның ұзына бойына әр қадам сайын қара мәрмәр тақта бекітілген. Сол мәрмәр тақтаның әрқайсысына Қайсынның өлеңдері алтынмен көмкеріліп, қашап жазылған. Жүз тақта – жүз өлең!» [3, 158-159]. Не деген керемет! Біз ақындарымыздың кітабын қағазға шығара алмай жүргенде, олар тасқа қашап жазып қойған. Сол тастың түбіне келіп, орындықтарға отырып бір сәт демін алған кез-келген кісі тастағы өлеңді оқитыны ақиқат. Ал сол жерден күнде өтетін адам оларды міндетті түрде жаттап алады. Ақынға құрмет, көркем өнерге деген құрмет осындай-ақ болса керек! Қайсынның кластасы Аслан ақсақалдың қазақ жігіттерінен Балуан Шолақтың «Ғалия» деген әнін сұрауы өнерде шекараның жоқтығын көрсетсе, «батамен ел көгеретінін» оның: «Жағың түспей жамандық көрме. Менің жасыма жет! Елің-жұртың есендікте болсын!» деген батасы растайды.

«Ұлыларлы ұлықтаған тұлға» мақаласында жазушы Серік Әбдірайымұлы туралы жақсы айтылған. Мұнда Дінмұхамед Қонаев, Асанбай Асқаров, Нұрғиса Тілендиевтер туралы жазу арқылы сол үш ұлы тұлғамен бірге өзі де танылған қаламгердің азаматтық қыры жан-жақты ашыла түскен. 1988 жылы Д.А.Қонаев туралы жазу түгіл, ел ол туралы айта

алмай жүргенде «Қазақ әдебиеті» газетінің екі санына сұхбат берген жігіттің дайындаған 108 сұрағына берген жауаптың 36-сы ғана жарияланған болатын. Қамқор аға інісіне: «Қалғанын өзің таяқ жемейтін кезде жарияларсың. Кетпеннің басын бассаң, сабы маңдайыңа тиеді, карағым. Сендер жассындар ғой, болашақтарың бар», – деп ақыл берген болатын.

Төртінші бөлімнің мазмұнын құрайтын сұхбаттарды оқып отырғанда сексенінші жылдары әдебиетке келген бір топ ақынның аяқ алысы, тоқсаныншы жылдардағы экономикалық құлдыраудың қолына қалам ұстағандардың бәрін шарпуы – өмір шындығы. Жұматайдың Темуджині қасына тегін ермеген екен, ол жөнінде автор: «Мен Жұматайдан көркемдікті үйрендім. Шыншылдықты, өлеңді құрастырмауды, «жүрекпен жазуды», төгіп жазуды үйрендім» дейді.

Сонымен бірге бұл бөлімде оның баспагерлік қыры толыға түскен. Баспанасын баспаға салған батырға Алматы қаласының әкімі Иманғали Тасмағамбетов көмектеспесе, күні не болар еді? Қалалық әкімдіктің көмегімен Сәкен, Ілияс, Бейімбеттердің көптомдықтарын Тұрсынбек Кәкішев, Тоқтар Бейісқұловтардың көзі тірісінде, Егеубек Далғабаев аман жүргенде шығарып алуын көрегендік дерсіз. Бұл қатар кейінгі жылдары Жүмекеннің, Қадырдың, Тұманбайдың көптомдықтарымен толықты. Бүгінде Қадыр мен Тұманбай да арамызда жоқ. Олар да көздері тірісінде көптомдықтарын көріп, оқырманға беріп кетті. Нар тәуекелге барып, осындай істі жүзеге асырып жүрген баспагердің алдағы уақытта алар асуы аз болмаса керек.

Жинақтың бесінші бөлімін егемен қазақ еліне бергенінен берері көп ақынның шығармашылығы мен азаматтығы туралы филология ғылымының докторы Құлбек Ергөбек, сатирик-жазушы Ермахан Шайхыұлы, ақын, Платиналы «Тарлан» сыйлығының лауреаты Исраил Сапарбай, ақын, халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты Заида Елғондиновалардың мақалалары қамтиды.

Қорыта айтқанда, Темірғали Көпбай – Мұқағалидан қарапайымдықты, Жүмекеннен сезіммен бірге ой айтуды, Жұматайдан көркемдікті, шыншылдықты, өлеңді құрастырмауды, «жүрекпен жазуды», төгіп жазуды үйренген ақын. Сонымен бірге қазақтың ірілерін тірілтіп, Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Жүмекен, Қадыр, Тұманбай, т.б. ақын-жазушылардың шығармаларын келер ұрпаққа аманаттап жүрген білікті баспагер. Қоғам өміріндегі түрлі мәселелерді қағаз бетіне түсіріп, өз ойын оқырманға жеткізіп жүрген жігерлі журналист. Негізгісі – ұлттық қайнардан қанып ішкен, қазақтың әдеби тілін бейнелі тіркестермен байытып жүрген сөз зергері ғана емес, бойына адамгершілік құндылықтарды жинақтай білген азамат.

Әдебиеттер:

1. Орда Г. Темірғали Көпбаев. Кіт.: Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2017. – 512 б.
2. Көпбай Т. Даналық тәпсірі. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2019. – 264 б.
3. Көпбай Т. Жылдар жылжып барады. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2019. – 380 б.

ҚАЗЫҒҰРТТЫҢ БАСЫНДА КІТАП ҚАЛҒАН...

Ғарифолла ӘНЕС,
филология ғылымдарының докторы,
«Арыс» баспасының директоры

Бүгінгі қазақ баспасөзі мен ақпарат кеңістігінде Қытайдан келген жас буын қандастарымыздың үні менмұндалап тұратындай. Солардың бірі, әдебиет айдынына қайығын түсірем бе деп талпынып жүрген талапкер ініміз менің қол астымда істейді. Бұл жақта бола алмаған кезінің орнын жауып, қоржын-қоймасын толтырсам деп күні-түні оқиды, ізденеді. Бір жолы: «Аға, Сіз туралы бір жақсы лебізімді білдірейін десем, мына ғаламторды сүзіп ештеңе таппадым. Мерейтойларыңыз тойланбаған ба? Ешкім ештеңе жазбаған ба?», – деп төтелей сұрақ қойды. Ойланып қалдым.

Ойланғанда өзім туралы емес, отыз-қырық жыл бойы қазақ кітабының қазанын қайнатып, отын өшірмей келе жатқан, бүгінде көпшілігі аттан түскен, марқұм болған баспагерлер хақында, ұлтқа олжа салатын ғұмырлы кітапқа сөз иесі – авторынан бетер жаны шырқырап, бірлесе қырнап, жонып сәулетті туындыға айналдырғанша тыным таппайтын тісқакқан редакторлар туралы, өңінде де, түсінде де тек кітап көріп, сонымен сырласатын кітапқұмар қазақтың ішкі дүниесіне үңілген жазбаны соңғы рет қашан, қайдан оқығанымды есіме түсіре алмай ойланып қалдым... Өз қотырынды тек өзің қаси бермейсің ғой! Сенің өзің олар турасында не айтып, не жазып едің?! Өзің сынды «Кітап... Қазақ кітабы... Ұлттық құндылық...» деп жанкешті тірлік кешіп келе жатқан әріптесіңді ұлықтасаң несі айып?! Қолға қалам алдық, сөз-нысана баспагер іні-дос Темкең, Темақаң – Темірғали Көпбаевқа бағышталды.

* * *

Көптің алдында жүріп танымал болған талантты жан жаныңа жақын, жыға танысаң да, танымасаң да көз алдында өркештене, тұлғалана түседі. Жазған-сызғанынан-ақ баяғыдан таныс-біліс, сырласындай көп сырға қанығасың. Әсілі, әр адам бір-бір кітап қой... Қашанда маңдайына бақ біткен дарынды жан көпқырлы, көпсырлы. Көп моторлы ұшақ сынды күшқуаты да, алысқа самғауы да ерекше ерен. Біздің Темкеңнің төрт моторы, төрт қанаты бар сынды: мамандығы журналист ол – ақын, ол – ғалым-ұстаз, ол – баспагер. Ең бастысы, ол – кәсіпкер!

Кәсіпкер десе, қазақтың құлағы елең ете қалады. «І-і.., кәсіпкер екен ғой!». Біңыршағы айналып, тұйыққа тірелген ашкөз көптің біразы кәсіпкерді ғайыптан қазанына ас салатын қайырымды жан санаса, енді біреулері өзінің кедейлігіне, кепшілігіне тап сол кінәлідей өшіге шүйлігеді. Ата-бабамызда бай болса, бағылан болса болған шығар, бірақ кәсіпкер дегенді соңғы отыз жылда ғана көріп-біліп жатырмыз ғой. Сұрақ туындайды: уақыт, замана туғызған шағын бизнес, кәсіпкерліктің өңін айналдырып, ұғым-түсініктің өзін ту-талақай етпедік пе? Арам байлықтан ісіп-кеуіп, мелдектеп, өз қолы өз аузына жетпей жатқан олигарх-акулалар болмаса, соңғы отыз жылда кәсібімен нәсіп тапқандардың тыныш ұйықтап, беймарал тірлік кешкендерін көрмедік.

Баспа саласының тым ауыр тегершігін Темкең кәсіпкер ретінде дөңгелете алды ма, алмады ма, ол басқа жайт. Бірақ баспагерлікті заманауи қазақы кәсіпкерлікпен ұштастырып, руханиятымызда өз атын, өз затын қалдырғаны және әлі де көп нәрсе тындырсам деген арманмен ғұмыр кешіп келе жатқаны ақиқат.

* * *

Біреу біледі, біреу білмейді, тек бір Алматының өзінде құзырлы орындарға тіркелген 300-дей баспа мекемесі бар. Ай дейтін ажа, қой дейтін қожа болмағанымен, бұл шағын бизнестің (кәсіпкерлік деп ұғыңыз!) жоқты-барды бәсекелестігі бар. Отыз жылда қолына отыз қазақы кітап ұстап көрмеген шен-шекпенді билігіміз бар, телефон мен телеэкранға телмірген миллиондаған кітаптан жеріген бейоқырман жұртымыз бар. Алтынмен апталып, күміспен күптелген он-жүз дана (оны кітап деп ауыз толтырып айтуға келсе) кітабы, аннан-мыннан қаржы тапса, бір мың данаға жетіп жығылатын тиражы бар. Осындай әлем-жәлем қазақы кітап әлеміне жаңадан бас сұққан жеке баспа, арманшыл кәсіпкер не істеуі керек? Можантопай біреу болсаң, әрине, жарасар. Бірақ Темкеңдей тұлғалы жігіт телпеңдеп көштің соңында емес, қасқайып басында жүргені орынды. Ол үшін не керек? Әрине – идея! Одан соң – ақша, қаржы, тағы да қаражат...

Қасиетті Қазығұрттың атын иеленген «Қазығұрт» баспасы дүниеге келгенде бәріміз елендеп қалдық. Темірғалидың алысты болжап, жақынды қармап ешкімнің ойына келмеген бір нәрсе ойластырғаны анық! Мына, бірі кем дүние аяқасты жүзі жоқ алмағайып аласапыранға айналғанда жарқ етер жаңалық табу да оңай емес-ау...

* * *

Апта сайын ешкі сүтінің кезегінде шүйіркелесіп қалатын Қадыр ағам бір күні мені шалқамнан түсіре жаздаған жаңалығымен бөлісті. 15 томы шықпақ! 15 том! Алдында ғана тірлік-кәсібіме тілекші Қадекеңнің бірді-екілі балаларға арналған өтімді кітапшаларын шығарғам. Совет заманының жаназасы оқылғанда бар жиған-терген байлығынан бір сәтте сыпырылып жалаң аяқ қалған ақылман ақын ағамның арманы орындалып, шынында көптомдығы шығып жатса, қалайша қуанбайсың?! Тілі тіліп түсетін Қадекең: «Сендердің ешбіріңнің, ешқашан қолынан келмейтін бұл шаруаны кім атқаратынын білесің бе? Темірғали Көпбаев!» деп лепесіне леп белгісін қоя доғал мұрнын бір сипап қойды. Түсінікті болды – Темақаң «темасын» тауыпты.

* * *

«Қазығұрт» баспасынан одан соң қаншама классик ақын-жазушыларымыздың, ғалымдарымыздың көптомдығы жарыққа шықты. Халық игілігіне жарар бір кітапты бір тайтұяқ сом алтынға баласақ, «Қазығұрт» дүниеге әкелген жүздеген том, мыңдаған кітаптың да қазақ қазақ болып тұрғанда ұлт қазынасы деп бағаланар күні туары сөзсіз. Керме – кезек, терме – тезек. Жел сөзге қарық қылған нарықтың орнына жаңа ел, әділетті қоғам орнар деген сеніміміз өшкен емес. Қазығұрттың басында заманында тек кеме ғана қалған жоқ, кітап та, адамзаттың ақыл-ойы да, салт-санасы да қалған ғой... Ауылымен бірге құрыған қазақ кітабының қисапсыз мол тиражы, кім біліпті, қайтадан ортамызға оралар. Қазақ көші қалаға ғана құйылуы керек, сонда ғана өркениетке жетеміз деп теріс бағытқа ұрынған ел басы ағалар да ойланар. Қойнында кітабы, қонышында «Жұлдызы» жүрген қойшы аталарымыз заманына қайта оралмасақ та, бақ-дәулетімізді кіндігіміз байланған ауылдан тауып, дала қыранынша көкке самғар күн де туар, бәлкім...

* * *

Кітапханамның төрінде тұрған «Қазығұрт» баспасы ұжымының тер исі сіңген Сәкен Сейфуллиннің 13 томдығы, Б.Майлиннің 15 томдығы, Ілияс Жансүгіровтің 10 томдығы, әсіресе сол Қадекеңнің кітаптары мен Жүмекен Нәжімеденовтың 7 томдығын парақтауға уақыт табуға тырысам. Осынау қазына-байлық тұрғанда қолыңа қалам алып, тыраштанып, бірдеңе жазып-сызуға да ұяласың... Әрине, адамзатты құтқарған Қазығұрт кемесі өз бортына

кімнің сөзін, кімнің өзін алары жұмбақ дүние... Бүгін мәңгілікке деп ескерткіш орнатып, ертең оны сүйрелеп құлатып жатқан біздің бейдауа қоғамда мәртебелі Кітап патшалығы билік құрса ғана, мына сұм өмір өзгеретін сияқты болып көрінеді кейде.

Қалай десек те, Қазығұрттың басында кітап қалған...

НАР ҚОМЫНА АРТҚАН ЖҮК

(Ақын Темірғали Көпбаевтың «Кие» поэмасы хақында.

«Кие», «Жазушы» баспасы, 2009 ж.)

Исраил Сапарбай,

ақын,

Платиналы «Тарлан» сыйлығының лауреаты

Бізде, Құдайға шүкір, жақсы ақындар көп. Заман, қоғам қоламтасы іштен бықсып, бүксіп жатқан тұста мұның өзі табиғи заңдылыққа саяды. Көркем шығарманың әубастағы ақиқи объектісі Адам десек, бұл кейіпкеріңіз сол қоғам мен заман келбетінің мүлтіксіз мүсіншісі һәм сұңғыла суреткері десек жарасар. Адаммен сырласу, мұндасу, үндесу үшін де ерекше таным, түйсік керек болар, сірә... Мың жылдық арман іспетті бұл ниет, әсіресе, бүгінгі орта буын мен уыздай жас қалам иелерінің тұла бойынан танылып, табылып жатса, әрине, Тәңірге тәуба айтар едік. Жастар әдебиетіне көбірек шүкшиып, қалам-қағазымен қоса, қас-қабағына да көбірек қарайлайтынымыз осыдан.

Алдымда Темірғали Көпбаевтың «КИЕ» атты жыр жинағы жатыр. Шынымды айтсам, алғашында кітап атына жүрексіне көз салдым. Салмағы тым ауыр да тылсым дүние ғой бұл. Қайта-қайта оқып, кітаптың соңғы бетін жапқанда ғана «Киенің» автор тарапынан жайдан-жай қойыла салмағанына көзім жетті. Сөз жоқ, өлеңдері қысқа да нұсқа, салмақты, ойлы. Көркемдік өлшемге де сай: кестелі, кескінді, шұрайлы. Ақынның сөзге, әсіресе, поэзия тіліне деген талғамы, табиғи талантқа тән сергек те көргек сезімталдығы, әрі-беріден соң жасына лайықты ой толғағы, пайым-парасаты қайсыбір өлеңінен де менмұндалайды. Баспасөзде аз көрінетін, сахна төріне, жұрт алдына мүлдем шықпайтын, аракідік өтіп жататын мүшәйраларға да қатыспайтын, көпшілік жұртқа ақындығынан гөрі баспагерлігі көбірек белгілі Көпбаевтың осынау азды-көпті аралықта соншалықты биіктеп, өсіп, тұлғаланып кеткеніне әрі таң қалдым, әрі шын көңілмен қуандым. Ақынның бұдан бұрынғы «Оңтүстік», «Жаңғырық» жыр жинақтарынан да хабарым бар. Ішкі поэтикалық астар-сырына шындап үңілетін, болымды, бітімді шығармалар. Мына «КИЕ» сол сонарлы өмір сапарының жақсы жалғасы сияқты әсер қалдырды. Әйтсе де, мен бұл жолы Темірғалидың осы екі-үш кітаптағы өлеңдеріне емес, «Кие» поэмасына ат басын бұрып, арнайы тоқталғанды жөн көрдім.

Жасыратын несі бар, қазір поэма жанрына екі ақынның бірі бара бермейді. Себебі түсінікті. Кітап оқымауға айналған жұрттың, қаншалықты қызықты болса да, ұзақ-сонар дүниеге зауқы жоқ. Есінеп-құсынамаса да, құлқы құбылмалы, бейілі бейғам. Шытырман оқиғалы, атыс-шабыс, айқай-ұйқайлы дүние санасын да, сабырын да толайымен жаулап алған. Ес тандырар есірік, жадыңды да, жаныңды да қарадай жаныштайтын ермекі дүниелер ол үшін экзотика. Көркемдік әлемі әуелеп ұшқан алты қаздай көз ұшында бұлдырап барады. Танымдық дүниенің өрісі тарылған сайын талшыбық ұрпақтың бойындағы тағылым мен тәрбие табиғаты таусылуға таяу. Ең жаманы, осының бәрі көз алдымызда өтіп жатыр.

Дәрменсізсің. Дәркүмәнсің. Ауызекі сөзді тыңдаудан аулақтанып бара жатқан әулекі әулет сенің түн ұйқыңды төрт бөліп, өзегіңе өрт толып айлап, жылдап ақ қағаз бетіне түсірген ақиқи шындығыңа алаң болып, елең қағар халде емес. Осы ахуал-аужайды біле, сезе тұра білікті ақынның эпикалық дүниеге қалам тартқаны несі екен дейсің еріксіз. Сөйтсек, біздің білте шамның жылт етпе жарығындай бұл ойымыз әрі ұшқары, әрі жаңсақ болып шықты. Ұқсата білгенге жанр табиғатының қай-қайсысы да жат емес екен.

Поэманың басталуы әрі тосын, әрі қызық. Ақиқаттың ақ қанатты арғымағына ер салып, аңыз бен қиялға ерік берген Ақын өз оқырманын ә дегеннен сонау сан ғасырлар сілемінде қалған ескі жұрт, көне дәуір әлеміне алып ұшады. Жаугершілік заман... Жан алып, жан беріскен қанды қырғын... Аңыраған ана, опат болған оғылан... Шаңырағы ортасына түскен ошақ... Өшкен өрт, сөнген күл... Жалған дүниенің жапандағы жалғыз ғана дерегі – қаршадай Бала. Кешегі айдай әлемге аты мәшһүр Түркі ұрығының түп-тұқияны да – осы Бала! Түз тағысы – Көкбөрінің алпыс екі тамырын иіткен, Алла Тағаланың шексіз мейіріне кенелген тас жетім! Тағы бір қызығы, сөз арасында айта кетелік, дәл осы көріністі – Баланың аузын тосып, Бөрі ананың ақ үрпін еміп жатқан кезін біз емес, римдіктер («Капитолий қасқыры») сонау біздің дәуірімізге дейінгі жетінші ғасырда бедерлеп үлгіріпті. Оны аз десеңіз, бүкіл Еуропаны аяғынан тік тұрғызып, «жеңілмейтін империяның» тас-талқанын шығарып, Рим папасының өзін алдына тізе бүктірген Ұлы Даланың ұлы перзенті, әйгілі Ғұн патшасы Еділдің еңсегей бейнесін алғаш рет, анау- мынау емес, Рафаэльдің өзі асқан шеберлікпен өрнектеген!

Әдетте, кез келген аңыз өз негізін ақиқаттан алады. Темірғали «Аңдатпасының» түпкі мәні де, міне, осында. Ақын: «Демек, бөрі бейнесіндегі өршіл рух біздің бәріміздің санамыздың түбінде сонау ерте замандардан қалған. Сірә, осы аңыздың астарында тарихи оқиға жатса керек» деп алады да сөз төркінін «Әлқиссадан» бастайды:

«Армысың, аспан сырлы көрікті өлең!
Арыма ардағымды серік көрем.
Аңызда Айға ұлыған Көкбөрідей,
Айшуақ күдіретіңе сеніп келем.

Тарихы түмен қиыр таңба нағыз,
Мың өліп, мың тірілді маң даламыз...
Алтайдан Ашиналар ауысқанда,
Ордосқа табан тіреп қалған аңыз.

Арийлер жылнамасы жалғасты екен,
Ұзаны көне Ғұнның болмас бөтен.
Аңызды «Мауглийге» арқау еткен
Киплинг айдалада қалмас па екен?

Түркілер,
Қастерлеген көкте Күнін,
Тапсырған Көк Тәңірге текті өлімін.

Тегіне тартып туған тарпаң оғылан
Түн қатты туы астында Көкбөрінің.

...Аңызды түсіретін жиі есіме,
Жалғанның жасыл жанар иесі ме?
Тоң мойын, томар аяқ арлан көрсең,
Басыңды иіп өткін киесіне...».

Бас-аяғы жұп-жұмыр осынау жолдар сізге қорғасындай ауыр жүк артады. Ақын нұсқаған әлемге сіз де бет бұрасыз, аз-кем болса да аялдап, ат шалдырасыз. «Мың өліп, мың тірілген» Ашина тайпасымен жүздесіп, ежелгі ғұндар мекені – Ордосқа қайта ораласыз. Кәдімгі, Гитлер тұсындағы немістер өздеріне басыбайлы иемденіп алған «арий» этнониміне келгенде кенет кідірістейсіз. Бәлкім, ішіңізден Гитекеңді бір сыбап аларсыз. О да мүмкін, өйткені, арий тұқымды нағыз ақсүйектер мына біздерміз ғой! «Ештен кеш жақсы» демекші, мұны есіміз кіріп, енді ұғып жатқанымыздың өзіне мың да бір тәуба! Айтпақшы, мына бір шумақты жол-жөнекей ұмыт қалдырып барады екенбіз ғой:

«Ту тұтып Тәңір берген тағылықты,
Ат қойды сан тарапқа сағы мықты.
Сол тұста Көкбөрінің ұрпағына
Аю да, Айдаһар да бағыныпты».

Міне, меңзеу деп, аңдатпа деп осыны айтады! «Аю» мен «Айдаһар» сөзіне қайта үңілсеңіз, әлқисса төркінін бірден аңғара қоясыз. Тағдыр тәлкегі ме, кім білсін, осы екеуінің райы мен шырайына қазір де жаутаңкөзденіп отырғанымыз өтірік пе? Қалай болғанда да, автор «Аңдатпасының» астарында біз біліп білмейтін бір сыр жатқан сияқты:

«Ақсуда қорықшы бар Ерден деген,
Айнымас тағдыры ауыр шермендеден.
Аяғы ауыр жарын аю жарып,
Арулап ақ кебінде жерленбеген».

Есімізге Илияс Жансүгіровтың Молықбай шалы түсе кетті. «Қобызшы Молықбай шал Матайдағы...» деп басталмайтын ба еді сол дастан?! Мінеки, бізге ежелден етене етжеңді эпикалық сарын үлгісі! Бұл арада ақынның бір ғана Ілекеңмен шектелмегені айдан анық. Біз оны «Аңдатудан-ақ» аңдағанбыз. Сонау ғұн, сақ дәуірінен бері қарай, аңызы бар, ақиқаты бар, бірнеше тарихи деректің демеу болғаны, талай беттердің парақталғаны көрініп тұр.

Біздің пайымдауымызша, Темірғали тұтас поэмаға өзек болған бұл оқиғаны ауылына барғанда өз ағайын-тумаларының аузынан естіген. Естіген де есі кетіп, еңсесін езіп біраз жүрген. Болған оқиғаны есіту бар да, оны ойға салу, қорыту, екшелеу, ары қарай жүйкесін тоздыра отырып жүйелеу, алдымен әрекетке, сонан соң берекетке айналдыру бар. Бұл дегеніңіз – поэмаға да, дастанға да, драматургиялық шығармаға да тән қағида. Онсыз бірегей дүниенің туа қоюы екіталай. Жалғыз амал, бір тәсіл үнемі ұшпаққа шығара бермейді. Жанр табиғатын тап басып қана қоймай, жанына үңілу, тамырына бойлау кейде таптаурын жолмен емес, жалғыз аяқ сүрлеумен жүзеге асады.

Ақынның әу демей жатып:

«...Аяғы ауыр жарын аю жарып,
Арулап ақ кебінде жерленбеген.

Алты айлық ұл болатын құрсақтағы,
Аллаға айкезбедей мұң шаққаны.
Айрылып күндіз күлкі, түнде ұйқыдан,
Ащы жас екі көзден бұршақтады», –

дей отырып, болған оқиғаның мән-жайын ә дегеннен ақтарып салғаны несі деп аңтарылғанымыз рас. Сөйтсек, гәп басқада екен. Қанды қақтай көкірегінде қатып қалған қайғы-шерді қайтсе жеңілдетпек? Жеңбек мүмкін емес, өйткені қайтып оралмасқа жар кетті, бала кетті... Кеткен бала – кек пен нала. «Қатын өлді – қамшының сабы сынды» дегеннің өзінде кешегі кіндікті бала ертеңгі күні бір шаңырақтың мұрагері болмайтын ба еді? Екі аяқты пенде болса, бір сәрі, жар дегенде жалғзынан, бар дегенде баласынан айырған дүлей күштің иесі – хайуани жыртқыш емес пе? Оны қайдан таппақшы, тапса қалай кек алмақшы? Адам мен тілсіз хайуан арасындағы ендігі айқас кімнің пайдасына шешілмек? Әрине, қаншама таулы, баулы болғанмен, бұл төңіректе аю қаптап жүрмейді, бірен-саран болмаса... Табылғанның өзінде Құдайдың көксоққан құбыжығы бұған дес бере қоя ма? «Қобыландыда нең бар еді, қарағым?» дегендей, қарадай жүріп жазым болмасына кім кепіл? Міне, Ерденнің жанын жегідей жеп, қияметтей қинайтын жәй – осы. Алладан болмаса, алда-жалда кімнен жәрдем бола қойсын?! Ағайын-туыстан ба? Аяғаннан өзге айласы қайсы? Дос жаран ше? Андас, Қанай... өзге кім бар?

Ерден жайын бірауық көз алдымызға келтірген ақын оның ауанына біржола жығылмай, ендігі бір сәтте төрт мезгілдің мұңды да мінәйім бір көрінісін алға тартады:

Маңайдан аң көрінбес саяқ қашқан,
Мезгіл-тін қоңыр күзге аяқ басқан.
Сүмбіле кезек беріп,
Таразыға,
Таң суып,
Ақшам болған таяқ тастам.
Түн салқын,
Ай аспанда,
Таң алыстау,
Қасқырға қараң болмыс жан алыспау.
Қолатта қотанды қой иіс берген,
Жасықтау жарығы бар жаңа қыстау.

Осы түн Айдың нұры сарқылмайды,
Жасқанбас жасыл жанар жарқылдайды.
Әрәдік доғал дауыс көтерілсе.
Ауылдың маң төбеті арпылдайды».

Жанды сурет, көз тоқтатар көрініс. «Жасқанбас жасыл жанар жарқылдайдының» аржағында қайтпас қайсар Көкбөрі тұқымының тұрқы менмұндалап тұр. Күндіз апанынан

алыстамай, түнде ғана қаншеңгел жортуылға шығатын батырекеңіз, кәдімгі, Абай заманындағы кәнігі барымташыны көз алдыңызға әкелмей ме?! «Берсең, қолыңнан, бермесең, жолымнан» дейді мұны білгір де ділгір қазекем. Өйтпегенде қайтсін?! Апан ішінде аштан-аш бұралып жатқан бөлтірік бөпешіктері бар емес пе?! Түн ішінде бірінен соң бірі аспанға, аспандағы Айға тұмсығын көтере ұлыған сабаздардың жалынышты жалбарынына Жаратқан ием болмаса, кім шыдайды?! Міне, Арланкөктің жарым түндегі тіске басар, іске асар іздеп келе жатқан беті – осы. Жақпар таудың жамбасында, биік таудың беткейінде бейсәубет мақұлық жүрмейді, кілең бірін-бірі аңдыған азулы апайтөс алыпсоғар аңдар болмаса. Жанкешті дейсіз бе, жанпида дейсіз бе, мұның аржағын өзіңіз пайымдай беріңіз. Әйткенмен, бөрі тұқымына екі аяқты есуастан ерен жау жоқ. «Есуас» дегенде қайтсін, сонау бір қиямет-қайым заманда ақ сүтін беріп асырап, аман алып қалған Көкбөрінің бүгінгі азғын ұрпағы енді келіп адым бастырмауға айналса?! Қаншамасы оққа ұшып, опат болды! Бәрібір екі мықты, бір тұқымдастың жекпе-жегі әлі күнге таусылар емес, қайта асқынып, апшынып, үдеп барады! Аяғы немен бітерін бір Құдайым білсін!

Әуелі табиғатты тамашалап алған ақын ендігі бір сәтте біз бажайлап отырған нақты көрініске оқушы назарын аудартады. Былай деп:

«Ежелден «екі аяқты жау» дегені,
Қылшадан орар ма еді дәу немені!
Аш өзек үзілуге айналғанда,
Қотанға маңайлатпай әуреледі.

Онымен тоқтамастан қамап қуды,
Албасты төбеттері талап қуды.
Төбеден тікұшақпен төніп келіп,
Атылған қасқырларды санап қуды.

«Ей, Адам!
Ұғармысың мұны барды?
Киенде қай атаңның құны қалды?».
Арланкөк Айға қарап ішқұса боп,
Тұмсығын түнге тіреп ұлып алды».

«Тұмсығын түнге тіреп ұлып алды». Көз алдына келтіріңіз: тау қойнауы... түн әлеті... күзгі меңіреу тыныштық... Айға емес, Аллаға мұң шаққан Арланкөк!!! «Тұмсығын түнге тіреген» тіркесі, сізді қайдам, мен үшін шынайы суреткердің шабытты шағында тауып кеткен тамаша қолтаңбасы! Сөз ұстасының табиғаттың төл перзенті суретшіден де асып түсетін кездері бар екенінің бір дәлелі, сірә, осы білем...

Ары қарай оқиға желісі ширатыла түседі. Арланкөктің көк тіреген тұмсығы ендігі бір сәтте айнала төңіректі маңайлап иіс іздеп кетеді. Пақырларына талғажау іздеп шыққан Пәруананың тарыдай болса да бірдеңені таппай қайтпасы анық! Жортқан сайын іші солықтап сонадайға ұзап кетті. Қотаннан қайран болмады. Түн етегі түріліп, таң сұлбасы білініп келе ме, қалай?..

«Жортудан бір тынбаған...
Таң асыра
Ілікті Сайрамсудың сағасына.
Тұра қап,
Тұмсық керіп,
Иіс тартып,
Бүкеңдеп жөнеледі тағы асыға.

Желеді көп сүрлеуді танып анық,
Азуын қайратына жанып алып.
Қояды арасында дүр сілкініп,
Басына Шетқурайдың сарып алып.

Күн шықты.
Шық жылады,
Қыр қуанып.
Жыраның күнгеі бетін жүрді бағып.
Түстіктен Таутекенің иісі жетті,
Жөнелді сынаптайын сырғып ағып!

Көктегі Тәңір ие жердегі Көкбөрінің манағы зарына құлақ асқан екен! Құламадан құлдилай бергенде қаңғыма оқтан қансырап жатқан Құлжаға кезіккенін қарашы!:

Шалт қимыл!
Қылыш азу ала қашты!
Деген сол: «ажал жетті, қара басты».
Құлжаның қорылдатып қанын ішіп,
Қан мен жын қапаш-құпаш араласты...

Бұдан әрі «Іздегенге сұраған тап келеді» демекші, оңай олжаға Кірекейдің (аю) киліге кетуі... Қара күш пен айла-амалдың айқасы. Қазақы ұғымға сайсақ, қайсыбірде қара күштің қан ішіп, ақыл айланың адыра қалатынын, әсіресе, адамдар арасынан көбірек көріп жүрген жайымыз бар. Бұл жолы да солай болды:

«Бой салып қашатұғын Арланкөк пе,
Бас салды қара аюдың алқымынан».

«Қос тағы ұмар-жұмар жұлқысқанда,
Қарадай қасқа шыңнан айбын қашты».

«Жалғыздық жүрегіне қаяу сұғып,
Ақсаңдап қан жалады баяу шығып.

Болмайды жыртқыштарда көңілшектік,
Болмайды жыртқыштарда аяушылық!».

Әрине, бұл айтақаларлықтай жаңалық емес, табиғаттың төл заңы. Әлімсақтан бергі. Бұл әдет қазіргі әлетте аң мен құсты адақтап, адамдарға ауысқан. Тас дәуірінің қара таңбасы адам баласының маңдайына келіп басылған ба дерсің...

Арланкөк пен Аюдың айқасы «Дискавери» түсіріп жүрген Африка саваннасындағы жабайы, тағы көріністерді еріксіз көз алдына әкеледі. Ондағы мен мұндағының айырмашылығы аз. Шайқасу мен байқасудың бұл жолғы құрбаны – құбақан Құлжа. Былайша айтқанда, күштінің күні жарық, әлсіздің күні ғаріп.

Қош, екі тағы, бір Құлжаның жайы бұлай болғанда, негізгі кейіпкеріміз Ерден батыр қайда жүр? Ықылым заманнан бергі киесі Арланкөк мынау, төменнен төске өрлейтін, ешкімге дес бермейтін Аю анау!

Бір ғажабы, біз жаныққанмен, автордың асығар түрі көрінбейді. Оқиға желісін тура тартпай, кәнігі суреткердің кәдесіне бағып, бірде оңға бұрылып, оңтайлы тұсты ақтарамақтара кетеді, бірде солға бұрылып, сораңға тың соқпақ сала кетеді. Қысқасы, аяндай жүріп аялдайтын тұстары аз емес. Соның бірі – Ерденнің таң алдында көрген түсі.

...Жан-жары тағы келіп тұр. Ана жақтан... Әкесі жіберіпті. Қояр да қоймай, жетелеп алып кетті. Апыр-ай, қалып қоймай, қайта оралса етті?.. Көңілге қорқыныш ұялайды. Аруақтың алып кеткені жақсы ырым емес қой... Арғы жағын тыңдаңыз:

«Маңайы мың шәйіттей толып жатқан...
Түре алмай түн етегін қорынды ақ таң.
Он бес жыл бұрын өлген қайсар әке,
Қол бұлғап,
Бой көрсетті қорым жақтан.

Бабасы кекшіл еді қайтуы кем,
Бөрі боп ұлығандай сай түбінен.
Қапысыз қалғып жатқан қалың қорым
Жамырап қоя берді Ай тілімен:

«Жан балам,
Киен бөрі!
Киен бөрі!
Емізген қанды емшегін Иен бөрі!
Иеннің саған берер бір сыйы бар,
Қорымға қонақ болмай қайтқын кері!».

Жанындағы жары да ақырғы аманатын айтып зар қағып тұр:

«Айқассаң,
Арлан бөрі дем береді.

Болғанда ол да бөрі,
Сен де бөрі!
Киені тағзым ет те, тасаттық бер,
Бөрілер жанкештіні жөн көреді!».

Шығарма желісі өзінің шырқау шегіне жетіп қалғандай... Аруақтар аянында астарлы меңзеу, жанама тұспалдау бар. «Киені бөрі!», «Киені бөрі!» қайталауы осыны аңғартады. Кезегі келіп, кек қайтарар шақ туса, Иені де, Киені де сыйын деген мағынада.

«Қараша.
Қар да түсті қылаулаған,
Аспанның үні семді тыраулаған.
Қырқадан қонақ түсіп келе жатты,
Ақ кірпік ақсақалдан түрі аумаған».

«Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды...». Абай айтқан «Кәрі құда – Қыстың» екінші баламасы. Ұтымды шыққан нақты көрініс көз алдында көлбейді. Оның үстіне ақынның «Аспанның үні семді тыраулаған» дегені де тым тартымды тіркес, көңілге қона кетеді.

Иә, күз келді, қыс қырқада тұр. Енді көп аялдауға уақыт жоқ. Қыс түсіп, қар қалындаса, аюдың алдыра қоюы екіталай, табан майын сорып, қыс бойы тапжылмай жатып алады. Қырау қабақ қараша соны аңғартқандай. Әуелі әулие-әнбиеге арнайы ат шалдырып, аруақтарға бата оқып, Құран бағыштап, зиярат жасап қайтқан Ерден енді екі досы – Айдос пен Қанайға қолқа салады. Қол алысып, ант берісіп дегендей, бір бәтуға келеді. Поэманың бұл тұсы да тым әсерлі әрі қауіп пен қатерге толы, Апайтөс алпауыт пен кек қанжарын ұстанған адам айқасы оқырманды да алабөтен еліктіріп әкетеді. Қара күштің аты – қара күш. Ерденнің жеме-жемде ерен күштің астында езіліп, жаншылып қалуы әбден ықтимал. Солай болып та бара жатыр. Табиғаттың тағы күші, талмау тұсты тап баспасаң, табан астында жазым етеді. Қас қылғанда, екі достан да қайран болмады. Ерденнің қапсағай Аюдың астында қансырап жатқанын көрген бойда «серт алысқан, ант беріскен» серіктері қапылыста қан майданды тастай қашып жөнеледі. Атың өшкір Сатқындық бұл жолы да қара бастың қамын күйттеп өз әдетіне басты, жүзіқаралық көрсетті.

Адам баласы дүние жарығын көргелі бері сатқындықтың сан түрін бастан кешіріп келеді. Үрей дейсіз бе, қорқыныш дейсіз бе, жалғандық дейсіз бе, құлдық дейсіз бе, қорлық дейсіз бе, қарлық дейсіз бе... бәрінің аты да, ата тегі де біреу-ақ. Негізгі оқиғадан аздап ауытқыңқырап кетсе де, ақын аса жиіркенішті бұл жәйді қан-жынын ақтара, әшкерелей жырлайды:

«Сатқындық!
О, сатқындық, жүзіқара!
Көзінде көрдемшенің ізі бар, ә.
Ақиық асылдардың наласынан
Арқасы сұм өмірдің қызына ма?»

Тірліктің зар қақтырар заңы бұл іс,
Ей, өмір!
Дегеніңе тағы кіріс!
Қадымнан ер тағдырын шешіп келген
Сатқындар,
Адам бетті, жаны Ібіліс.

...Аяусыз семді қанша асыл арман...
Ақиқат!
Қынға тығып жасыра алман.
Қызыл күн, құм Нарынды күңіретіп,
Сатқындық Махамбеттің басын алған.

...Ызғарлы Желтоқсанның желі неткен?!
Сатқындық бар қаһарын төгіп өткен.
Шындықтың шырқыраған жетеді үні
Боралдай бейіттері төңіректен...

Сол кез ғой мұзды құшқан қыз білегі,
Сатқындық:
Құлпырғандай күзгі реңі,
Қиырдан қаңғып келген Колбин қыртқа
«Қырық жыл күтіп жүрдік Сізді» деді.

Мінекей, Шындығыңның бет бейнесі!
Ауылға Ақиқаттың жеткей көші...
Тәуелсіз күнге жеттік деп жүргенде,
Оны да біреу сатып кетпей ме, осы?..

Орынды күмән-күдік. Киесі ұмыт қалып, Рухы қас пен қабақтың арасында қалғып-мүлгіп жүрген ұлт-ұлыстың қазіргі халі көзге тым-тым қораш көрінеді. Елгезек ақынның мазасыз мұңы осыдан хабар береді. Иә, амалың қанша... Шынтуайтында, Кие мен Рухтың арасы аса алыс емес. Біріне бірі – медеу, демеу. Екеуін бөліп қарауға да болмайтындай. Есімізге тағы да біресе Алатаудың аржағын сағалап, біресе бергі жағын жағалап тұрақ таппай жүрген «Қызыл жолбарыс» түседі. Ақиық Сүйінбай мен абыз Жамбылдың қасиетті Киесі... Мұны да соңғы кездері ауызға сирек алатын болдық...

Біз білетін түстің үш түрі бар: адами, шайтани және періштелік түс. Ерденнің таң алдында көргені – соңғысы. Періштелік түс, жақсы болсын, жаман болсын, ақиқи аян. Сол аян өлім мен өмірдің арасында арашаға түсті. Кие – қасиет, ал қасиет адам таңдайды. «Ұзында кегі, қысқада жеңі кеткен» Арланкөк те ана бір жолғы Кірекейде кеткен есесін қайдан ұмыта қойсын?! Қар түскенде қаһарына мінетін ғадеті тағы бар. «Алма, піс, аузыма түс» дейтіндей емес, қасқырды аяғы асырайды. Қансонардың оппа қары олжаға қарық қылмаса да, әрекет сайын берекет:

«Әппақ қар адайдың ақ түйесіндей,
Аруана дүниеге кие сінгей...
Арланкөк келе жатыр сонар кешіп,
Жалғанның жалпақ табан иесіндей.

Апайтөс, қара күшке мығым бөрі,
Кең кеуде, тарамыстай сінірлері.
Келеді ажал болып күжірейіп,
Кездескен жаудың қанын сіміргелі.

Еркектің сойы, нағыз батыр нұсқа,
Қашанда дайын зәузат, заты ұрысқа.
Арланкөк алаңдағы жанталастың
Үстінен шыға келді қапылыста.

Жекпе-жек,
Жан берісіп, жан алысқан.
Адамды езіп жатыр қара мыстан.
Құлжа үшін кірекейде кегі кеткен
Арланкөк ағызып кеп араласқан!».

...Сол Кірекей! «Алып та жығам, шалып та жығамның» иесі. Есе қайтарудың бұдан өзге жолы бар ма? Қорбаңдаған құбыжықтың есі-дерті астындағы адамда, езіп, жаншып, езуінен аққан қанды сілекейіне ие болар емес. Ерден де қапысын аңдып жатып, қанжарды жүрек тұсына қадап үлгерген! Одан арғысы белгілі:

«Өкіртіп кекті жауды бұл құлатты,
Арланкөк шапқа түсіп жұлқып тартты.
Шалқалап құлай берген Кірекейдің
Аспанға қарын буын бұрқыратты.

Ақсудың үні өкіріп аспаныда,
Кірекей қанға бөкті қас-қағымда...».

...Жарақты жау жайрады. Ерден есін жиды. «Сен кім едің?» дегендей жасын жанар, жасыл көз енді мұны ішіп-жеп барады. Құлжаны құлқынына жұқ көрмеген Кірекейдің өзі ажал құшып жатыр, әнекей. Мұның күні не болмақ? Арбасқан көздің қайсысы отты, уытты? Араға тағы да Ақын келіп килігеді. Бұл жолы Арланкөкке бүйрегінің бұрып тұрғаны айдан анық:

«...Түбінде жасыл көздің сыр жатқандай,
Тәңірі талғап берген жұмбақ бардай.

Ерденнің ыңырсыған түрін көріп,
Арланкөк ызбарланып тіл қатқандай:

«Ей, Ерден, пір тұтқандай киен менмін,
Ұлысам, Айға ғана сүйенгенмін.
Ғұмырын ұзанымның ұзарта алмай,
Адамның айласынан жиі өлгенмін.

Қарамай киесінің қарғысына,
Кещелер көшеді айла-шарғысына.
Тәңірдің еркін жүрген тағысы едік,
Жалғаннан өтер болдық жан қысыла.

...Қашаннан киен болған Көкбөрің ем,
Киенді ұмттыңдар шеттеріңнен.
Қасқырға қиямет күн таяу қалды
Көретін «Қызыл кітап» беттерінен.

Тектілік – Тәңір сыйы, бұл – қанымда,
Бас исін сұлтаның да, құлтаның да!
Тегі мен Киесінен көз жазған соң,
Қалады не қасиет ұрпағыңда?!».

Поэманың қатепті қаранарға артқан қасиетті жүгі де – осы. Ал Арланкөктің адамзат баласына айтқан наласы бұдан да ауыр. Тым ауыр, тым салмақты! «Таяқ – еттен, сөз – сүйектен өтеді». Бұл сөз, асырып айтқандық емес, анау арланның жасыл жанарынан да өткір! Кие иесінің аузынан шыққан Нала кімді болса да айтпай ажал құштырады! Тәңірім наладан сақтасын! Тілімізді «Кәлимаға» келтіріп: «Астапыралла!» дейін десек, мұны да Ақын алдынала айтып қойғандай:

«Аңыздың астарында жатқан сырды
Аңғарған ақжүрек жан алар үлгі...».

Тасырлығымыздан табан астында айнып, тәубаға келейін десек, тағы да шаңқанбоз шайыр шабыты алдымызды орағыта шабады:

«Заманның асқынуда көп күмәні...
Мың кеще киесіне соқтығады.
Санамда серек мұңы жаңғырғанда,
Менің де ұлып кеткім кеп тұрады!».

Иә, кещеліктің емі жоқ. Бар болса, ол – келеге келу, киеге жүгіну. Бірақ біз дәл қазір ол ауылдан әлдеқашан алыстап кеткенбіз, алты қырдан ары асып! Бәлкім, мәңгі келмеске, енді

қайтып оралмасқа! Киенің құтқаратыны рас болса, ол да мына поэманың ішінде. Киенің ататыны рас болса, ол да мына біздің ішімізде! Сірә, біздің осы күнге дейін не оңала алмай, не орда бұза алмай жүргеніміздің бір кілтипаны осыдан шығар, сіз қалай ойлайсыз?

Ел аралап жүргенде бір жігіт ағасының дастарқан басында: «Осы күнге дейін алты жүз қасқырды атып алыппын» деп ағынан жарылғаны бар еді. Әсіре мақтан ба, қанды қол қақпан ба, бұл не сонда? Қорадағы малдың азайғанын қотандағы қасқырдан көреміз бе? Өзіміздің аранымыз ше, қай қасқырдан кем еді? Әсілі, кек пен налаға абай болсақ керек-ті. Әлгі, Арланкөктің көзіндегі «жасыл жалынды» айтам да. Кек пен Нала... Кие мен Рух... Біріншісі – қайғы алдырады, екіншісі – ойландырады. Бізге қайсысы керек?

Екеуінің арасына Обал мен Сауап келіп қосылса, өзімізді қай ауаннан таппақшымыз? Ерденді тура келген апайтөс ажалдан құтқарып алған кім? Әрине, Андас пен Қанай емес, бұл жерде алдымен аруақтың аяны, сонсоң Арланкөк атымен ара түскен ұлы Кие! Кие кез келгеннің «Құдайы қонағы» емес. Киесі мен Иесін ұмытқан адам азғындыққа бой алдырады. Бүкіл ауыл-әулетіңіз бен ұлт-ұлысыңыз да солай! Автор сөз соңын «Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда» деген риуаятқа теліп отырса, оған да ой көзімен қарағанымыз жөн.

Тағы бір айта кететін жәй, біз тілге тиек етіп отырған «Кие» тұла бойымен киноэкранға сұранып ақ-тұр! Әрине, «Қиядан шауып, қисынын тауып...» кемелін келтіре алатын жан болса... Анау «Бөрінің бөлтірігі» мен «Қараш-қараш оқиғасы» сияқты...

ЖАЗЫЛҒАН ЖЫР, ЖАЗЫЛМАҒАН МАҚАЛА ЖАЙЛЫ СЫР

(Ақын Темірғали Көпбаев туралы толғаныс)

Құлбек ЕРҒӨБЕК,
*әдебиет сыншысы,
филология ғылымдарының докторы*

Өзгені білмеймін, сын жанрының табиғи ерекшелігі ме, әйтеуір өз басым сын жазатын адамның шығармасын оқып-оқып, өз туындымдай көңіліме көшіріп алмай, тәуекелге бара алмаймын. Сол әдетпен шығарманы оқып бастаймын, аяқтап ойымды жинақтаймын, мықты болса – мойындаймын, мықтылығының себебін іздей бастаймын. Нашар болса, сынамаймын, әрине. Ақындық шеберлік те бір пәле. Басты кілтипан сонда! Сонда болмаса, көзінің тірісінде том-том кітап жазып, Абайдан асқандай болып жүрген талай ағаларымыздың көзін көрдік, мақтанышты сөзін естідік, тіпті Абай естімеген мақтау сөздерді қосарлап мақала да жазған шығармыз. Қайда сол ағалар, қайда сол ақындар? Демек, ақынның қолына оңайлықпен түсе қоймайтын шеберлік кілтипаны сыншыны алдымен ойландыруы керек. Ықыласың құлап отырған азаматың сол шеберлігі түспегірді қалай игерді екен? Өзіне дейінгі ақындармен салыстырғанда не жаңалық ашыпты? Кейінгі ұрпаққа қалатын өміршең сөзі бар ма екен? Өзгені білмеймін, өзімді сыншы райында кімді оқысам да осындай ойлар мазалайды. Темірғали інімнің шығармаларын да осындай өлшеммен қарап оқимын. Обалы не, оқимын да риза боламын.

Оның тамылжыған өлеңдерін алғаш ағымдағы баспасөз бетінен оқыдым. Оқыдым да жарық көрген кітабы бар ма екен деп сұрау салдым. Ол маған «Көзмоншақ» аталатын жұқалтаң жыр жинағын әкеліп берді. Әдетте, ақындар (жазушылар да) кітабын тілек жазып,

тіпті асқақтатып арнау өлең жазып сыйлар еді. Темірғали олай етпеді. Ермахан есімді досына сыйлауға дайындап қойған кітабы екен. Сұратқан соң, қысыла-қымтырыла әкеліп бергені. Өлеңдерді оқи бастаймын.

Көрмесе де мұнымның шын бейнесін,
Жырың мұңды деп жүреді кей досым.
Жасанды ойдың жыртып тастап жейдесін,
Сезінгенім, сезімдерім сөйлесін.

Бойды билеп сексен сиқыр, мың ырғақ,
Жыр жазамын мұнымды иіп, жұмырлап.
Сондай сәтте құшағына ғұмырды ап,
Ғашық жүрек сағынышын баса алмай,
Іштен тынып жылайтындай шымырлап.

Жүре алмаймын сондықтан да бас ұрмай,
Мұным менің күлкімнен де асылдай.
Жырым менің қайнап шыққан Қайнардан,
Сағыныш пен қуаныштың жасындай.

Мұңды өлеңім емес дәйім ермегім,
Жанмен дәмін, көзбен түсін көргенім.
Жүрегіммен көтерген соң салмағын,
Қызыл сөзді, қысыр ойды термедім.

Өксіп, бәлкім өтер өмір дүрбелең,
Мәңгі ғұмыр жолында оны сүрген ем (?)
Еңсемді сен тік ұстатып келесің,
Сенімді дос, сүйікті жар – мұңды өлең.

(«Мұңды өлең»)

– депті ақын беташар өлеңінде. Әрісі қыран жырдың қыршын құрдасы – Саттар Ерубаевтың «Мәңгілік өмірінен» бастап, тағы бір жасын жырдың мұңды тұлғасы – Төлеген Айбергеновпен сабақтас өріліп, өзінше жол тартып бара жатқан жас дарынды көремін өлеңнен. Инверсияға құрылған өлеңде болмаса, өзін ақтай бермейтін «Мәңгі ғұмыр жолында оны сүрген ем» секілді жолдардан өзге тұтас бітімді, ақындық мұратын айтып төгіліп тұрған өлеңге сүйсіндім-ақ. «Қабірлер қорымы» өлеңіндегі ойшылдыққа сүйсіндім. Өлеңді табиғи төгіп тастай салмай, енді композицияға құрудың ұтымдылығын, солай етіп философиялық ойлы өлеңді ұтқыр түйіндеп, айтар қазық ойды тағы бір қайталап салмақтандыра түскенін көріп тағы сүйсіндім. Өзіміз ерекше құрметтейтін Мұқағали ақын өлеңдерін шеңберлей ұстап тұрған еспе қайталау арқылы түйіндеулер композициялық шешім екенін еске алдым осы орайда.

Мендей болған барлығы да олардың,
Түбі мен де түпсіз үйге қонармын.
Көкірегінде бірге кетпей бабамның,
Әні болып қайта өмірге оралдым, –

деген ойлы шумакпен басталған ойлы өлеңнің тіршілік сырына бойлап барып, «Көкірегінде бірге кетпей бабамның, Әні болып қайта өмірге оралдым» ұрпақтар жалғастығын өзінше бір ақындық мәнермен жеткізген ойшыл ақынның:

Бірақ біздер тәтті үмітке құмармыз,
Өз сәнімен ұнар көктем, ұнар күз.
Ай тілімен бір кез біз де ұрпаққа,
Сіз де біздей боласыз деп тұрармыз, –

деп «Ай» тілінде мәңгілік ештеңе жоқтығын ескертіп, тіршілік заңына ден қоюы – қапысыз риза етер еді кісіні. Поэтикалық бөлшек («Ай») алдындағы ағаларының бұл әннің жалғасын сен айт, жабылып кетсем егер ғұлама жылдар судырлатқанда парағын дегендей, ақындық әдемі айтылыммен жеткізген сырын өзінше ашуына, өзінше айта алуына кепілдік болып шығады. Салмақты ой, салиқалы өлең болып өріледі. Шын ақындық алдындағы ағаларын сәтті жалғаудан бастап сабақталып, өзіндік ақындық сөзін, өз сөзін айтуға, сөйтіп, өзінің ақындық әлемін қалыптастыруға саяды.

Ақынның бір өлеңін сөйтіп ойыма қондырып, бойыма сіңіре бастап келесі өлеңге көшемін. Ол өлеңі ақынның осы өлеңінің табиғи жалғасы болып шығады.

Арық болып ағарда,
Шырқырады-ау арманы.
Тоғыс та бір заманда,
Өзен болған арналы.

Тіксініп оқып, көңіліңді өкініш буып, әлдекімге зілденіп, тепсініп түйесің ойыңды, әп-сәтте «біздің заманда тартылмай жатқан не бар?» деп тежейсің бойыңды (сезімді). Сөйтесің де, болашақта арналы өзенге айналар тұма-талантқа «Тоғыстың» тағдырын кеше көрмегей деп тілейсің. Өйткені ақындық та бір мұхит. Жарасқан ақын айтқандай, алдым айдынды жаз, құяр арнам теңіз деп тепсініп ағатын, шапқылап ағатын небір тұма бұлақтар бойындағы Алла берген аз дарынды ізденіспен арналандырмай, біліммен жемдемей «Тоғыс» өзеніндей тарылтып қалатыны бар ғой. Ақындық тың арна іздеген дарынды жастың алдынан «тоғыс-тағдыр» емес, жағалауын ақ көбік сабалап жатар толқынды теңіз кездесуін қалаған көңілден сүйсіндік. Сүйсінген көңілді қолымыздағы «Қазақ әдебиеті» газетінен қиып алған топтамаға бір қосып қайта оқып, ақынның ізденіс үстінде жүргеніне көз жеткізе бір тоқтамға келдім. Шамам келгенінше бір мақала жазайын, ағалық ақылымды айтайын, сыншылық міндетімді атқарайын!

Қаламымды қолыма алар сол бір күндері Темірғалидың кездесе қалғаны. Сүйсінісімді мақала жазбақ ниетіме жалғай сөйледім. «Сәл тоқтаңыз ағасы, таяуда менің «Жаңғырық» аталатын жыр кітабым шығады. Сіз мен жайында күнде сөйлей бермессіз. Бір қосып оқысаңыз. Сыныңызды аямай айтсаңыз!».

Дұрыс-ақ. Бірақ біз кездесе алмай кеттік. Құдай қарғаған «өтпелі кезеңде» табиғатымызда жоқ мінезбен атқа міндік. Жігіттердің қолқалауымен аз мерзімге келісіп Түркістан қаласы әкімінің орынбасары, одан тағы бір қолқамен облыс әкімі аппараты жетекшісінің орынбасары қызметін атқардық. Бақандай бес жылымыз кетті. Шығармашылық атаулыдан алыс кеттік. Темірғали да кітабын жеткізіп бере қоймады. Кейін білдік. Темірғалиға уәде берген азаматтар кітабын шығарып бермепті. Ондай керменің талайын көріп біз де жүріп жаттық. Сондай күннің бірінде Темірғали інімді кездестірдім. «Қазығұрт» аталатын баспа ашқан. Іскерліктен емес, шарасыздықтан басталған тәуекел. Жат түгілі жақыны сатқан. «Туыспын» деп бауырына кірген алаяқтар алдынан керме тартқан. Сондай сәттері Қ.Мырза-Әлі, Ш.Мұртаза, Т.Молдағалиұлы сынды ақын-жазушылардың ат-атағын пайдаланыпты өздерімен келісе отырып. «Қадырдың 12 томдық шығармалар жинағын жарыққа шығарамын» деген інілік, ақындық парыз оны баспагерлік іскерлікке бастапты. Басындағы баспанасын салыпты. Оның да барына шүкір. Әйтпесе, ар тұтынған ақында не дүние болсын? Темірғалидай азаматтың Қадыр Мырза Әлінің шығармалар жинағын жарыққа шығарамын деген нар талабын, талап жолында шеккен азабын естіген Иманғали Тасмағамбетов көмек қолын созыпты. Өзі бастан кешкен осы бір шытырман оқиғаны сыр етіп баяндаған «Қарапайым пайымдар» аталатын эссе, естелік, очерк, мақалалар жинағында сол кезде қолдаған облыс қатарында төсін күн сүйген Оңтүстік те аталыпты. Адалдығына сүйсініп қалып отырғаным. Атағанына рақмет. Еңбек – сол кезде облыс басқарған, түн-түнекте отырған (жарық, жылу жоқ) облыс тұрғындарын күн-күнеске шығарған Бердібек Сапарбаевтікі. Біздің де аздап себіміз болған шығар, Темірғалидың сыр дерлік кітабын оқып, қабырғам қайысқан бүгінгі сәтте, Бердібек Сапарбаевтың әдебиетіміздің үш арысына шығармалар жинағын шығаруға 5 миллионнан 15 миллион теңге қаражат көзін тауып бергенін айта кетуді парыз санаймын.

Әңгіме ақын ініміздің жыр кітабының жарыққа шығуынан басталып, кітап шығаратын баспагерге айналуына барып сайып жатыр ма қалай өзі? Ең бастысы – ол жылдары өз кітабы жарық көрмеген де, ол аты аталған аяулылардан бастап, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров сынды өздері де коммунистік қоғам ұраншысына айналған, есесіне ақырында сол жүйенің құрбаны болған ауыр тағдырлы ақын-жазушылар кітабын шығарумен айналысқан. Ал менің жергілікті жақсылықты көрмейтін, көргісі келмейтін байғызкөңіл журналиссымақтарға жауап беруден қолым тимей кетті. Темірғали туралы мақала жазылмады. Көңіліме Темірғали өлеңінен құйып алған әсерім бір сәт те әлсіреген, бұлыңғырланған емес бірақ. Бәз қалпы! Есесіне, Темірғалидай бір өңірге ғана емес, тұтас ұлтқа керек ақын жайында көңіліме уайым кіргенін несіне жасырайын?! Ол не уайым? Ол – баспагерлік машақатпен жүріп, ғажап ақын болуға тиісті інім ақындық көрігін өшіріп, өлеңнің көңіліне кіреуке түсіріп ала ма деген уайым? Сөйлесе қалсақ, осы тақырыпта айтып, інімді камшылаумен жүрдім. Есесіне, «Мен жайында жазамын деген едіңіз. Мақала қайда?» деп ол кейбір ақындардай сұрамсақтанбады. «Мұрынды тастай алмай жүргенімді» түсінгені.

Әкімдікті ұрпақ тәрбиесіне ауыстырып, жоғары оқу орнына қызмет алмастырып кеттік. Бірақ «кұлды бәрекелді» өлтіреді дегендей, Құлбекті Серік Пірәлиевтей арлы азаматтың сенімі байыз таптырмады, әдебиетке мойын бұрғызбады. Уәделі мақала жазылмады...

Күндердің күнінде (2007 ж.) ақынның «Жаңғырық» аталатын жыр кітабы қолыма тиді. Сағынған ақынды көріп, сағынған өлеңіммен қайта қауыштым-ау! (Сіміріп жәй оқымай, ойыма сіңіріп жәй оқитыным белгілі).

Арғымағын арманның арыттым-ау,
Арыттым-ау, затына зарықтым-ау.
Түн ішінде Тәңірідей тебіrentкен,
Өлең! Сені сағынып қалыппын-ау!

Ақын мұзданып отыр. Мен де бірге мұздандым. Ол мұң – шын поэзияға деген шынайы сағыныш. Ақынның сәулелі мұңына елігіп, елтіп мен де мұздандым. Көптен көңілімде жүрген сұрағыма жауап тапқандаймын. «Баспа» деп жүгіріп жүріп, өлең жазуға уақыт болмағаны. Ойға оралған өлең уақытында ақ қағазға түспесе – өлгені. «Өлгендер қайтып келмесі...» тағы түсінікті. Өлеңін – өмірім, өмірлік мұратым деп санайтын адам үшін көңілге келген өлеңді өлтіруден артық күнә болмайды. Алла тарапынан күнәні былай қойып, шын ақын ондайда өзін-өзі азаптап, өзін-өзі іштей жеп бітері хақ. Өлеңнен ет пен терінің арасындағы желікті қуып жүрген желікбас емес, шын ақын Темірғали інімнің өксігін көргендей, өкінішін есітіп отырғандай сезіндім. Бірге өкіндім.

Саған, саған Алланың нұры сіңген,
Сенсіз өткен құрысын күн, құрысын дем.
Бір іс артып түскенмен бір ісімнен,
Жалығыппын жадағай жүрісімнен.

Апыр-ай деймін, өлеңді оқып болып, мынау менің де сырым ғой. Алматыда жүргенде қандай едім? Өңірге келгелі қандаймын? «Жадағайланып кеткен жоқпын ба?» деп ойланамын ғой баяғы. Поэзияның трансформациялануы дегеніміз де – осы! Темірғали өз мұңын айтып, қара өлеңнің алдында ақталып отыр. Мен болсам сол өлеңді оқып, өзімнің ішіме үңіліп, өзімді-өзім талдап, өлең жазар ақын болмағанмен, сын жанрын өлеңнен әрмән кастерлейтін басым, сүйген жанрым алдында арылу күйін кешіп, күңіреніп отырмын. Бәлкім, өлең құдіреті дегеніміз осы шығар.

Эстетикалық қабылдау дегеніңіз де қызық процесс қой. Бұрын қазақ әлдебір көркем шығарманы оқып, одан ләззат алар еді, «жағымды» кейіпкерге еліктеп, жақсылыққа ұмтылып, «жағымсыз» кейіпкерді көріп, өз бойындағы жаман ғадеттен арылуды ойлар еді. Қазіргі жұрт кітап оқымайды. Оқыса да оқығанын бойына сіңіріп, өз жетістігі мен кемшілігін алға ұстап арылуды, адами қасиеттерін тазартып, кісілігін ұштауды ойламайды. «Е, е, жазыпты дә!» дейді де қояды. Ал Темірғалидың «Өлең, сені сағынып қалыппын-ау» өлеңін оқып отырып, өлеңнен өзімді іздедім, сынымды сағынып қалғанымды сездім, сездім де оқу орнының басшысына «мені мына қызметтен босатып, оқуға, жазуға жағдай болатын босаңдау қызмет бере гөр!» деп жалындым. Бірсыпыра жыл әкімгерлік қызметте жүріп,

жанымның жадау тартқанын сезіп, өз орныма жанында жоғалтар артық қазынасы жоқ, тапсырысты таза атқаратын бір азаматты ұсындым. Түсінген басшыға алғыстан өзге айтарым жоқ...

Міне, бір өлең құдіреті! Темірғали сөйлеп тұр.

Өндір өлең, өзіңсің ғаламатым,
Аталардан қалған ар-аманатым.
Дүлей ақын келді деп дүр сілкінші,
Қасиетті қара өлең, қағанатым.

Темірғали інімнің күллі пендешілікті жеңе жүріп, өзінің жолына тартылған кермелерді үзе, баспа ісін жолға қойып, қасиетті қара өлең ауылына қайта оралғанына жан-жүрегіммен қуандым.

Ақынның жаңа жинағынан жаңа тыныс ашуын, тақырыптық өсуін, ізденіс мехнатын бастан қайта кеше бастауын байқадым. Ақындық аңсардың асқақ тартқанын аңғардым. Алайда өнериетте шеберлік кілтипандары – шешуші рөл атқарады. Осы ыңғаймен келгенде бұрынғыдай ойды бөлшекке байлап, тығыз айту, шығарманы ішті етіп жаратудан гөрі ақындық пафостың белең алғанын да байқадым. Бәрібір лирикалық кейіпкердің жан-дүниесінің байлығы, тоғышарлықпен тартысы, тіршіліктегі ұстаным түгілі өмірде ауызға алудан қалып бара жатқан кісілік, адамгершілік мұраттары асқақ естілді. Образды ойлаудың тынысты ойлауға ұласуы, жеке тұлға мүддесінің ұлт мұратына барып сабақтасуы баурады бізді.

Амансың ба, жырқұмар жан төрлегін,
Арға аманат, ақық маржан тергенім.
Сәулеленсін терезеңнің көздері,
Жарық құмар жанымды ашып көр менің, –

деп ақынның өзі айтқан сауынсөзін бетке ала «Жаңғырық» жыр кітабын оқып шыққанда өмір танымы еселене өскен, есейген ақынды таптым. Жыр – ақынның мынау кең дүниеге көз салар жанары, жыр – ақынның кең дүниеге көз салғанда көрген дүниеәуи тіршілікті тазалық елегіне салып талдар жаны екенін таныдық.

Қасым ақын жырындай отқа дауыл болып тигісі келеді, Әбділдадай күн мен түнді, ақ пен қараны, жақсылық пен жамандықты өзара қайшыластыра- қайшыластыра сөйлейді.

Бір күн күліп таң атқан,
Бір күн үміт жоғалтқан.
Өмір жолы өрілді,
Ақ пен қара жолақтан, –

деп өзі айтқандай, онысы әділет пен ғадауат жыры болып салмақ тартып жатады. Тіпті, «Сейдін көңіл сергімес» деп стилист Тәкенше ойын өрнектер сәті қаншама?! Күйші Секен

Тұрысбековті тұспалдап күй философиясын поэтикалық ізденіс сорабына айналдырар сәті де орайлы-ақ. Өмірбаяннан өрілген өлеңдер ше?

Жұматайды жиі айналып бәріміз,
Жыр оқысақ жұлдыз болды сәніміз.
Үсеновті үскірік жаз үсітіп,
Есжанымды елес қылды кәрі күз.

Жылдан озып жылдар кетті дүрмекті,
Қайрат кетті, Нұрлан кетті – нұр кетті.
Қағыстырып қабырғанды сөгетін,
Дауа бар ма бұл тағдырға сұр бетті, –

деп те замандас ақыны Әбубәкір Қайранға қайырылыпты.

Шын ақынның шын ақынға қайырылып сыр жаруы. Сағынышы. Сарытап мұңы. Бірге өскен, бірін-бірі өсіріскен пырақтастарын іздеу. Бәрі де тіршілік сыры, өмір жыры болып құйылып жатыр. Ақын жүректен шыққан шынайы сезім, шын сөз. Ең бастысы – шынайы. Менің көз алдыма ақынның лирикалық кейіпкерлерінің тіршілік келбеті келе қалды. Туындыгердің өзін ішке ала айтқанда немере інім Базарбек Түкібаев бастап біздің үйге еркелей, арсалаңдай келетін Есжан, Бауыржан, Қайрат, Нұрлан ғой ақынның айтып отырғаны, жоқтай жырлап отырғаны. Мұңды өлең. Өмірлік деректен бастау алған өлең биографизм элементін бойына сіңіре тұра, тіршілік философиясына айналып барады. Тіршілік өткіншілігі. Пендешілік өткіншілігі. Темірғалидың өмірден ерте кеткен достарын дұғасынан қалдырмайтыны ұнайды маған. Тамаша жазушылық күткен Есжан Айнабековтің «Ескерткіш» атап, арманда қалған қолжазбасынан құрап кітабын шығару, марқұм Үсенов, Әлімбаев, Мәукенұлы жыр жинақтарына баспадан енші бөліп беруі, іздеуі, сағынуы, сағынышын поэзияға айналдырып жырлауы – адами һәм ақындық парасат. Темірғалидың азаматтық болмысы! Жаңа жыр жинағында ақынның көңіл көзі көреген, өз сөзі соқталана түскен. Өзеннен танабы тартылып (Ол да адамдар жасаған қасірет) арыққа айналған «Тоғыс» тағдыры әдіре қалсын! Ақындық жол арналана түскен. Тұма бұлақ теңізге тартып барады екен.

Жырдағы жақсылықты көріп, байқаған олқылық болса, оны айтып мақала жазу идеясы қайта бас көтерді. Жаза алмадым. Оған екі себеп бар. Бірі – «Жаңғырық» жыр жинағына классик Қадыр Мырза Әлі қатырып алғысөз жазыпты. Ол аз десеңіз, аз жазса да саз жазатын поэзияны періште көретін тамаша ақын ағасы Аманхан Әлімұлы да қос-қатар шауып, өздері де шабылып «Алғысөзге» «қосарсөз» жазыпты. Жақсы жазыпты. Енді мен мақала жазсам, асырып жазуым керек осы жайсаңдардан. Әйтпесе, өзгені қайталап, мақала жазу менде жоқ әдет! Алғыс сөзіндей жазылған алғысөздерді жадыма тоқи отырып, мақала жазбақ ниетке бекінген сәтте алып-ұшып Темірғали інім жетті. «Сіз сәл сабыр сақтай тұрыңыз. Жақында бір кітабым жарыққа шығады. Бәрін қосып толғанарсыз бір. Мына жинақта ойға алғаным өлең болып төгілгенде көңілімнен шықпай қалғандары бар. Сәл сабыр...» дейді ақын інім. Мен тағы да алқынған көңілді сабырға жеңдіремін...

«Кие» (2009 ж.) келіп тиеді қолыма. Қаламымды қолымнан қаққандай болған ініме шаншыла қарап қабылдаймын ақынның жаңа кітабын. Мына судырахмет заманда баянды істің басы-қасында жүр деп ойлайтын байсалды інім де Судырахметтер қатарына қосылғанның қаяғында деп оңтүстікше ойлаймын ғой баяғы сөз бен істің бірлігіне үйренген басым. Сөзің – өзің. Сөзің – ісің. Тоқсан түрлі сөйлеп, торғай бұттанған пенделерді күнде көріп жүрген басым «Жарайды» деймін. Өзгенің сөзі – ісі болса, ақынның ісі – сөзі ғой деп «Киені» оқуға бас қоямын. «Аямаңыз, аға!» деген ақын сөзі құлағымда таңғы ауадай жаңғырығады. Тағы да ақын музамен сырласудан бастапты.

Мен мәңгілік азапқа да көнермін,
Тұқырта алмас тағдырдың сан әуресі.
Тәңір сүйген құдіретті өнердің
Жүрегімде жүрсе бір тал сәулесі.

Поэзияға тағзым. Пегасқа иілу. Қара өлеңге тағзым. Сол тағзым болып өрілген өлең ақ өлең шебіне жетіп жаңа ырғақта күйылып тұр. Ендігі ізденістің беталысын осы ыңғайдан көргендеймін. Шәкәрім де «Сегіз аяқ» тұсында ұстазы Абайдан сырттап өз бетінше жол іздеуге тырыспап па еді?! Ол кемелдену кепілі болатын. Темірғалидан да қоғамдағы келеңсіздіктерге жебе атуға оңтайлы ырғаққа ыңғайлануды көргендей боламын. Сол сезімім, сол сенімім алдамағандай ақын «Қоғам, қайда барасың?» деп аңыратып тұр.

Көңілсіз ой. Күңгірт күн. Алмағайып.
Не тындырып тастадық нарға лайық?
Қоғам мынау құлықсыз кете берсе,
Жаңқа болар соғылып жарға қайық.

Үрдісі жат үрмекке, үндемекке,
Жайлы келер жуас ел жүндемекке.
Қайғырмайтын боп алды қалың қазақ,
Қамшы сілтеп жатса да күнде бетке.

Күл шетіне көкмилау бала сарып,
Қасиеттен барамыз аласарып.
Күлімдейді көлденең көк аттылар,
Қабірлердің үстіне қала салып.

Арсыз күнді ала алмас арман ақтап,
Самайыңнан қалың сор сорғалақтап.
Шыр айналып, тамұққа шын айналып,
Қоғам, қайда барасың қаңғалақтап?

Өз басым әкімдік институт өзін-өзі ақтамады деп санайтын адаммын. Бәлкім, қызмет басына не ұлттық, не мемлекеттік ойлау жүйесі жоқ дүние қуған адамдардың көбірек

келетінінен шығар. Ау, ақын әңгімесі әкімдерге емес, зират үстіне сарай салатын қаныпезерлерге арналып айтылып тұр емес пе?! Солайы – солай! Алайда қоғам – жеке адамдардан тұрады. Адам – қоғамның асыл байлығы. Қоғам – адамзат. Адамзат ғасырлап қалыптаған аяулы дәстүр, асыл мұраттар, кие тұтар қасиеттер болады емес пе?! Ол дүниені гармониялық бірлікте ұстайтын, сөйтіп рухани құндылық райында сақтап, ертеңгі ұрпаққа бәсін асырып аман апаратын, тәрбие құралына айналдырар дәстүріміз. Жеке адам түгілі тұтас қоғамды, тұтас ұлтты тәрбиелейтін – сол құндылықтар. Сол құндылықтарды сақтамай, дүние-байлықты ессіз қуған есерлерді сынау арқылы Темірғали ақын тұтас қоғамды сынап отыр. Жалқыны жалпыға ұластыру – ақындық көркемдік жинақтау!

«Кие» аталатын жыр жинағындағы «Қайралу», «Сфинкс», «Парадокс», «Аламанның ақыны», «Байтал шапқан», «Эзоп шалдың есегі» (тәмсіл типтес), «Жүйке», өзге де өлеңдердің қай-қайсысы да ақынның сайланып шыққан ақындық шын сөзі, шынайы поэзия!

«Кие» жинағын оқып шығып, жан рақат тапқанымды айтып (кейбір кемшіліктердің кездесетіні де рас) мақала жазайын көсіліп деп ойлағам. Пікірімді жинақтап, кейбір ойларымды ақ қағазға шегіп те қойғанмын. Тағы да Темірғали інімнің сап ете қалғаны. «Аға, тоқтай қалыңыз. Мен әдебиетке ерте келдім бе, кеш келдім бе? Үзбей айналысып, үдете жеміс бермедім. Баспа шаруашылығымен айналысып, педагогикалық қызметпен біраз жүріп, енді-енді екпіндей еңбек бере бастаған ініңізбін. Жақында «Аңсар» және «Қарапайым пайымдар» аталатын екі бірдей кітабым жарық көреді. Бұл жинақтар менің елге қаламгерлік есебім секілді. Бәрін қосып, толымды, болымды толғанысқа барарсыз...». Ақын інім айтарын айтып, шайын ішіп жайына кетті. Қолына қалам ұстаған ағайын «Мен туралы жазшы» деп қиылатын еді. Қазан-аяғымыз араласып жатқан Темірғали Көпбаев інімнің менің ықыласымды сан рет тежеп, таңасырған аттай қаңтарып қоюын түсіне алмай мен әлек. Әлде, қатты сынайды деп қаймыға ма екен менен? Бірыңғай мақтанға ден қойған өсуі жоқ әдебиетте жалғыз шапқанды біз де қойып келеміз біртін-біртін. Өмірдегі алаяқтық, жырдағы жалғандық менің бір өзімнің қышқыруыма жойылатын түрі көрінбейді-ау. Бірақ оған қарап өмірлік һәм өнерлік ұстанымымызды өзгерте қоймаспыз. Ашығын сөйлерміз өмірде, ащы сөйлерміз өнерде. Бастысы, Әділ болсақ. Дегенде... Жыр жинақтарын қайыра ақтардым ақын інімнің. Ақыры ойландырған сұраққа жауапты ақынның өз өлеңінен тапқандаймын. Ол «Мақтай берсең» аталады:

Даңғойлық, мақтан қумақ төркіні егіз,
Осы біз неменеге желпінеміз?
Ортаға бір жас дарын келе қалса,
Орынсыз мақтаймыз да өлтіреміз.

Жастық-ай, жігерімен жар бұзатын,
Бойында қызыл көрсе қан қызатын.
Маңайдан мақтан тілеп өскен дарын,
Мақтасаң сойып тастар жалғыз атын.

Сырды айттым көз жасындай көздегі,
Кей дарын күнге найза кезенеді.

Талантқа тас атудың керегі жоқ,
Талантты мақтай берсең өзі өледі...

Апыр-ау, дарынды перзентті қалай ақ, адал жолдан тайдыруға болатынын айта отырып, қазақ қоғамындағы мақтансүйгіш, даңғойлық дертті қалай әдемі ишаралаған менің Темірғали інім. Қазақ қоғамының жалған мақтанға дес бергені соншалық, ұлы Абайдың «жалған мақтан жанға қас» атап, ескертетін ақындық аманат, кісілік өлшемін де ұмытып кеткелі қашан?! Тіпті, мақтану мен мақтауды ресми заңдастырып алайық деп айтып қала ма деп Парламент үйіне жалтақ-жалтақ қарайтынымызды қайтерсің?! Осындай қоғамдық дертті ащы сынаған ақын інім оны өз ұстанымына айналдырып, ақындық ізденіс жолында жақсы келеді екен-ау деп ойладым өлеңді оқыған соң. Демек, ол сыналудан емес, әсіре мақталудан сақтанып, қолымды қағып келеді екен ғой! Ой, кісілігіңнен айналайын! Әрине, менің ойымда ұлттық болмысы мықты ақын Темірғали Көпбаевты бірыңғай мақтау жоқ еді... Сонда да ақын інімнің сақтанғаны! Мен оны құптаймын!

Сонымен, Темірғали Көпбаев өндіре қалам тербеп, өлең жазып келеді. Өлеңнен өлеңге өсіп келеді. Оны несіне жасырайық?! Бірақ мақала жазыла бастап, ақынның өз сұранысына орай тоқтап тұр. Ақын інім аңтарылып, мен қаңтарылып тұрмын... Не істемек керек? «Жазылған жыр, жазылмаған мақала жайлы сырдың» мәнісі, міне осында!

ЖАСЫНДЫ «ЖАҢҒЫРЫҚ»

Зайда ЕЛҒОНДИНОВА,
ақын, Халықаралық
«Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты

Аспанда қанша жұлдыз болса, жыр көгінде де сонша жұлдыз бар. Біреуінің жарығы күнге бергісіз көз қарықтырады, жарқ етіп жанады да ерте сөнеді. Енді бірі алыстан жарқырап, құпиялы нұрын жүрегіңе жайлап сіңіреді. Біздің қазақ топырағында да адам болып, ақын болып туып, ғұмыр кешіп, жыр көгіндегі санаулы жарық жұлдыздардың қатарынан орын алғандар аз емес. Солардың жолын қуып, жасынды жаңғырықтай айналасына әдемі бір әуен таратып, ай нұрындай жанға жайлы жарық сіңіретін талантты ақындардың бірі – Темірғали Көпбаев.

Бір қарағанда паң, сәл тәкаппарлау көрінетін, түр-тұлғасы Ақан сері, Біржан салдарға келетін Темірғалидың «Жаңғырық» атты жыр жинағын қолыма алғанда, екіұдай сезімде болдым. Бірақ алғашқы өлеңді оқығаннан-ақ ақжүрек ақын әлеміне еріксіз бас идім. Жалаңқылыш ақын жырлары өз заманының, өз қоғамының ауыр жүгін көтеріп, әділетсіздіктерге деген наласын ірікпей шым-шымдап төге бастады.

Ойды ойлаған кісі әуре,
Ойланбасаң іс әуре.
Итшілік бұл тірліктен,
Кейде көрген түс әулие, –

дейді ақын. («Жаңғырық», 26 бет, 2007 жыл, «Қазығұрт» баспасы). Дәл осы «Ой» деген өлеңінде Темірғали:

Заманыма наламын,
Қара нала – қара мұң.
Шыңырауға ой деген,
Құлап кетіп барамын, –

дейді. Яғни, ақын жанының, жан күйзелісінің бір сәттік толғанысынан тағы да өзі өмір сүрген заманның аласұрған әрі-сәрі, алаөкпе бейнесін көреміз.

Бақас елдің өсегі:
Уайымсыз құл деседі.
Ойдың жолын қуғанның
Маңдай соры бес елі.

Осы өлеңді оқып отырып, менің есіме таяуда ғана Германия ғалымдары ашқан жаңалық түсті. Біздің галактикамызда күннен 4 миллион есе ауыр қара құрдым (черная дыра) бар екен. Сол қара құрдым Алла жаратқан он сегіз мың ғаламға сәт сайын кері әсер етіп отыратын көрінеді. Сол сияқты әр ақынның кеудесінде жарық күнімен қатар қара құрдымы да бар. Ол қара құрдым біресе көзін ашып, біресе көзін жұмып, сәт сайын әр қадамыңды аңдып отырады. Оған түстің, біттің. Одан шығудың бір-ақ жолы бар, ол – көкірегіндегі шер-мұңыңды ақ қағазға түсіріп, жыр демімен леп шығару. Иә, леп шығару!

«Жаңғырықты» оқи отырып, ақын әлемінің көкжиегі кең, тебіренісі терең екендігіне, ақын ғаламшарының пенделік күйбеңнен ада екендігіне тәнті боласың. Елмен бірге күнделікті күйбең тірлігін атқара жүріп, өзі өмір сүрген қоғамына араласа жүріп, кеудемсоқ заманның көз қарыған, алтынның буына семірген аласапыран әлемімен арпалыса жүріп, ақын соның барлығын жүрегінен өткізіп, өзінің имани сөзін айта білді.

Арғымағын арманның арыттым-ау,
Арыттым-ау, затыңа зарықтым-ау.
Түн ішінде Тәңірідей тебіrentкен,
Өлең! Сені сағынып қалыппын-ау!

(Сонда, 28 бет.)

Бұдан артық бүгінгі таңда ақын әлемін тура суреттеу мүмкін емес тәрізді. Себебі, аласапыран заман, ақша билеген әуейі жалған сұлу шайырлар ғаламшарын, ұйқасты сөз әлемін бірнеше ғасырға кейін шегеріп тастағандай. Сондықтан да, біз ақындар, күнделікті тірлікпен арпалысып жүріп, ақынның аппақ жанындай ақ қағаз бен асыл қаламға әрең жетеміз. Жыл құсындай сағындырып келген буыршын бұла шабытпен де жиі қауыша бермейміз. Ал ақын болмасқа шарамыз жоқ. Өйткені Алла Тағала бізді осылай жаратты.

Бір қасиетті кітаптан ертеректе: «Алла Тағала әуелі дыбысты, сөзді жаратқан жарық дүниеде» дегенді оқығаным бар еді. Ендеше, сол адамзат әлемі жаралмас бұрын жаратылған сөз әлемінің сұлу халифтері мен Тұмар сынды асыл сөздің ақ туын ұстаған ханшайымдары

төккен асыл саз қазақ халқымен бірге, қазақ тілімен бірге, ғасырдан ғасырға жасай беретініне мен сенемін.

Кей күндер көтергенмен көкке мені,
Кей күндер көзін ашпай текке өледі, –

деп өлең жазбай кеткен күндері үшін өкінетін ақын жалғыз Темірғали ма?! Әрине, жоқ! Бірақ Темірғали Көпбаев сол өкінішті ақындық өлмес сазға бөлеп, іңгәлаған жас нәрестедей алдына тарта біледі. Темірғали ақынның ешкімге ұқсамайтын ерекшелігі де осында.

Тағдырдың төтеп берсек тезіне біз,
Салмағын сағыныштың сезінеміз.
Көрсетпес көрінгенге көзінен із,
Өмірдің секілді ғой өзі де күз.

(Сонда, 29 бет.)

Осы бір төгіліп тұрған шумақтағы «Көрсетпес көрінгенге көзінен із» деген теңеуге мен шынымен-ақ таң қалдым, сүйсіндім, ақын тебіренісінің тереңде жатқанын түсіндім. Асқар таудай арқа сүйер әкесін жоғалтқан ақын жүрегімен іштей жылап тұрса да, сол орны толмас өкінішін «көзінің ізін де» (көз жасын да) көрінгенге көрсетпеу арқылы шебер астарлайды. Ақынның ақындығы да осында шығар.

«Бабалардың тіл қатып мүрделері», «Ой сараптап отырғанда, Темекімдей түн де бітті», «Түйе мініп түсіме тағы да ендің, Керуен көрдім аспанға көші кеткен», «Айғыз-айғыз терезем, Ебіл-себіл жылауда», міне, осындай ет жүректің сүзгісінен өтіп, ақын әлемінің пәк, таза болмысынан қарлығаштай хабар берген, айшықты ою-өрнектей әдемі жолдар талантты ақын Темірғали Көпбаевтың «Жаңғырық» жыр жинағында көптеп кездеседі.

Төрт бөлімнен тұратын бұл жыр жинағын оқып отырып, әдемі бір әлемге кіресің. Кіресің де, ақын әлемінің соншама шыншылдығына, соншама жалаңқылыш, қара қылды қақ жарған әділеттілігіне таң қаласың. Осы орайда, ақын мұңға да батады:

Көрмесе де мұңымның шын бейнесін.
Жырың мұңды деп жүреді кей досым.
Жасанды ойдың жыртып тастап жейдесін,
Сезінгенім, сезімдерім сөйлесін.
Бойды билеп сексен сиқыр, мың ырғақ.
Жыр жазамын мұңымды иіп, жұмырлап.
Сондай сәтте құшағына ғұмырды ап,
Ғашық жүрек сағынышын баса алмай,
Іштен тынып жылайтындай шымырлап.

«Тіршілік сыры», «Табиғат жыры», «Сезім гүлі», «Рухтар тірі» деген төрт бөлімнен тұратын ақын Темірғали Көпбаевтың «Жаңғырық» атты жыр жинағы, жай жаңғырық емес, жасынды жаңғырық екенін болмысымен білдіріп тұрғандай. Осы жинақтың қайсы бөлімін ашсаңыз да әдемі теңеу, айшықты сурет ақын жанының толғаныс-тебіренісімен астасып,

алдыңнан шыға келеді. «Табиғат жыры» деген екінші бөлімдегі «Кешкі сурет» деген екі-ақ шумақ өлеңді оқып едік.

Ымырт шақ. Кешіп қаланы,
Самал жел есік қағады.
Ай жүзін аймалап сүйіп,
Бұлтты аспан көшіп барады.

Қараймын паң Алатауға,
Көшеді дала да, тау да.
Ақша бұлт ақ боз үй болып,
Ай еніп барады отауға.

Бұдан артық өлеңмен сурет салу бола қоймас. Қылқалам шебері – суретші де кешкі ымыртты дәл осылай бейнелей алмас. Өлеңінің аты айтып тұрғандай «Кешкі сурет» тұп-тура айшықты жырмен салынған кешкі сурет болып шыға келген. Ымыртта қаланы кешкен сері жел, айды құшып, сезімталдықпен «көшіп» бара жатқан бұлтты аспан, «Ақша бұлт ақ боз үй болып» отауға еніп бара жатқан ару Ай. Бұл бір ғажайып қайталанбас сурет, сезімтал әр пенденің жүрегін шымылдатары сөзсіз.

Бәдеуидің бәйітіндей бітпейтін,
Беймаза оймен беймәлімдеу күй кештім, –

деп ақынның өзі жырлағандай, «Сезім гүлі» деген үшінші бөлімге махаббат жырлары топтастырылған екен.

Мен сені күттім,
Бәйшешек гүлдей шуағын күткен көктемнің,
тауысып бойда төзімді.
Күле бер күлсең, қияли болып кеткенмін,
Өйткені күттім Өзіңді.

Немесе:

Дірілдейді жапырақ, күз келеді,
Қайтқан құстың көбейді тізбе легі.
Қоштасудан қашан да басталады,
Көңілдердің бір-бірін іздемегі.

Яки:

Шайырлардың сұлу көрсе, шері өлең,
Махаббат – зар мұңлықтарды жебеген.

Болмаса:

Соңында жүрмін сағымның әлі,
Сәбидей сүйген жүрекпен

Тағы да:

Атыңды айтқан жаңғырық,
Жүрегімде тұншықты.

Ақынның мұңы, ақынның махаббат жыры оқырманға ой салады, тебіреніске түсіреді. Темірғалидың жырларын жай оқып қана қоймайсың, оқып отырып ақын сезімінің шыншылдығына сенесің, ақын мұңының тереңдігі ойға қалдырады. Өзің айтсам деп жүрген өмір шындығын сенен бұрын айтып қойған ақынға еріксіз іштей риза боласың. Ой-қиялының жүйріктігіне, бір сөзбен айтқанда бір көбелектің қанаты сынса да «әттеген-ай» деп күрсінетін, ақын жүрегінің мына жалған өмірдің әрбір сәтіне шікәмшіл сезімталдықпен қарайтынына таң қаласың.

Ал «Рухтар тірі» деген төртінші бөлімде Темірғали Көпбаев ерекше мінез танытады. 1841 жылы Санкт-Петербургте «Асауды үйретушілер» атты мүсіндер тобын қоладан құйып жасаған барон Петр Клодт пен сол мүсіншінің тарпаңдарымен тағдырлас Шәкәрім Құдайбердіұлының рухына арнаған өлеңінде:

Тарпаным-ай, тірлікте пенде емесім,
Тағдыр солай, сан-саққа сенделесің.
Өліп-өшкен тірліктің мәні бар ма,
Өз еркінді өзіңе бермегесін, –

деп тебіренеді, оқырманды да ойға қалдырады. Барон Клодтың тарпаңдары бастарынан не кешпеді?! Жиырмасыншы ғасырдың басындағы большевиктік төңкеріс, 1941-44 жылдардағы блокада-қоршау, сол кездегі Ленинградтың төбесінен төнген жүз елу мың снаряд!

Жүз жыл өтті тарпаңдар тұғырда тұр.
Тұғырында қанша сыр бұғып жатыр, –

дейді ақын, осы тарпаңдарға арнаған өлеңінде. Пушкиннің тағдырына толғана келіп:

Талғамсыз тажал ажалдан бірақ,
Қола жүйріктер кеш келді, –

дейді. «Мыс салт аттыға» сонша тебіреніп едің, бірақ сенің ғажайып әлеміңе кіре алмай, қола жүйріктер кеш қалды деп өкінеді. Себебі бұл тарпаңдар өмірге Пушкин дүниеден өткен соң, төрт жылдан кейін, 1841 жылы келді дейді. Осы «Рухтар тірі» деп аталатын төртінші бөлімге топтастырылған жырлар көркемдігімен қатар танымдық жағынан да құнды. Ал «Асқақ рух» деп аталатын топтама ұлы композитор Шопеннің тылсым рухына, таңғажайып дарынына арналады. Ұлы композитордың жат жерде жүріп, туған жеріне жете алмай дүниеден өтуі өте әсерлі суреттелген.

Жете алмаспын, жете алмаспын елге енді,
Париж-мола. Талай мұндық жерленді.
Маңдайыма жазған екен туғанда,
Бұралқы иттей жат өлкеде өлгенді, –

деп жаны мұңайған Шопеннің жан тебіренісі: «Таланттар ауылда туып, Парижде өледі» деген қанатты сөзді еске түсіреді.

Мен кетемін. Бүгін, ертең...Белгісіз...
Аврора! Қамықпаңыз енді сіз!
Сізбен өткен сегіз жылдың әр сәті,
Менің үшін ғасырларға бергісіз, –

дейді ұлы композитор француз жазушысы Аврора Дюдеванға. Аврора мен Шопен сегіз жыл отасып, араға сөз салушылардың кесірінен ажырасып кетеді де, дүниеден өтер сәтінде өз ісінің бұрыстығын сезінеді.

Бір сөзбен айтқанда, талантты ақын Темірғали Көпбаевтың «Жаңғырық» жинағына жүрек тебіренерлік жасынды жырлары жинақталған. Оқып отырып, ақын әлемінің күрделілігіне, сан қырлылығына тәнті болдық.. Тарпаң шабыттың ауыздығын алып, сауырына қамшы басқан шабандоз шайырға бәйге-көкпардың осылай алдын берме демекпіз.

АҚҚҰМНАН ҰШҚАН ҚЫРАН

Бегман ЫСҚАҚ,
тіл жанашыры

Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздан сахабаларының бірі: «Сізден кейін қандай пайғамбар дүниеге келеді?» деп сұрағанда, Пайғамбарымыз: «Мен – соңғы пайғамбармын. Менен кейін шайырлар келеді», – деген екен. Бұдан шықты ақын болу – Алла берген өнер нығметін іске асыратын, жеткіншек ұрпаққа қасиетті қадым лепесті сөзбен жеткізуші. Шындық пен әділет жаршысы. Ақын болу, өнерлі болу – Алладан. Ол – Алланың елін, жерін, жұртын жалпақ жаһанға таныту үшін жаратқан тұлға. Әділдік пен шындықтың жаршысы.

Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының сөзімен айтқанда: «Өнер – адамның рухани азығы. Ол халықтың бүгінгі мен кешегі, арманы мен қиялы, жалпы болмысы».

Құран Кәрімде: «Біз адамнан бұрын қаламды жараттық» деген аятты оқып таң қалғаным бар. Не үшін қаламның адамнан бұрын жаратылғаны? Түсініксіздеу болғаны.

Бүкіл араб халифатын билеген халифа Мағмұнның: «Қаламның күдіретіне ештеңе жетпейді. Бүкіл халифаттың тарихын келешекке жеткізетін осы қалам» десе, Шоқан Уәлихановтың: «Өткенің туралы ойлағаның – бүгінгінің қамын жегенің» дегенін оқып, қаламның күдіретіне түсінгендей болдым.

Сол қасиетті қалам – ақын-жазушылар мен ғалымдардың қолында. Сол арқылы олар өздерінің қоршаған орта, қоғам, табиғат, адамдар арасындағы қарым-қатынас жайында ойларын ақ қағазға түсіреді. Содан өскелең ұрпақ нәр алады, түсінігін жетілдіреді, тәрбиеленеді. Сол қалам иесінің бірі:

Шүкір Ием, нұрға тұнса көз алдым,
Ақын еттің, ар жолымен тазардым.
Шүкір, шүкір, өлең бердің өлмейтін,
Тура қарар көзіне де ажалдың, –

деп жырлайды шайыр Темірғали Мұратбекұлы «Тәуба» деген өлеңінде. Ол қоғамда ақындықтың өмірлік мұраты жайында сөз етеді. Игілік үшін, әділеттілік пен имандылық үшін бұ фәнилік өмірін арнайтынын байқатады. «Бәрекелді!» деуден басқа айтарымыз жоқ.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ақын-жазушылардың жағдайы тым төмендеп кетті. Билік қалам ұстағандарға: «Өз күндерінді өздерің көріндер!» деп, керісінше өз жағдайларын күйттеуге кірісті. Баяғыдай қаламақы жоқ. Жазған кітабыңды өзің ақша тауып, шығаруың керек. Өзің сатуға мәжбүрсің. Қиыншылыққа шыдай алмаған кейбір ақын-жазушылар ала дорба арқалап, базар жағалады. Осылайша, көркем сөз бен идеология жаршысы – әдебиетке қиянат жасалды. Қазақтың асыл сөз зергері Ғ.Мүсіреповтың: «Әдебиет ұлы болмай, ұлт та ұлы болмайды» деген өсиеті ескерусіз қалды.

Бүгінгі қоғамның, тәуелсіздік алғаннан кейінгі қоғамның, шын бейнесін «Жарнама жайлы сыр» деген өлеңінде Темірғали былайша суреттейді:

«Шынайы сыр, шынайы ойдан не қалды?
Шын мағына шым-шым батып жоғалды.
Жарнаманың жайын ұққан кей қулар,
Өлеңді де саудалайтын боп алды».

Өтірік дей алмайсыз. Көзді бақырайтып тұрып, шындықты баяндап тұр Темірғалиыңыз. Бүгінде саудаланбайтын не қалды?! Бәрі сатылады. Осы өлеңінде:

Жалған мақтан жарға жығар. Ұғар кім?
Қоғам көзі жылтыраққа құмар тым.
Қызыл сөз бен қысыр ойдың астынан
Енді қашан қылаң берер шын алтын?–

дейді. Ақын жаны асылдықты, шынайылықты аңсайды. Әл-Фараби бабамыздың «Қайырымды қаласындағыдай» әділетті қоғамның орнауын армандайды.

Шындық үшін шырылдап, ақиқат үшін алысқандарды кез келген билік қырына алатыны белгілі. Әділдікті іздегені үшін Темекеннің де қара ниеттілердің тізіміне іліккені бар. Ол «Қара тізім» деген өлеңінде:

«Көргенді жазып, өлең өреміз түн қатып,
Көз жасын халық болған жоқ әлі құрғатып.
Қазақты алдап, тонаумен болған биліктің
Қара тізімінде болудың өзі – бір бақыт».

«Арымыз тулақ болмау үшін тақымда, Айтамыз әлі ақиқат-шындық қақында» деп, қоғам бойындағы мерезді айтудан ешуақытта бас тартпайтынын тілге тиек ете беретінін жеткізеді сабазың.

Тәуелсіздікке қол жеткізгенімізге ширек ғасыр өткеніне қарамастан әрлі де нұрлы, құнарлы да шырайлы тіліміздің босағадан сығалап тұрғанына қынжылады. Бабамыз Қожаберген жырауға арнаған өлеңінде Темірғали ақын:

Жан баба, жырлап едің баба тілін,
Тілдің де қайрылды қанаты мың.
Өз елім, өз жерімде әлі күнге,
Өгейдей жаутаңдайды ана тілім, –

деп өзегі өртені жырлайды. Француз философы Эмиль Сьоран айтқандай: «Адам мемлекетте емес, тілде өмір сүреді» дегені шындық емес деп айтып көріңізші. Жоқ, қайдан айтасыз? Айта алмайсыз. Ал ақын Темірғалиның өз ана тілінде өмір сүргісі келеді. Өз қазақ тілінде... Барша қазақ осылай ойласа ғой! Мәңгілік ел болуға бір қадам болса да жақындай түсер ме едік, қайтер едік? Өкінішке қарай, олай болмай тұр ғой!

Көркем де әсем қазақ тілін жерлеуді мақсат еткен билік үш тұғырлы тілді ойлап тапты. Балабақшадан бастап... Өзін-өзі сыйлайтын елдер ұрпағының бойына ана тілін етінен өткізіп, сүйегіне жеткізгеннен кейін ғана басқа тілге жол ашады. Алтыншы-жетінші сыныптардан соң. Ал бізде бөлек... Біз, қазақтар, ешкімге ұқсамайтын жаратылысы бөлек халықпыз ғой... Иә...

Алайда қоғамдағы әділетсіздіктің мәңгі үстемдік құрып тұруы мүмкін еместігіне көзі жетеді. Ақын Темірғали «Дауыл келді» өлеңінде:

Дауыл келді, қайғысын артып зарлы үйдің,
Сағаты жетті сартап боп қатқан сары қидың.
Сананы сілкіп, сел болып тиер бұл дауыл,
Қопарады ертең ат қорасын Авгидің, –

деп ертең қазақы қоғам көгінде де тұмшалаған қара бұлттан айығып, әділеттіліктің көк туы желбірейтініне кәміл сенеді.

Ғалымдар философияны батыс және шығыс философиясы деп екіге бөледі. Батыс философиясында негізінде экстриверттік ойлау басым. Сыртқы дүниеге көбірек көңіл бөледі. Онда таным, ғылым, логика, методология жолмен жүріп келеді. Ал шығыс философиясына интериверттік ойлау тән. Онда сезімге, эмоцияға, көңіл-күйіне, үлгіге, тәжірибеге, тәлім-тәрбиеге, даналық жолына ден қояды.

Темірғалидің үлкен-кіші туындыларының бәрінде философиялық ой тұнып тұр. Әсіресе «Даналық тәпсірі» еңбегі шығыстық ой-түйінге толы. Ақын адам өміріне, рухани дүниесіне, өсіп-жетілуіне, қызметіне баса назар аударған. Аталмыш еңбегінде Темірғали:

Өмір жолы – тоқсан тарау, бұралаң,
Бұралаңда талай тұлпар құлаған.
Жүрек таза, мақсат айқын болғанда,
Бұралаңнан өтерсің-ау дін аман, –

деп, баянсыз мына жалғанда адал да таза жандардың мәртебесінің иіктейтінін баяндайды. Игілікті мақсатқа талпынуды үндейді.

Көкіректе күмбірлейді күй неше,
Өмір ме бұл өртенбесе, күймесе.
Өмір сүрдім деп айтуға бола ма,
Өзгелерге шарапатың тимесе, –

деп бұл дүниенің негізі адамдардың бір-біріне сүйеніш болуы, демеуі, қол ұшын созуы екенін сөз етеді.

«Өмірдің мәні не?» дегенге танымал психолог Виктор Франкел «Өмірден мән іздеген жан» кітабында: «Өмірдің мақсаты – жанның рақатын іздеу емес, сүйікті ісіңізбен айналысу және мәнді ғұмыр кешу» деп анықтама береді. Ал Темекен осы кітабында өмірдің мәнін былайша түсіндіреді.

Ұлы Уақыт, Киелі Сөз, Мүмкіндік,
Үш асылды бағалауға ұмтылдым.
Осыны сен ұғып алшы, құлыным,
Басқа мән жоқ бұл фәниде бір күндік, –

деп, ой түйеді.

Ұлы Уақыт – Жаратқан Иенің пендесіне берген үлкен сыйы. Уақыттан ұтылу – өмірді босқа өткізудің арты өкініш. Сондықтан ерік-жігер барда өмірді тану керек. Өмірді орынды да мәнді өткізу уақытты дұрыс пайдалануға байланысты. Томос Манн: «Уақыт бізді ақылдылыққа, таланттылыққа, жігерлілікке үйрететін басты ұстазымыз осы» деп дедукциялық ой-түйінін жасайды. Мақұлдасқа лажың жоқ. Киелі Сөз Мағауиннің сөзімен айтқанда: «Қазақ тілі – асыл сүйегі, табиғи болмыс бітімі, тума қасиеті тұрғысынан алғанда, әлемдегі ең бай, ең әсерлі, ең оралымды, мағынасы терең, қуаты зор, әуені сұлу, түрлену, жеткізу мүмкіндігі шексіз, ғажайып сырлы тіл» екенін көзіңді жеткізеді. Ақын Темекеннің әр қазақтың осынау ғажап тілді менгеріп, сол арқылы бір-бірімен пікір алысып, қарым-қатынас жасау өмірдің мәніне жатқызуы құптарлық.

Ақынның өмірдің мәніне жатқызған Мүмкіндігіне келсек. Пендеге өмір барысында белгілі іс-әрекетті жүзеге асыруға қолайлы жағдай, мүмкіншілік туған кезде, қапы қалмауды өмір мәніне жатқызуы – көрегендік. Олай дейтінім, Жидебайлық данышпан: «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», деп бармағын тістей, мүмкіншілікті өткізіп алғанына өкінгені баршамызға аян.

Гете: «Адам баласының бойындағы ғаламат қуаныш пен ерекше бақыт шуағы – туған жерге сүйіспеншілік сезімінен көреміз», – дейді. Отанды сүю – оның суығына тоңып, ыстығына күйу – әр азаматтың өлшеусіз парызы. Шаттықтың шырқау шыңы – кіндік қаның тамған, өскен жеріңнің аялы алақанын сезіну адам үшін одан артық бақыт болмасы анық.

Темірғали сайын даласын, туған жерін, елін, ерекше шырайлы Аққұмын, тұла бойы тұнып тұрған ақынжанды дарқан, кең пейілді халқын шексіз сүйетінін мына жыр шумақтарынан байқауға болады. «Аққұмым – менің ауылым» атты өлеңінде:

Анау жатқан көк майсалы миялда,
Аунап-қуна, армансыз-ақ қиялда.
Бірақ сонау сұлулығы Аққұмның,
Бір ақынның қиялына сияр ма?
Анау өзен, анау белес, анау маң,
Көзім талмас келбетіне қараудан.
Қасиетіңнен айналайын ауылым,
Қымбат маған әр бұтағың, әр аулаң, –

деп туған жеріне, Аққұмына арнаған отты өлеңдері әрбір оқырманның жүрегіне жол табады, асқақтата жырлайды. Әркімге өз ауылы, туған жері мысыр шаһары деген – осы-ау!

Қызыл коммунистер басқарған XX ғасырда қазақтар кеңестік солақай саясатының нәтижесінде тарихи жадынан айрылып қалған халық деңгейіне жеткізілді. Отаршыл жұрттың «ағы» болсын, «қызылы» болсын боданын қамырша илеу, оларды кісі құрлы көрмеу – империяның жазылмайтын дерті. Бұл шерлі де қасіретті заман жайында ақын Темірғали «Елім-ай» (Қожаберген жырау) өлеңінде:

Жан баба, сөге көрме ұрпағыңды,
Демеймін қасіреттен жұрт арылды.
Аспан көз, аузы түкті кәпір көршің,
Діңкәсін ұрпағыңның құрта білді.
Ол заман, ажал аран ашқан заман,
Тіреліп тығырыққа сасқан заман.
Аштық пен зобалаңның құрығынан
Шұбырып, шекара асып қашқан заман, –

деп екі көзінен еріксіз жас ағыза отырып, тебірене жырлайды ақын.

Әлімсақтан ата-баба аңсаған тәуелсіздікке XX ғасырдың соңғы жылында қол жеткіздік-ау. Бар қазақтың қуанышында шек болсайшы. Алайда қуаныш көпке созылмады. Ел ішін ашкөздік, дүниеқоңыздық, тойымсыздық, ашқарақтық, қомағайлық, парақорлық, қанағатсыздық, жемқорлық жайлап алды. Қазақы қоғамда болып жатқан келеңсіздіктерге ақын Темірғали аталмыш өлеңінде:

Бұл күнде азат елміз егеменді,
Тәуелсіз ел деген сөз шегеленді.
Өз қолым өз аузыма жете бере,
Жемқорлық деген пәле ере келді.
Адалдық, асқақ мұрат тамам болды,
Пиғылы шенеуніктің жаман болды, –

деп, қоғамда дендеген жемқорлықтың қазақтың қадіріне көлеңке түсіруде екенін қабырғасы қайыса жырлайды. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік теңсіздік, жемқорлар мен пысақайлар шексіз материалдық байлыққа қол жеткізіп, қарапайым халықтың кедейліктің ми батпағына батқан мүшкіл халін көре білген ақын көзінен қанды жас ағыза жырлайды.

Ең ұзақ 623 жыл өмір сүрген Осман империясының өзінің құлауына осы жемқорлық түбіне жеткенін біз, қазақтар, неге ұмытамыз? Неге?

Кез келген ақын асыл сезім – махаббатты айналып өтпейді. Өйткені Жидебайлық данышпан айтқандай, «Адамшылықтың алды – махаббат, ғәділет сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ. Ол – Жаратқан Тәңірінің ісі. Бұл ғәділет, махаббат сезім кімде көп болса, ол кісі – ғалым, сол ғәхил (дана)». Көріп отырғандай, махаббат – Жаратқан Иенің пендесіне берген ұлы сыйы. Біздің сөз етіп отырған ақынымыз да бұл күдіретті сезімді «Махаббат сыры» өлеңінде былайша жырлайлы.

Махаббат – ар-намыс қой тұнып тұрған,
Жолында сүйген жанның жігіт құрбан.
Махаббат – мүсәпірді патша қылып,
Ғашыққа кедейлікті ұмыттырған, –

дейді. Не деген дәлдік, не деген қиыннан қиыстырылған теңеу десеңші?! Сүйіктісіне қол жеткізген жігіт патша тағына отырғандай күй кешетінін асқан дәлдікпен бере білген ақыныңыз. Сөз ұстартудағы сұңғыла сарабалдығына қарадан қайран қаласың. Танданыстан жағанды ұстауға мәжбүрсің. Ғашықтық үшін құрбан болу қиын деп кім айтады? Ақын Темірғали өмірді қиярлық махаббат табу қиын екенін меңзейді. Алайда көшеде көлбедеген көзсіз көбелектердің көбейгенін жасыра алмаймыз. Махаббатқа құлдықтың қамытын кигізіп, ақшаның қолын сүйгізіп, ойсыз бен мұңсыздың алдында маңдайын жерге тигізіп қойдық. Габриэль Гарсия Маркестің: «Махаббат азайған күні өмірдің соңғы нүктесі қойылады» дегенін естен шығардық-ау біз. Естен шығардық...

Нобель сыйлығының иегері, жазушы Марио Варгос Льосот: «Жазушы кеше де, бүгін де, ылғи да наразы болуы тиіс. Өмірдің жабайы шындығын қабылдаған және онымен келіскен адамнан жазушы шықпайды» деген еді. Ол бұл сөзді жазушыға арнағанмен, ақынға да тиесілі деп ойлаймын.

Қарағым, Темірғали, «Жерімді сатам дегендер мен Елімді сатам дегендердің» жанбасына жай түсіріп, отты сөзбен өртей бер! Қазағыңның бөгдеден көрген қорлығы мен зорлығы шаш етектен.

«МЕН ҒАРЫШТА БАҚЫТТЫ ӨМІР СҮРЕР ЕМ, СҰЛУ ЖЫРДЫҢ ТАРҚАТА АЛСАМ БҰРЫМЫН»

(Темірғали Көпбаевтың таңдамалы туындылары туралы)

Гүлжаһан ОРДА,
*М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы*

Қазіргі таңда әдебиет бар ма? Бар болса, оны ел оқи ма? Қазіргі қазақ ақын-жазушылары не жазады, оның көркемдік-эстетикалық деңгейі қандай? деген сықылды тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті жоққа шығаратын, бір-біріне ұқсас сауалдар елді шатастырып бітті. Кітап оқымайтындар ауызды құр шөппен сүртіп: – ақын да жоқ, жазушы да жоқ, – деп сарнаса, енді бірі – кітап оқып отыратын уақыт жоқ, сондықтан тек шағын жанрға көшу керек деген сықылды екіұшты пікірді алға тартады. Ал біз әдебиетші ретінде қазіргі таңдағы қазақ әдебиеті туралы мұндай сауалдарға негізсіз жауап бергеннен гөрі, нақты шығармаларға сүйене отырып сөйлегенді жөн санаймыз. Осы мақсатта халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, талантты ақын Темірғали Көпбаевтың жыр жинағы жөнінде сөз етпекпіз.

Қолымызда Темірғали Көпбаевтың сиясы кеппеген, үстіміздегі жылы жарық көрген «Аңсар» атты таңдамалы туындылар жинағы. Жинаққа ақынның тәуелсіздік тұсында мерзімді басылым беттерінде жарияланып, әдебиет сүйер қауымның оң пікіріне іліккен және біршама жаңа туындылары енген. Үш бөлімнен тұратын кітаптың бірінші бөлімін ақынның эпикалық туындылары құрайды. Олар – «Кие», «Қызыл қырғын», «Тарпаңдар», «Асқақ рух», «Оңтүстік», «Дағдарыс дәптері» сынды поэмалар.

«Кие» поэмасына арамызда жүріп, ерлігімен аты аңызға айналған Ерден қорықшынының басынан өткен оқиға негіз болған. Автор поэманың кіріспесінде, яғни «Аңдату» атты бірінші тарауында өткен тарихымызға шегініс жасап, «бөрі бейнесін туларына бедерлеп, қиыр шығыстағы Хинган тауларынан батыстағы Қап тауларына дейінгі ұлан-ғайыр аймақты бағындырған» түркілерге қатысты аңызды тірілтеді. Сондықтан да Ашина, Ордос, Арийлерге сілтеме жасап, оқырманға осы атаулар туралы төмендегідей мағлұмат береді: «Ашиналар – Алтай тауларында өмір сүрген ежелгі бабаларымыз. Бізге жеткен аңыз бойынша қасқыр асырап өсірген баладан тараған қауым.

Заңғар ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың «Көне мәдениет жазбалары» атты кітабында «Ашина» сөзінің түпкі мағынасы – «Бөрі» деген тұжырым айтылады.

Ордос – Сарыжазық. Құрамына қазіргі Қазақстан жерінің басым бөлігі енген ежелгі ғұндар мекені. Ашиналар араға біраз уақыт салып ата қонысқа ат басын қайта бұрған.

Арийлер – ежелгі Қазақстан жерінде Андрон мәдениетін қалыптастырған бабаларымыздың ұлысы» (5-б.).

Ашина тайпасына қатысты аңызды еске түсіре отырып, оның қасында Киплингтің «Мауглиі» жолда қалатынына көңіл аударады. Көктүріктің анасындай болған көк бөріні кие тұтқан ақын «Тоң мойын, томар аяқ арлан көрсең, Басыңды иіп өткін киесіне» дей келіп, Ақсу-Жабағылы қорығының Төле би ауданына қарасты бөлігінде орын алған оқиғаға ауысады.

Жасы қырықтан асқанда жары құрсақтағы алты айлық баласымен аюдың жемтігіне айналып, өзі жалғыз қызымен қалған Ерденнің басындағы қайғылы күйді ашу мақсатында оның жандүниесіне үңіледі. Күндіз күлкі, түнде ұйқыдан қалып, екі көзіне ерік беріп отыра бермей, одан кек алудың қамына кірісетін Ерден де осал адам емес.

Тарамыс,
қарағай бой,
құрыш білек,
Қайраты елден асқан желпіндірген.

Жүзінен қараған жан сұс көреді,
Бұжыр бет,

дүрік ерін мыс береді (11-б.), –

деген портрет пен Ерденнің «мылтықпен мәстектер де жайратады» деген сөзі оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді.

Құлын тайдай тебісіп бірге өскен Ерден, Андас, Қанай сынды жан достардың арасындағы диалогты да белгілі мақсатпен пайдаланғаны көрініп тұр. «Терісін сыпырайық тауып алып, Аюдың адамжегіш кірекейін» дейтін Қанай жан досы үшін басын неге болса да тігетін жан тәрізді көрінеді. «Күнәсіз шарананың құны үшін де, Қаншықты қанжарменен бауыздармын» дейтін Ерден «Қанға қан!» деп, неге болса да бас тіккен жан. «Мылтықпен жайратайық мақұлықты, Қанжармен қарсы бару оңай емес» дейтін Андас бойында үрей, қорқыныш сезімі басым. Алайда, аюды атқанын аудан білсе, абақтыға айдататынын сезген Ерден оны қанжармен бауыздауға ден қояды. Мұндай көзсіз батырлық – басты ер өлімге тігумен пара-пар. Сондықтан да Ерден дүлей күш иесінен жеңілуді емес, одан кек қайтаруды мақсат етеді. Ақын үш жігіттің арасындағы диалог арқылы олардың негізгі ойларын ғана емес, оқырманға алдағы үлкен оқиғаның қалай шешілетіндігінен де хабар бергендей.

Көркем шығармада түс алда болатын оқиғаны болжау, аян мағынасында қолданылады. Кірекейді (аю) аулауға шығатын түні Ерден түс көреді. Түсінде жары оны қолынан жетелеп қорымға ертіп барса, бабасы:

– Жан балам!
Киең бөрі!

Киeң бeрi!
Емiзген қанды емшегiн Иeң бeрi!
Иeңнiң саған берер бiр сыйы бар,
Қорымға қонақ болмай қайтқын керi, (18-б.)

– деп қайтарып жiбередi. Бабасын қолдап, жары да: – Киeң бeрi, ұрандамақ. Қайта ғой, кeрер күнiң бiтпегенсiн, Жүрмесiн адастырып тұманды алап, – дейдi. Ұйқысынан оянған Ерден киесi несi, бeрiсi несi деп ештеңеге түсiнбейдi.

Қарашаның суығында үш дос аюды ұстауға бiрге аттанады. Бiрi дабыл қағып, екiншi дүрбiмен қарап, аюды еңiске қарай түсiредi. Таңғы ұйқысын екi аяқтылардың дабылы бұзған аш аю алдынан шыққан Ердендi екi бүктеп астына басады. Мұны көрген екi досы сертiнен тайып «Ерденнiң күнi бiттi, аю жарды, Жан барда бiз зытайық, құрысын!» деп, алды-артына қарамай зымырап қаша жөнеледi. Осы сәтте Ерденге Арланкөк көмекке келедi. Алапат күш иесi әлiмжеттiк қылып жемтiгiн тартып алып, өзiн жаралағанын ұмыта алмаған Арланкөктiң ескi кегi қайта қозады. Адамның айласынан қырылып, қызыл кiтапқа кiрердей күйге түскен қасқырдың ең қауiптi жауы адам баласына болысуын ақын қазақтың көк бeрiден жаралғандығымен түсiндiредi. Сондықтан да ол авторлық ұстанымды Арланкөктiк аузына салады. Ақын:

Тектiлiк – Тeңiр сыйы бұл қанымда,
Бас исiн сұлтаның да, құлтаның да.
Тегi мен киесiнен көз жазған соң,
Қалады не қасиет ұрпағында? – (30-б.)

деген қасқыр сөзi арқылы бүгiнгi өз замандастарына ой салады.

Қазiргi замандастарымыздың ашкөздiгi жыртқыштардан да асып түсiп жатқаны ақынның жанына батады. Сондықтан да ол «Дейсiң-ау, тартылды өзен, қашты теңiз, Қолыңнан қияметтi жасап алып» деп, атадан балаға мирас болып қалған жердiң сатылуынан, адам баласының ынсаптан айырылуынан, ашкөзденiп дүниенiң соңына түсуiнен қорқады. Өзi өмiр сүрiп отырған заманның дертiне шипа iздеген ақын «Құрсағын дерт жайлаған қалаң түгiл, Бiс қапқан кeрi таулар түшкiредi» деп эрозияға ұшыраған жер мен табиғат экологиясына жүрегi сыздайды. Қоғамның осындай көлеңкелi жақтары ақынды бeрi тәрiздi «А-у-у-у-у-у-у!» деп ұлытады. Бұл ХХ ғасыр басындағы маса болып ызыңдаған алашшыл азаматтардың, кеңестiк дәуiр тұсында Оралхан Бөкей бурасының кешкi ауаны шымырлатқан боздауының тәуелсiздiк тұсындағы заңды жалғасы едi. Бұлардың барлығы да қаламгерлердiң болашақ ұрпақ алдындағы шерлi мұңы мен қайғылы зары едi. Халқының болашағын ойлаған олар бiрде маса болып ызыңдап, ендi бiрде кербұғыша зарлап, ендi бiрде қасқыр болып ұлып дендеп кеткен қоғам дертiнде шипа iздедi.

Поэмадағы Талас, Өгем, Қазығұрт, Тасарық, Қасқасу, Кеңесарық, Сайрамсу, Қарабастау, Ақбастау, Текесу, Сайрам шыңы, Ақсу-Жабағылы, Шаңырақтас, Ақ бура, Көз ата, Мейрам ана, Шiлтер ата, Өңгiр ата тәрiздi жер атаулары оқиғаның шынайылығына қызмет етедi. Ал аңыз-әңгiмелер сол жердiң арғы тарихынан хабар бередi. Сонымен бiрге ақын аталған жерлердiң табиғатының ерекшелiгiне де мән берiп, ол жерлермен оқырманын таныстырып отыруды жадында ұстаған.

Сөйлем iшiнде қайталаудың да өзiндiк атқарар қызметi бар. Өлең жолдарының бiр сөзбен, не болмаса бiр әрiппен басталуы да қайталаудың бiр түрi.

Ақсуда қорықшы бар Ерден деген,
Айнымас тағдыры ауыр шермендеден.
Аяғы ауыр жарын аю жарып,
Арулап ақ кебiнде жерленбеген (7-б.)

Алты айлық ұл болатын құрсақтағы,
Аллаға айкезбедей мұң шаққаны.
Айырылып күндіз күлкі, түнде ұйқыдан,
Ащы жас екі көзден бұршақтады (8-б.).

деген тармақтардың «А» әрпімен басталуы өлең жолдарына ерекше реңк беріп тұр.

Бүгінде көнерген сөздердің қатарына қосылып бара жатқан, күнделікті қолданыстан шығып қалған сөздерді орнымен қолдану – шығарма тілінің байлығын танытады. Осы тұрғыда ақын бүгінде көнекөз қариялар мен аға буын өкілдері болмаса, жастар жағы біле бермейтін уақыт пен мезгілдің қазақша атауларын орынды қолданады. «Сүмбіле кезек беріп Таразыға, Таң суып, ақшам болған таяқ тастам» деген жолдар бүгінгі уақытты айдың күндерімен, сағаттың тілімен өлшейтін жастарға қоңыр күздің алдында осындай мезгілдердің болатындығынан хабар береді.

«Қызыл қырғын» поэмасын ақын шер толғау деп атапты. Себебі, бұл поэманың жазылуына «Қазақ әдебиеті» газетінің 2009 жылғы 6 қарашадағы (№47) санындағы филология ғылымдарының докторы, профессор Мекемтас Мырзахметұлының «Халық санағының астарлы сыры» атты мақаласы түрткі болған. Ақын мақаладағы нақты мәліметтерге сүйене отырып, қазақтың өткені мен бүгіні жөнінде толғанады. Сондықтан да поэма 11 буынды қара өлеңмен емес, 7-8 буынды толғау жанрының үлгісімен жазылған. Ақын бірде:

Есім ханның тұсында,
Еңсесі биік ер едік,
Есебі жоқ көп едік,
Ерегескен есерге,
Есем кетер демедік, – (37-б.)

деп Махамбеттің үлгісіне салып, өткенге көз жүгіртеді.

«Кавказ қырғыны», «Қырым қырғыны», «Қазақ қырғыны» деп аталатын тараулардың басында жоғарыда аталған мақаладан қазақ, ноғай, қырым татарларына жасалған қызыл қырғындардан нақты деректер келтіре отырып, сол мәліметтерді жүрегі мұздап, санасы сыздай отырып сөйлетеді. 24 жылдың ішінде қазақтың 4 миллионға азайып, 3 еседен аса құлдырауын ақын төмендегіше түсіндіреді:

Қазақ жерін қан қылуды аңсаған,
Бұл патшаның албасты ойы десек те.
Қырға келіп қызыл қасап жасаған,
Кеңестер де мықты шықты есепке, – (44-б.)

«Империя саясаты бұрыннан түп-тамырын құрту болған Тұранның» дейтін ақын кеңестік саясаттың жымысқы саясатын әшкерелейді. Жаппай тәркілеуден аш-жалаңаш қалған қазақтардың батыс пен шығыстағы шекараның бойында қызылдардың қызыл көз зеңбірегінен оққа ұшып, іздеусіз қалғандығын ақын жүрек жасыра алмайды. Жетпіс жылдан аса өмір сүрген кеңестік империяның қазақ халқының басына салған қасіреті шаш-етектен екендігін әділ тарих жасырмақ емес. Осындай шындықтардың бетін шиедей етіп, тәуелсіздік тұсындағы қазақ ақындары көркем шығармаға негіз етуі заңды. Қызыл байрақтың астарында жатқан қызыл қырғын мен қызыл мұң «Теңдік» саясатының нәубеті болса, ол – ХХ ғасырдың трагедиясы екені жасырын емес.

«Тарпаңдар» поэмасын ақын – 1841 жылы Петербургте қоладан «асауды үйретушілер» атты мүсіндер тобын жасаған барон Петр Клодттың және тарпаңдармен тағдырлас данагөй ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының рухына арнаймын, – депті. Барон Клодтың тарпаңдарын даланың тарпаң ұлы Шәкәрімге балаған ақын 1942-1945 жылдары үш жыл жер астында

көмулі жатқан тарпаңдардың тағдырын халық жауы аталған ақынның 1988 жылы ресми ақталып, халқымен қайта қауышуымен ұштастырады. «Ақиқатпенен алысып жатқан асаудың, Момақан күйге түсерін ертең білем мен» деп ақиқат үшін күрестің оңай еместігін түсінген ақын тарпаңдарға «Рухыңды биік таптатпау үшін басқаға, Тарпаңдарым-ай, тұғырыңды енді тастама» деген түйін жасайды.

«Асқақ рух» поэмасы аса талантты композитор Фредерик Шопеннің тағдырына арналған. Ақын негізгі оқиғаға кіріспес бұрын 1831 жылғы орыс самодержавиесіне қарсы поляк халқының көтерілісі кезінде Шопен Венада болып, оған Варшаваға келуге тыйым салынғанын еске түсіреді. Поэма бірінші жақтан негізгі кейіпкердің атынан жырланады. «Қаңбақ» атты бірінші тарауда ұшары мен қонарын жел білетін қаңбақтың да өскен жері болатынын айта келіп, «Тағдыр мені туған жерге зар қылды, Кеткен едім үзіп алтын қарғымды» деп туған жерге сағынышын білдірсе, кейінгі тарауларында өлгеннен кейін жүрегімді Польшаға апарып жерлеңдер деген композитордың туған жерге деген сезіміне тәнті боламыз. «Талай жылдар туған жерді көрмедім, Өзеуредім, өкінгенмен өлмедім», «Мақсатымды марқайтқанмен сан ізгі, Париж маған тоты торы тәрізді», «Жете алмаспын, жете алмаспын елге енді, Париж – мола. Талай мұңлық жерленді. Маңдайыма жазған екен туғанда, Бұралқы иттей жат өлкеде өлгенді» деген жолдар кез келген оқырманның туған жерге деген патриоттық сезімін оятары даусыз.

«Оңтүстік» – қазақ поэзиясындағы туған жер туралы үлкенді-кішілі шығармалардың қатарын толықтыратын поэма-толғау. Ақын «Техас штаты мен Оңтүстік Қазақстан облысы Жердің дәл қарама-қарсы бетінде орналасқан. Уақыт айырмашылығы 12 сағат. Табиғаты да, күннің ыстықтығы да ұқсас» екенін айта келіп, Техас штаты мен «Техас» атанған Оңтүстік Қазақстанның тарихы мен табиғатын салыстыра сөз етеді. Төрткүл дүниенің төрт бұрышынан жиналған Африка, Колумбия, Балтық журналшыларының арасында отырып, әлемдегі тоғызыншы ел, яғни Қазақ елі туралы ой қозғайды. Техас штатының бүгінгі ажарына танданған ақын оның арғы тарихынан да хабар береді:

Құлдық салтқа қара нәсіл қас тіпті,
Жылдар бойы жас кетпеген жанардан.
Жеңіп «ұлы депрессия», аштықты,
Ел екен бұл елу жылда жаңарған (76-б.)

Соғыстан көз ашпаған елдің тарихын сөз ету арқылы Техас штаты мен қазақ елі арасындағы ұқсастықты іздейді.

«Оңтүстік Қазақстан» тарауында туған жерін Меккеге, Жердің алтын кіндігіне, алтын ұяға балаған ақын Техас штатын сан мың жылдық тарихы бар қазақ елінің тырнағына тұрмайды деп түсінеді. Қола дәуірімен құрдас елдің тұтас тарихын сөз ету мүмкін болмағандықтан, тек қана Оңтүстік Қазақстан тарихынан сыр шертеді.

«Қазығұрт. Кеме қалған. Шаңырақ тас» тарауында «Басында Қазығұрттың кеме қалған, Болмаса кереметі неге қалған?» деген аңызға жан бітіріп, Нұх пайғамбардың кемесі тоқтаған Аравиядағы – Аль-Жудда, Палестинадағы – Синай, Кавказдағы – Арарат тауларын атай келіп, бірақ олардың бірде-біреуінің басында Қазығұрттағыдай аңыз, таңба-белгілердің жоқ екендігін Кеме қалған, Шаңырақ тас таңбаларымен, ғалымдардың зерттеулерімен дәлелдеп, «Киелі шаңырақтан тарағандай, Адамның Нұхтан өрген ұрпақтары» деген түйін жасайды.

«Көне Сайрам (Исфиджаб). Бабтар мекені» деген тарауда Сайрам ауданы туралы сөз еткенде «Сайрамда бар сансыз баб» деген халық аузындағы сөзге сүйенеді. Аңызға айналған шындықты Қожа Ахмет Иасауи, оның әкесі Ибраһим ата, анасы Қарашаш ана (Мұса шейхтың қызы Айша) және оның ұстаздары (Шейх Шахаб әд-Дин Испенжаби, Бабауд-Дин Исфиджаби) туралы мәліметтер Сайрамда сансыз бабтың жатқандығын дәлелдей түседі. «Бір дұға Қожа Ахмет оқығанда, Бақшаның арамшөбі күлге айналды» деген жолдар шәкірт Қожа Ахметтің бойындағы ерекше қасиетті растаса, бір үйге екі әулие сыймаймыз деп, әкесі

оған Иасыда орда тігіп, тұрақтап қалуға рұқсат береді. Міне, осындай мәліметтер әулие-әмбиелер мекен еткен жердің Алланың нұрына бөленетіндігін байқатады.

«Түркістан. Кіші мекке. Иасауи ілімі» деген тарауда «Түркістанда түмен баб...» деген ел аузындағы сөз бен Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан – Ер Түріктің бесігі ғой, Түркістан – екі дүние есігі ғой» деген сөздерінің астарына үңіліп, көк түріктің астанасы болған Түркістанның ҮІІ ғасырдан бергі тарихын тарата сөз етеді. Есім ханның астана деп ту тіккен Түркістанының кіші Мекке аталуы, түркі халықтарының рухани астанасы болып қалуы тегін емес.

«Отырар. Әл-Фараби. Арыстан баб» деген тарау «Отырарда отыз баб, Ең үлкені – Арыстан баб» деген халық аузында сақталған сөз бен ғұлама ғалым Әлкей Марғұланның «Әл-Фараби Аристотельден кейінгі, әлемнің екінші ұстазы атанған ғұлама, данышпан» деген сөздерінің шындыққа жақын екендігін тарихи деректермен дәлелдейді. Темірланның түсіне ақ сақалды кісі еніп:

– Ұстазы Иасауидің Арыстан баб,
Батасын алмай болмас ісің өніп.

Әуелі ұстаздың сал кесенесін,
Сонан соң күшінді Алла еселесін.
Иасауи рухы саған разы болар,
Ойлаған шаруанды еңсересің, – дейді (92-б.).

Темірлан Арыстан баб пен Иасауидің кесенесін салып, әлемге аты мәшһүр болады. «Әмір Темір көреген таңдағандай, Бақиға аттаныпты Отырарда» деген аңызға сүйене отырып, оны «Қытайды жауламаққа бет алып, «Ұлы шығыс жорығына» әзір болған кезінде 1405 жылы ақпанда Отырарда дүние салған» деген дерекпен нақтылайды. Шыңғысханның ойранына төтеп берген Отырар туралы оқиғалар тарихы шындықпен үйлесіп жатыр.

«Теріскей» тарауындағы Сүгір мен Ықылас күйші, Баба Түкті Шашты Әзіз, Ер Едіге, Ысқақ баб, Қарабура әулие сынды тарихи адамдар, «Бәйдібек. Домалақ ана» тарауындағы Бәйдібек ата, Марау ана, Домалақ аналар туралы аңыздарға жан бітіріп, оны халқымен қайта қауыштыру арқылы қазақтың кешегі тарихынан сыр шерткен. Сондай-ақ үш жүздің басын қосқан Ордабасы мен қазақты әлемге танытқан күш иесі Қажымұқан туралы аңыз-әңгімелер, Ақсу-Жабағылы қорығы, Түркібасы, Аққұм, Өгем жоталары, Төле би ауданының тарихынан хабар берер аңыздар Оңтүстік Қазақстан жерінің құт қонып, береке дарыған жер екендігін айғақтай түседі. Осындай дарқан дала перзенттерінің пейіліне де Алла Тағала кеңдік бергенін «Жігіттер намысы тау, жаны дала, Алдыңнан шыға келер «көке» десіп», «Сол жандар той жасамай тұра алмайтын, Малды да жинайтындай қонақ үшін» деп шынайы қалпымен бейнелейді.

Поэманың басында бас қосып отырған төрт жорналшыға өз елі туралы:

Жазсын!
Білсін!
Мойындасын!
Танысын!
Қазақ деген құдіретті ел барын, (108-б.) –

деп мол мағлұмат бергенін айтады. «Бүкіл әлем мойындаған мәндердің Түп қазығы Тұран жақта жатқанын» күллі әлемге паш еткен ақын «Еш пендеге таптатпайтын намысын, Қас Сақ рухы – қайталанбас дегдарым» деп түйіндейді.

Ақынның 8 циклдан тұратын «Дағдарыс» дәптері бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған заманның жай-күйін аңғартады. «Тірлікте» бірде бетін, бірде сыртын беретін ку дүниені сөз етсе, «Жеті жұтта» ағайынды жеті жұтқа бүгінде адам қолымен жасалған тағы бірнеше

жұттың қосылғанына күйзеледі. Дағдарыстан тұралаған елді аралаған доңыз бен тауық тұмауын сол жұттың біріне санаған ақын:

Дүниенің бар асылын
жиғанда,
Менмендікті
мирас еттік балаға.
Бұл дағдарыс
ибада емес иманда,
Бұл дағдарыс
қарында емес, санада, – дейді (114-б.).

«Қарапайым адамдар» тарауын оқып отырып, өзіміздің бүгінгі замандастарымыздың тіршілігі көз алдымызға келеді. Дағдарыстан әлем зарлап жатқанда жауырды жаба тоқыған «Қазақстан», «Хабар» бағдарламаларында тек қана «Нұр Отанның» нұрлы жолы мен нұрлы мекені туралы ғана сөз болатындығы ащы болса да шындық. Аңғал қыр қазағының нені болса да жақсылыққа жоритындығын Кәрім Мәсімовтің маңдайы ашығын тәуба етері жасырын емес. Дегенмен олар «Қою мұрттың әр талында май бөккен, Сезеді іші шайтан бұғып жатқанын». «Базарда» тарауындағы қос дипломын сандықтың түбіне тастап, күн көрістің қамымен базар жағалап жүрген замандастарымыз күнделікті өмірде кездесіп жүрген қандастарымыз. «Есектің артын жусаң да мал тап» деген Абайдың сөзін медет еткен олар отбасын асыраудың қамымен екі қолға бір күрек деп, күй талғамай тырбаңдап жүргені – қоғам, заман шындығы. Мәскеу жаққа жарамсақтанып күн көріп жатқанымызды ақын «Ұлы Ғұнның жарамсақтау ұрпағы» деп шенесе, «Несие» тарауында несиеге белшесінен батқан ауыл қазақтарының бүгінде үрерге иті, сығарға биті болмай қиналып жатқанын шынайы бейнелеген. Несиенің не екенін түсінбеген аңғал халық өмірлерінде көрмеген пайыздық жүйемен үстеме салық төлеп, тұралап жатқаны да заман шындығы. Сүліктей сорған несиенің құлына айналып, сіңірі шыққан Құрмантайлардың арамызда жүздеп, мыңдап жүргені жасырын емес. «Аузы күйген үрлеп ішер» дегендей, кезінде «өкімет өлтірмейді» деп сенгендердің бүгінде тірі пендеге сенуден қалып, жан-жағына күдікпен қарайтындығы жасырын емес.

Қазақ поэзиясын осындай эпикалық поэмалармен байытқан ақынның сыршыл лирикаға қосқан үлесі де бір төбе. «Өлең» атты өлеңінде ақын:

Бір әмірмен ғайып келіп ғарыштан,
Нұр құйғандай шуақ кірді жаныма.
Қиялдармен қырандардай жарысқан,
Жармасамын алтын сәуле жалына, – дейді (134-б.).

Бұл жолдар екінің бірі ақын бола алмайтындығын ескертеді. Алла Тағаланың қалауымен берілетін қасиетті үкілеп, күтіп ұстағанда ғана ол өнер болып халыққа қызмет етеді. Егер оны күте алмаса, бастан тайған бақ секілді ұшып кететінін өмірден көріп жүрміз. Шабыттың Тәңірінің нұрымен берілетіндігін айта келіп, «Мен ғарышта бақытты өмір сүрер ем, Сұлу жырдың тарқата алсам бұрымын» дейді. Жырды сұлудың бұрымына балаған ақын жансызға жан бітіріп, оның көркем суретін жасайды.

Мен мәңгілік азапқа да көнермін,
Тұқырта алмас тағдырдың сан әуресі.
Тәңір сүйген күдіретті өнердің
Жүрегімде жүрсе бір тал сәулесі, – (134-б.)

деп сөз өнерін жоғары бағалай отырып, оның жолында қандай қиыншылық болса да төзетінін айтады. Мұның өзі ақынның сөз патшасы саналған өлеңнің құдіретін шын мәнінде түсінгендігін байқатады. «Сөз – әуелден қазынасы Алланың» дейтін ақын «Астарлы сөз» өлеңінде ділмарсыған шешендерге айтарың болмаса, сөйлемей-ақ қойғаның дұрыс дегенді ескертеді. «Бар тірліктен баз кешіп, Оймен ғана әуре» болып жүретін ол «шалқар шабыттың» арқасында ойлы өлең беруді мақсұт етеді.

Қара өлеңмен жігерін қайрап, ұятын жуатын ақынның «Қасиетімен қақтырған қанатымды, Қара өлеңге өлгенше қарыздармын» деуі тегін емес. Ойды ой қозғайтыны тәрізді «Ойдың ойы» өлеңінде:

Ойлар менің гүлзарыма гүл екті,
Ойлар мені қаршығадай түлетті.
Ойлар кейде осқылады жүректі,
Ойлар кейде жігерімді құм етті, – дейді (274).

«Кімге керек сылдыр сөздер сырғалы, Болмаса онда жүрегіңнің жұрнағы» дейтін ақынның сыршыл лирикасында мұң мен шер басым. Оның «Жүрегімнің көзінен тамған тамшы, Ақ паракқа жыр болып өріледі» деуі де тегін емес. «Жуас түйе жүндемекке» жақсы дегендей, қазақ халқының жуастығын пайдаланып, басымызға шығып саңғырып отырғандарды көрген ақын қалың қазақтың тобырға айналғанына күйінеді. Бүгінгі таңда адам айтса нанғысыз өтіріктерге бас шұлғып отыра беретініміз де жасырын емес. «Миым майдан, ойым астар. Сөзім көрпе жібектен, Мен шығыстың шайыры емен раушан иісін жыр еткен» дейтін ақын жүрегін ата-бабаларымыздың қорымын сырып тастап, үстіне қала салып жатқан замандастарының көрсоқырлығы сыздатады. Сондықтан да қоғам жөнінде «Қоғам мынау құлықсыз кете берсе, Жаңқа болар соғылып жарға қайық» дейді. Осы ой «Желбуаз серт» өлеңінде былайша жалғасады:

Құрық жетпес қу саясат құрғырға,
Қиялата салар сөздің жорғасын.
Кей кездері бұлбұл екеш бұлбұл да,
Сайрайды екен сайрау керек болғасын.

Басын тігер елі үшін шынайы ақын,
Елге тиген бір сөзге мұңаятын.
Өлеңімен көз жасын құрғатпса,
Атамай-ақ қойсын ол Құдай атын (156), –

дейтін ақын өлеңдерінде патриоттық рух басым.

Өзі өмір сүріп отырған замандағы өзекті мәселелерді көтере білген ақын бейнелі образ жасауға шебер. Мәселен, «Жүрек» деген өлеңінде:

Қапастағы бұлбұл ғой жүрек деген,
Қандай адам жүректі құр ет деген.
Тыным таппай байғұсым шырылдайды,
Таңдайынан шер тамып шүмектеген (135-б.), –

деп мұңды жүректің көркем бейнесін көз алдымызға елестетеді. Сол сияқты ақынның ақиқатқа берген бағасы да қызғылықты. Қоғамның емшісіне, келешектің еншісіне айналған ақиқаттың дер шағында келмей, «тойға барған қазақтардай кешігіп жүретініне күйіп кетемін» дейді ақын. Себебі, шындықты шығғыратын ақиқат қашан да күшті. Оны ақын сүлейлердің сөзінен, сұлулардың түп-тұнық көзінен, қарттардың өлім алдындағы соңғы демінен, қайшылықтың қасынан, бақытсыз бейшараның басынан, сатқындықтың арасынан,

жамағайынның жаласынан, сөгілген қардың көбесінен, Бекежандардың жебесінен, өткен тарих үлесінен, Абайға соққан дүреден іздейді. Ақиқаттың күйі мұндай болса, «балауыз шам секілді» елдің бұрмалауына түскен Шындыққа не дерсің?! Ауылы алыстаған ақиқат пен мың бұрауға түскен шындықтың күні бұл болса, ондай қоғамның дертіне шипа іздеудің өзі көзсіз батырдың ерлігін елестетеді. Ақиқат пен шындықты ұстатпайтын қоғамда өмір сүріп жатқан жүрек пен тілдің күні де мүшкіл екенін «Өкінішпен өтті өмір Жүрек айтса тіл көнбей» деп нанымды бейнелейді. Өткенімізді аңызға, келешегімізді елеске айналдырып отырған мына заманда «Жаға ұстасқан жамандықпен Адам да алаң, заман да алаң» екені дау туғызбаса керек. Ақын ұғымында адамдықтан жоғары ештеңе жоқ. Сондықтан да ол «Арманыңды қайтейін Арды жерге көмгесін», «Аз ғана тірлікте Азбасақ не етеді» дейді. «Негіз» атты өлеңінде заманына қарап адамы деп, екіжүзді заманда түлкі бұлаңға салып жүрген замандастарына негізінен айырылғандардың Құдайдың қаһарына ұшырайтындығын ескерткен ол «Негізіңнен айырылып, Қақпа тозақ қақпасын» деген ой тастайды. Алдамшы өмірде қолынан келгенін қонышынан басып жүргендерге судың да сұрауы бар екенін, о дүниеге барғанда бәріне есеп беру керектігін ескерте отырып, замандастарын имандылыққа шақырады. Замандастарының имансыздығына күйінген ол «пайғамбардың бәрі адам, адамның бәрі пайғамбар еместігін» адам баласының шыр етіп дүние есігін ашқан кездегі періште қалпының жыл өткен сайын бұзылатындығын «Адалдықтың кіріп ап арасына, Аша тұяқ аш сайтан әндетеді» деп бейнелейді. Өзі өмір сүріп отырған қоғам дертіне шипа іздеген ақын «Бәрі текті өр санамды, Қоғам иттей қарғылады» дей келіп, «Қоғамның ит қорасында, Түбі мен де жынданармын» деген түйін жасайды. Өзін матап байлап тастаған қоғамға «бір түкіретін» ол сол қоғамның сырына үңіледі. Қоғам емес, адам пиғылы бұзылғандығын түсінген ол замандастарының бойындағы керітартпа әрекеттерді кешіре алмайды. Қазіргі таңда еркектердің сыпсындап, әйелдерден арман өсек айтатыны жөнінде «Өсекті қаудай қаулатты, Еркегім озып әйелден» деп бейнелейді. Осы секілді дерттің бірі менмендік пен қызғаныш екені жасырын емес, «Менмендік» өлеңінде менменсіген жандардың әрекетін:

Мен, мен дейді жалған үн,
Көкірегін ұрғылап.
Жын иектеп алғанын,
Құдай көріп тұр бірақ, –

деп бейнелесе (152), «Қызғаныш» өлеңінде қызғаныш жөнінде:

Дәулетінен өзгенің,
Қанталайды көздерің.
Өзегіңе өрт түсіп,
Талант көрсең төзбедің, – (153)

деп, өзгенің жетістігін көре алмайтын қызғаншақтардың нанымды бейнесін жасады. Ақынның ұғымында «Талантқа тас атудың керегі жоқ, Талантты мақтай берсең өзі өледі!» («Мақтай берсең»).

Туған жерін құт мекенге балайтын ақын оның тасы мен суына, желі мен боранына дейін өлең арнады. Қазақ поэзиясында Абайдан бермен қарай қалыптасқан дәстүр бойынша қысты ақсақалға, кәрі құдаға теңеу бар. Ал, оны «Ақ тұмсық демі Қаңтардың, Аққудай ардан жаралған» («Жаңа жыл») деп аққуға теңеу Темірғали ақынның жаңашылдығы деп тануға болады. Қараша туралы, алғашқы қар туралы ойлары да қызық. «Қараша айы» өлеңінде:

Қараша айы,
Қараша айы – құрбанды ай,
Қазынасын тауып алған бұлданбай,
Қойынына тығып қойып алтынын,
Қатал қысқа құл болғалы тұрғандай (258), –

деп бейнелесе, «Алғашқы қар. Ақ қайың» өлеңінде:

Ақ көбелек қанаттары дірілдей,
Бұтақтарға қонып жатыр білінбей.
Ақ қайыңды тербетеді тыныштық,
Ұяң қыздың ұйқыдағы түріндей, (259), –

деп ақша қардың бейнелі образын жасайды. Қараша айын қыстың құлына, алғашқы қар жауған сәттегі қайыңдардың келбетін ұйқыдағы аруға теңеу де қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік табыстарының бірі деп айтуға болады. Ақынның табиғат лирикасының ішінен ерекше орын алатын – «Мамырдағы қар» өлеңі. Мамырдың ортасында Алматыда жауған қардың бейнесі тіпті ерекше. Қыс ызғары кетіп, жер жібіген шақта кәрі қыстың келіп әлек салуын ақын былайша жанды образға айналдырған:

Қайта оралып ұзын сары Қыс кәрі,
Қалт-құлт етіп шанасынан түсті әні.
Қамшысымен көк майсаны тартып қап,
Қайың қыздың балтырынан ұстады.

Барымтасыз тістеуде өтер бармағы,
Шәлкес мінез ширықтырған шал дағы.
Қыбын тауып келіншекті көктемдей,
Құшып өлу сонардағы арманы.

Алматының бозарады аспаны,
Алба-жұлба биші қайың шаштары.
Шақар шалың омырауын ағытып,
Көк көйлекті умаждап-ақ тастады (320-б.).

Ақын қысты өз мезгілінде келмегендіктен қауқарсыз, қалт-құлт еткен кәрі шалға теңейді. Сондықтан да ол Абайдың қысы тәрізді ызғар шашып тұрмайды. Темірғалидың ұзын сарысы – тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясына өзіндік болмысымен келіп қосылған Қыс. Қыстың қайыңның балтырына жармасып, көк майсаны умаждауы қызғылықты.

Бұған дейін қазақ ақындары Алматыны ару қала, әсем қала деп танығаны белгілі. Ал, Темірғали ақын Алматыны бүгінгі барымен бағалайды. Алатаудың алқасы секілді көлбеп жатқан қаладан әсемдік емес, көлік кептелісі мен көк түтіннің орын алуы шындыққа жақын. Алматы туралы «Көк түтінге тұншыққан Көктөбеден, Алматыма қараймын жаным ашып», «Алатаудың Алматы алқасы еді, Ақ түтінге айналды-ау алқындырған» деген жолдар оңтүстік астананың бүгінгі күйін көз алдымызға елестетеді. «Қала таңы» өлеңіндегі «Ығы-жығы көлікте, ұмар-жұмар, Сан тағдырлар асығып баратады» деген жолдарда сайраған құстың үні естілмейтін қалада «көк түтіннің түшкірігіне» уланған жандарға жаның ашиды. Себебі, солардың ішінен өзінді жазбай танысың.

«Жұмыр жердің тұрғыны» өлеңінде лирикалық кейіпкер «Ит жегендей ибасын, иман, арын. Адамды ойлап, дауасыз заманды ойлап, Төсегімде дөңбекшіп қиналамын» деп төңірегіне қарап торығады. Керісінше «Егілуді білмейтін ет жүректер, Бара жатқан сияқты мұзға айналып».

«Елміз ғой біз, жоқ дауым» деген өлеңінде Алла бөлек жаратқан ала-құла халықтың Абайдай ұлыларын сабатқанын, өз аққуын атқанын, қайыңдарын балталап оққа жаққанын, озық туған ойларды отап жатқанын, шортандары шабағын қылғып жатқанын, шетелдіктер көңілін шешеміздей аулап жатқанын айта келіп, осылардың қасіретін көрген «Ертеңгі ұрпақ жоқтауын Естімей-ақ өтейін!» деген түйін жасайды. «Аңыз жайлы аңызда» адамзатты зынданға қамап алып, шығармай отырған шайтандардың ісіне кезігіміз. Ол үш түрлі

халықтың ішінен көтерілгенінің балағына жармасқан өз елін жазбай таниды. Себебі, бұл бір-бірін аяқтан шалған, ұлысын ұстап, арысын оққа байлаған қазақ еді. «...Дүниені қара қытай қаптайды» деген бабалар сөзіне сүйенген ақын көрші жатқан қысық көздердің ішімізге дендеп еніп бара жатқанынан шошынады. «Үлгіргенше кермеге ат байланып» қолайсыздау қонағының төрге шыққанынан қауіптенген ол «Қарағайдың басынан шортан көрген, Көңіл айтып Асан шал келмесін де» дейді.

Ақын үшін болмыстың бәсі бекер,
Жақсы жырды жалған мұң жасық етер.
Қауіп төнсе Отанға, тіл кеспек жоқ,
Ең әуелі ақынның басы кетер. (244)

Сан ғасыр бойы отаршыл империяның отарында болып, бұғаудан көз ашпадық деп зар еңірейтініміз белгілі. Алайда еліміз тәуелсіздік алғаннан бері жиырма жылдан аса уақыт өтсе де, жыртығымыз бүтінделмей, бүтініміз түгенделмей келе жатқаны бесенеден белгілі. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» дейтін ақын қазіргі таңдағы қарапайым халық басындағы қасіретті жасыра алмайды. Бар ғұмырын Отан үшін сарп еткен ақсақалдарымыздың алатын зейнетақысы алдына жетсе, артына жетпей жататыны рас. Жердің асты-үсті толған байлық деп аузымызды толтырып отырғанда кедейшілік күн кешіп жатқан жандардың қайғысы заман трагедиясы екені анық. Оны ақын былай бейнелейді:

Жоғарыға жаудыратын кейде өкпе,
Қайыс қартқа айта алмаймын қой деп те.
Бар ғұмыры батып кетті бейнетке,
Жетпісте де жетпеді шын зейнетке (284).

Өмірдегі келеңсіз жайттарды аң-құстардың өмірінен мысал келтіре отырып шенеу – поэзияда қалыптасқан дәстүрдің бірі. Ақынның «Үйрек пен қыран» мысалы – осы дәстүрдің ХХІ ғасырдағы тікелей жалғасы. Ол үйрек пен қыранның әңгімесі арқылы «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» деген халық даналығын қайта тірілтеді. Арамызда жүрген қырандармен таласып жүрген үйректерге ақын «Шама білмес – сүйкімсіз, жер жаһанға саңғымай, Жемсауынды толтырсаң, қоранда жат қаңғымай» дейді. «Теңге ауысқан» балладасында 1993 жылы 15 қарашада қазақтың төл валютасы – теңге шыққан кездегі оқиғаға кезігіміз. Өзге ұлыс өкілдері «Одақ тарап кеткенмен баяғымыз жақсы еді, Қарайласар кімім бар? Теңгені кім біліпті?» деп зар илесе, қазақ анасы Жамалдың, – Ақша түгіл аспанда Ай ауысып кетсе де, Алты балам тұрғанда аман алып шығады-ау!» деп саясатқа араласпай барға тәуба етіп, балаларының амандығын тілеуі – қарапайым қазақ аналарының болмысын шынайы қалпында танытады.

Сөз құдіретін түсініп, сөзден сурет сала білген ақын поэзиясынан бейнелі тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Олардың қатарында мәселен: «Жасанды ойдың жыртып тастап жейдесін, Сезінгенім, сезімдерім сөйлесін», «Ойшыл адам ойлардан орман егіп, Шығады екен ұзақ түн өлең өріп» (Ж.Нәжімеденовке), «Жесір пиғыл жезтырнақтың жеңгесін, Көре-көре көңілім қалды өзімнен», «Желпігенде көңілді сыршыл ағын, Аңсайды өлең аққудың сыңсығанын», «Ақ қайыңға маржаннан сырғаны іліп, Ағып жатсын жайрандап жылға күліп» («Менің көңілім»), «Қайың біткен алақаны сарғайып, Сауға сұрап иілді қыс – көршіден» («Қараша айы»), «Ақшарбы бұлт – шымыллықтың сыртынан, Ай – жеңгетай ауық-ауық сығалар» («Құм анар»), «Арман толы жүректі жүдеттім бе, Ақиқатпен әңгүдік алысамын деп», «Түте-түте түбіт түн түнек болды, Жымнан қашқан қояндай алдайды үміт», «Абайсызда жоғалды Айдың жұлдыз моншағы» т.б. бейнелі тіркестерді атауға болады.

Ақынның бір топ өлеңдері – Қадыр Мырзалиев, Жұматай Жақыпбаев, Әбубәкір Қайран, Светқали Нұржан, Секен Тұрысбеков, Есжан Айнабеков, Исахан Бидайбеков, Бауыржан Үсенов сынды жекелеген адамдарға арналған арнаулар. Аға буын өкілдерін ұстаз тұтқан ол

Қадыр Мырзалиевке «Жақұт жырың жүректі тербеткенде, Жаз дидарлы жүзінді сағынамыз» десе, Жұматайға «Қара өлеңнің қағаны еді өзі де, Сарай салған сөздің теріп естисін» дейді. Бауыржан Үсеновке «Қаршыға қаламынмен танытқансың, Кең қолтық Құлагердей қарымыңды» десе, Әбубәкір Қайранға «Таңдар атты біз күткеннен күрделі, Жанға батты қандендердің үргені» дейді. Светқали Нұржанға «Шерден шәрбат құясың сабанды ашып» десе, Секен Тұрысбековке «Күйіңмен бірге ерінбес едім, Хиуаға жаяу бар десе» дейді. Бұл жолдар ақынның өнер құдіретін, сөз құдіретін терең түсіне білгендігін танытады. Олардың көпшілігі өнер адамдары болса, «Айша» – қызы Айшаға арналған өлең. Құлыншақтай құлдыраңдаған қызының Құбыжық пен Бөжейді, жезтырнақ пен мыстанды, қулық пен сұмдықты, жамандық пен қызғанышты білмей өсуін тілейді. «Балалы үй – базар» деген мақалды «Сылдырмақ» өлеңінде тірілте отырып, «Жанды мұңнан аршыған, «Сылдырмақта» сыр қанша» деп сылдырмақтың сырына үніледі. Замандастарының бейбіт өмір сүруін ойлаған ақын балдырғандардың бақытты балалық шағына сызат түсірмеуге тырысады. Сондықтан да ол балаларды қорқытпаңдар деген кеңес айтады.

Сонымен бірге ақын поэзиясынан махаббат лирикасы да біраз орын алған. Олардың қатарында «Үзілді үркер үмітім», «Текке өртеніп келіппін», «Бақытысың басқаның», «Күттім сені», «Бақытым, барым – өзіңсің», «Илигай», «Дүниеде сұлу болса...», «Дәл мендей ғашық болсаң...», «Әдемісің көп гүлден», «Алыстап кетті ақмаңдай», «Жаңғырық» тәрізді өлеңдерді атауға болады.

Қорыта айтқанда, Темірғали Көпбаев – тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясына өз үлесін қосып жүрген, жазғанынан жазары көп талантты ақын. Ұлттық поэзиядағы қалыптасқан дәстүрді өзіндік жаңа өрнектермен толықтырып, оны мазмұны мен түрі жағынан байытып жүрген ақынның қазақ поэзиясынан алар орны ерекше.

ҚАРА ӨЛЕҢНІҢ КИЕСІ ДАРЫҒАН ҚАЛАМҒЕР

*(Белгілі ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты
Темірғали Көпбайдың өлеңдері хақында)*

Есенәлі ЕРАЛЫ,
*журналист-жазушы,
Халықаралық Жамбыл атындағы
сыйлықтың лауреаты*

Ақын – халықтың айтар сөзі, көрер көзі. Сондықтан ақын ардың жүгін нар намыспен арқалап өтуі тиіс. Оның бойындағы айбыны көптің көкейіндегісін келістіріп айта білгендігі. Сезімге сілкініс, жүрекке бұлқыныс, жігерге құлшыныс, кеудеге тың тыныс сыйлаған ақын – сыйға лайық сыбаға жинаған ақын. Өйткені оның айтқандары біреуге сабақ, ал біреуге сөз қамшы болса, біреулерге ой тамшы болмақ. Ал мұндай дәрежеге ұмтылған ақын әдебиетке үлкен дайындықпен келеді әрі алғашқы өлеңдерімен-ақ нағыз ақын екенін мойындатады. Осы күнге дейін «Көзмоншақ», «Жаңғырық», «Кие», «Оңтүстік», «Аңсар», «Қарапайым пайымдар», «Аққұмда оянған арман», «Даналық тәпсірі», «Жылдар жылжып барады» жинақтарын жарыққа шығарып, оқырмандарын мойындатқан сондай ақынның бірі әрі бірегейі Темірғали Көпбай деп айтар едім. Оның өлеңдері, балладалары және дастандары енген екі томдық шығармалар жинағының бірінші томына алғы сөз ретінде өзі жазған өлеңінде мынадай шумақтар бар:

Жылы-жылы жырға толы жылғасы,
Жүрегімді жүрегіңмен тыңдашы.

Елес берер балалықтың тұнбасы,
Кеңес берер даналықтың сырласы.

Мөлдір жанар шықтай тұнған шалғында,
Мың арманым, мың ардағым бар мұнда.
Кел, кел, төрлет! Үңіліп көр жаныма,
Арлы өлеңім, бар дерегім алдында, –

деп оқырмандарына ақын жүрегін ақжайма қылып жайып, ағынан жарылады. Ал одан кейін ақын:

Мөлдір өлең – мәңгілік ғаламатым!
Аталардан қалған ар – аманатым.
Дүлей ақын келді деп дүр сілкінші,
Қасиетті қара өлең – Қағанатым! –

деп әдебиетке келгендегі басты миссиясын айқындай түседі.

Адамға туған жердің топырағы да шипа дейді. Дүниеде туған жерін, туған ауылын және онда өткен балалық шағын жырламаған ақын жоқ. Темірғали да ауылы туралы біршама өлең жазды және бір өлеңі бір өлеңін толықтырып, сағынышын ұлғайтып, жүрегінен сүзіліп өтіп, таңғы шықтай мөлдірей түсіп, адамды от сезімге бөлейді.

Шағын ауыл – шағыл емес құмдағы,
Аққұм деген – махаббаттың құндағы.
Жасыл белес, ғажайып тау, қасқа шың,
Жас күнімнен арманымды шыңдады.

Бидайығы белуардан асатын,
Біздің жаққа бара қалсаң, жас ақын.
Сұлулықтың сырын біліп қайтасың,
Жанартаудай талантыңды ашатын.

Анау жатқан көк майсалы миялда,
Аунап-қуна, армансыз-ақ қиялда.
Бірақ, сонау сұлулығы Аққұмның,
Бір ақынның қиялына сияр ма? –

дейді ақын.

Темірғали суреттеген Аққұм ауылының сұлулығы, айналасын қоршаған табиғат көріністері шынында да керемет! Бұл ауылға бір мәрте барған адам оған ғашық болмай қайтпайды! Мұндай аяулы ауылдан Темірғали Көпбайдай арынды да дарынды ақынның шықпауы әсте мүмкін емес-ау! Ендеше Темірғалидың «Өзі үшін Мекке шаһары» болған Аққұм ауылын жырына қосуы да заңдылық екен. Тіпті «Ақырғы демі жеткенше» жырлап өтпек.

Қазақтың кара өлеңінің киесі бар. Тылсым бір дүние. Қалқып жүріп, жан иесін өзі табады. Сөз – Жаратушының ерекше нұры, сыйы мен сынағы. Ал сынақты көтеру ақынға парыз, парызды өтеу қарыз екен. Мұны ақын да жан жүрегімен сезінеді. Сондықтан да ол:

Мен өлеңге маңдайымды сүйедім,
Таңдап берген сыйы ғой деп Алламның.

Немесе:

Мен несіне Аңсарды айтып боздадым,
Өлең – менің арым, жаным, Сөз – бағым.
Өлең керек болмай қалса – өлгенім,
Аңсар бітсе – тозғаным, –

деп қайырады бір өлеңінде. Жалпы, Темірғали кара өлеңнің қасиеті мен құдіреті туралы әрбір өлеңінде ескертіп отырады.

«Жер бетіне сызат түсетін болса, ол алдымен ақынның жүрегінен өтеді. Сосын барып жерге түседі», – деп Гете айтқандай, қазақтың жеріне, тәуелсіздігіне және ұлттық құндылықтарына қауіп келтірер кесәпаттарды ақын алдымен сезеді. Жүрегіне салмақ түсіріп, жанын ауыртады. Шерлі сөзін айтуға, еңсесі түскен халықтың рухын көтеруге ұмтылады. «...Жақыныңа жүргенде жаттай налып, Жылмиған жұрт жеріңді қаптайды анық. ...Қолайсыздау қонағың төрге шықты... Жымысқы жау рухыңды жеңбесін де, Қарағайдың басынан шортан көрген Асан шал көңіл айтып келмесін де», немесе: «Жерімді сатам дегенің – анамды сатам дегенің» деп жүрегі сыздай шыр-шыр етеді. Бірақ ақынның зарын естуге қоғамның құлағы тас керең! Ақын да райынан қайтар емес. «Қоғам мені менсінбесе, менсінбесін. Ондай қоғамға түкіргенім бар» деп қасқайып жүре береді. Өйткені ақындық пен батырлық – егіз жаратылған ұғым. Темірғали ақынның қоғам, билік туралы:

Арымыз тулақ болмауы үшін тақымда,
Айтамыз әлі ақиқат-шындық хақында.
Айлаңкес пиғыл ақ үйдің кара тізімі,
Атаңның құны кетті ме мендей ақында! – дей келіп, артынша:

Көргенді жазып, өлең өреміз түн қатып,
Көз жасын халық болған жоқ әлі құрғатып.
Қазақты алдап, тонаумен болған биліктің,
Қара тізімінде болудың өзі бір бақыт! –

деп ой түйгенінің өзі көзсіз батырлық болса керек. Бұл, сөз жоқ, ақын рухының мықтылығы.

Қалам ұстаған соң, айтар сөзіңе жалған ойдың таңбасын түсірме. Өз заманыңа лайық ойдың орманынан үй тұрғызып, жиһаз ойғаның жөн. Не айтсаң да ақиқатты ашық айт. Өйткені «ақиқаттың алдаспаны бір күні жарқ етеді әмірімен Алланың!». Көрдіңіз бе, Темірғали ақын өзінің айтар ойын да, сөзін де Алланың атымен бастап, Алланың атымен түйіндеп отырады.

Сөз әуелден қазынасы Алланың,
Тағдырымыз сөз бен істің тізбегі.
Құран-Кәрім дүниенің бар мәнін,
Асыл сөздің астарынан іздеді, –

дейді. Ол Алланы дәріптеуден танбайды. Аллаға мадақ айту бір жағы оны өткір көз, зерек оймен тануға да қызмет етеді. Аллаға мадақ айту оған ғашық болудың жемісі.

Ойы тұнықтың – сөзі тұнық. Ақылы тұнықтың айтары анық. Темірғали ақынның ойы да терең, сөзі де таңғы шықтай тұнық. Сондықтан оның түпсіз тереңге тарта беретін ойлары кейде оқырманын «Мен осы қалғып кетпедім бе?» деп сілкініп, серпіліп қоюға мәжбүр етеді. Өйткені оның әр өлеңі бір әлем, әр шумағы бір өлең. Құйып қойған құрыштай, қиып түсер алмас қылыштай. Біздің бұл айтқанымызға астарында жарты әлемнің сыры жатқан оның төрттағандары нақты дәлел бола алады. Темірғалидың төрттағандары туралы бұған дейін жеке мақала жазғандықтан оларға тоқталмаймын.

«Әрбір күн – бұл кішкентай ғана ғұмыр және біздің бар ғұмырымыз – бір тұтас күн. Сондықтан әрбір күнді ғұмырыңның соңғы күні болатындай етіп сүре біл», – дейді Х. Джозеф деген философ. Сол айтқандай, Темірғалидың да кейбір өлеңдері оның өмірінің соңғы күні жазылғандай сезіледі маған. Мына бір өлеңін оқып көрелікші:

Шынын ұқсаң шайырлардың шерлі іші,
Бұл қоғамның ақында жоқ енді ісі.
Қабірімде тұрады ертең жалғыз Ай –
Жалқы мұңның жалғыз ғана белгісі.

Немесе:

Білемін бұл өмірден өтерімді,
Табармын мәңгіліктен мекенімді.
Өлмейтін өлең жазған ақын көкке
Ажалды баспалдық қып көтерілді.

Ажалым, аяулымсың сен де менің,
Өлім бар деген сөзге сенбеп едім.
Ғарышқа аттанарда мен өзінді,
Өлеңнің тақымына өңгеремін.

Тағы бір өлеңінде:

Өтер күннің өкпек желі аймалап,
Тұрады елге тек қаңылтыр Ай қарап...

Ай тілімен бір кез біз де ұрпаққа,
«Сіз де біздей боласыз» деп тұрармыз, –

дейді ақын Темірғали. «Мұнымды несін жасырамын», – деп Мұқағали ақын айтқандай, ақындардың жаны мұңмен егіз болар. Мұны Темірғалидың өзі де мойындайды. Өйткені өмірде ақындардың бәрі жалғыз екен.

Жер бетінде ақын жалғыз, ұғар кім,
Жалқы тағдыр, жұмбағыңа құмармын.
Мөлдір әлем сәулесінен үзіліп,
Талайыма тамып түскен мұнар мұң.

Қара өлеңнің қақтыратын қанатын,
Ақын жанның жанарында қара түн.
Жалқы мұңды еншілеген әр ақын –
Жұлдыз-тағдыр жалғыз, жалғыз ағатын, –

деп мұңданады ол.

Ыстық маған қара өлең, ыстық маған бар әлем,
Жатады ылғи кеудемнен қаздар ұшып, қу қонып.
Жалғандығын жалғанның түйсінген соң санамен,
Ыза-қайғым тілімнен төгіледі мұң болып, –

деп мұңға бату сарыуайымға салынып, бордай үгіліп, пессимизмге берілу емес екенін ескертеді. Сондықтан замандардың зарын, ғасырлардың мұңын арқалап жүрген ақынға «неге мұңды өлең жазасың?» деп айтудың өзі артық деп ойлаймын.

Ақынның жан қуаты сұлулықтан басталмақ. Ал сұлулықты сезіну – адам өмірінің ең бір бақытты кезеңі. Темірғали ақынның сұлулыққа, сыр мен сымбатқа іңкәрлігі алабөтен. Бұл шын құмарлық пен құштарлық қамшылаған асау жүректің жақсыны жақсы деп тану биігі. Ақынның шығармалар жинағындағы «Сүйген жүрек» топтамасын оқығаннан кейін біз осындай ой түйдік. Бұл топтама тек махаббат жайлы жырлардан құралған екен. Әрбір өлеңнің тақырыбынан-ақ ақынның асау жүрегінің «о, махаббат» деп, «сені сүю арқылы» деп, «оралды махаббат» деп, «ауырайын өзіңмен» деп, немесе «сүйіп өлейін», «жүрекпен ғана ғашықпын» деп, «кием менің» деп от болып жанып, есінен танып, алас ұрғанына куә боласыз. Махаббат дейтін жан дүниенің тұңғығындағы тылсым сыр екеніне, ғашық болып өту ғаламат ғұмыр кешу екеніне көзің жеткендей сезінесің.

Ғашықтарға от сезімі қорғандай,
Көнеді олар кездесе де жол қандай.
Ғашық болып көрмегендер тірлікте,
Өмір сүрдім демесе де болғандай, –

деп айту үшін де не ессіз ғашықтық, не көзсіз батырлық керек шығар-ау. Бірақ ақынды ғашықтық дертімен ауыртып, жүрегін қан жылатқан жауапсыз махаббатқа не айтарсың?! Өйтсе де, Темірғалидың пайымдауында жауапсыз қалған махаббат – жазалану емес, аңсаудан тұмар тағып, тазалану екен. Сағыныштан сарғайып күтер сағым бейнені алыстаған

сайын аялайсың. Ендеше, ақынның осынау жауапсыз қалған махаббатына не дегенін тыңдап көрейік.

Жанып кетті армандарым, қиналдым,
Күлге айналды күмбірлеген күй алғаш.
Бұл өмірде дәл өзінді, дидарлым,
Тірі пенде мен сияқты сүйе алмас.

***

Шабыт берер шәрбатыңды шегерме,
Шынайы ақын шабытсыз жыр төгер ме?
Дүниеде сұлу болса бір сұлу,
Сендей болсын деп өлермін өлерде.

***

Қош, аяулым, енді саған не деймін,
Өткен күнді өксітеді өгей мұң.
Сенсіз өткен әр күнімді еріксіз,
Бұлбұл тастап кеткен баққа теңеймін.

Иә, өкініштен өзегі өртенбейтін пенде жоқ. Бірақ солай екен деп ақын көңілдегі ниетін, жырының арнасын басқа бағытқа бұрмайды. Қайта оқырманын сәулелі ойға жүгіндіре алған жырларын жазуда. Өлеңдеріндегі сұлулық пен өмір шындығы жүрек айнасындағы таңғы шықтай мөлдір тазалығымен баурап, адам баласының жан қуатын байыта түсуде.

Аз айт, көп айт, өнер адамының, оның ішінде ақынның тағдыры сырт көзге, айтыла салар сөзге ғана жеңіл. Әрбір мінез қыры, жан сарайының құбылысы, қалыбы зерттеушіге тұңғыық теңіздің түбінде әрі алыс, әрі қазынасы жетерлік. Өйткені мықты өлең ақынның құмарлығы мен тасыған құштарлығынан ғана туады. Суық ақыл өлеңді өміршең ете алмайды. Сондықтан өлеңге жан беретін де, өміршең ететін де жан қуатының ең мықты тірегі – жүрек оты екенін тағы да қадап айтамыз. Жалпы айтқанда, ұлы туындылардың басым көпшілігі – жан қуатының, жүрек отының ең биік шыңы, күретамырының күші. Темірғали жырларының өміршеңдігі де – адамды асқақ сезімге бөлеп, адамның жан дүниесін нұрландырып, байыта түсуінде, өмірдің өзін кемелдендіріп, игілікті ете білуінде.

СЕНДІРЕ БІЛЕТІН ЖАЗУШЫ

(Темірғали Көпбайдың прозалық туындылары туралы толғаныс)

Есенәлі ЕРАЛЫ,
*Журналист-жазушы,
Халықаралық Жамбыл атындағы
сыйлықтың лауреаты*

Сөз өнері қонған адам – Алланың құзырында болған адам. Хақ Тағала сөз өнерін өзінің сүйген құлына ғана дарытады. Пенде жүректегі ниетімен, санадаға сәулесімен, тілдегі сөзімен Жаратушымен жалғасады. Әр сөздің атауын айқындаған Алла пиғылыңа қарай сөз кептерін көмейіңе ұялатып, кезегімен ұшырады. Қанатты сөз, санатты сөздің керуенін көкке самғатады, құнарлы жерге қондырады. Ұтқыр сөзді ұртында, тапқыр сөзді таңдайында, ал көсем сөзді көмейінде сақтай білген Темірғали Көпбай – осы қасиетімен әдебиеттің проза жанрына да атын байлап, түрен салып жүрген қаламгер. Ақын болудың да, жазушы болудың да азабы бірдей. Сананы солқылдатқан сөздің дерті өршімесе, тыншымайды. «Ойымда прозалық дүниелер жазу да бар еді. Кейде өлеңге сыймайтын дүниелер де болады. Сондықтан бұл жанрға ішкі дайындығыммен келдім», – деп Темірғалидың өзі айтқандай, оның бұл саладағы шығармалары да салмақты дүниелер.

Айтарыңның түйінінде не жылатарың, не жұбатарың, не күлдірерің, не күрсінтерің болмаса, сөз шығындап шашылма деген қағиданы ұстанған қаламгердің қаламынан туған «Аквариумдағы махаббат» және «Қойшының түсі» атты әңгімелері өзге әңгімелерден өзгешелеу тақырыпты қозғайды. Әйтпесе аквариумдағы балықтардың арасындағы махаббатты балықтың тілін білген адам ғана жаза алса керек. Темірғали да, оның ақ періштедей кішкентай қызы Айша да балықтардың тілін біледі екен. Айша аквариумдағы балықтардың әрбірімен жеке-жеке сөйлеседі. Оның айтқанын балықтар түсінеді. Қызы солай деген соң, Темірғали да балықтардың өмірін бақылауға көшеді. Аквариумдағы үш балыққа Альфа, Бета және Гамма деп ат қояды. Сондай-ақ олардың әрқайсына мінездеме береді. Мысалы, Альфа – құлпырып өскен сұлу бойжеткен болса, Бета – содыр мінезді қызғаншақ еркек. Ал Гамманың әлгілерден тегі бөлек. Сымбатты келген сері жігіт. Міне, осынау үш балықтың арасындағы махаббат майданын Темірғали қалай суреттеген десейізші. Шынайы өмірдегі оқиға секілді сендіреді. Бұл – жазушының шеберлігі. Нағыз суреткердің қолынан шыққан қарапайым нәрсенің өзі ұмытылмайтын, ескірмейтін іштей бір тұтастыққа ие болып тұр.

Раушан шоғырынан бір тал гүлді үзіп алғанда оның тікенектерінен сақтанып, қашатынымыз сияқты, бұл әңгімеден де оқырман пайдалысын ғана қажетіне жаратпақ, ал залалдысынан сақтанбақ. Яғни, күміс балық – Гамманың алтын балық – Альфа сұлудың сеніміне кіріп, сезімін оятып, өзіне ғашық етіп, артынан сатқындық жасауы, әлгі раушан шоғырының тікенегі сияқты зиянды еді. Өйткені Гамма аквариумға кейін салынған Комета есімді күміс балыққа көңілі ауып, Альфаның көзіне шөп салады. Жазушы осы әңгімесі арқылы адамдардың арасында болып жататын қым-қиғаш тағдырлардың тауқыметін алдыңызға жайып салады. Бұл жан-жануарлар да қуанады, шаттанады, олар да ұялады, қызармаса да, қипақтап-сипақтайды дегенді білдірмек. Кішкентай сәбидің көзімен қарасаң, шынымен де осылай екеніне сенгендей боласың. Сенесің.

Темірғалидың ендігі бір ерекше тоқталатын шығармасы – «Кие» деген повесі. Бұл өзі – үш түрлі жанрға арқау болған туынды. Автордың өзі түсіндірме бергендей, бұл шығармада бөрі рухын кие санап, пір тұту дәстүрі есте жоқ көне дәуірлерден бері қазақ халқының арасында да бар екенін айта келіп, бөрі бейнесіндегі өршіл рух туралы поэма жазады. «Кие» деп аталатын киносценарий жазады. Енді кешегі пандемия кезінде оқшауланып, үйінде отырған уақытта сол тақырыпты басқа жағынан қайта қаузап, «Кие» деген повесть жазып шығыпты. Бұл екі жастың арасындағы адал махаббат, оларға қызғаныштан туған дұшпандық, кара күштердің қараулық жасап, күн көрсетпеу ситуацияларына құрылған. Мұнда Желтоқсан көтерілісі де сөз болады. Өйткені басты кейіпкерлер Ерден мен Сағыныш көтеріліске қатысқаны үшін оқудан шығарылып, екеуінің жолы екіге айрылады. Екі жастың арасындағы сүйіспеншілікке сына қаққан Қаратай – бұл екі жастың қас дұшпаны. Осы үшеуінің арасындағы жақсылық пен зұлымдықтың тартысы шығармада үздіксіз жүріп отырады. Түпкі идея – көк бөрінің киесі. Ол Ерденді қандай қауіп-қатерден болсын аман алып шығып отырады.

Темірғалидың «Кие» шығармасы автордың қай жанрға да, қандай тақырыпқа да әмбебеп екенін және қамшы салдырмайтынын танытады. Ал оның «Қашқын» деген повесі – өте ауқымды және тұтас бір дәуірдің жүгін көтеріп тұрған көлемді дүние. Оның басты кейіпкері Қадырқожа бір қарағанда отқа салсаң жанбайтын, суға салсаң батпайтын, тіпті оқ та өтпейтін ажалсыз адам сияқты. Оның басынан өтіп жатқан оқиғалар аңызға бергісіз қымқиғаш ситуациялардан тұрады. Ондағы оқиғалар сонау өткен ғасырдың 20-40 жылдарындағы кәмпеске мен ашаршылық, «халық жауы» деген желеумен ұлтымыздың зиялыларын аяусыз қырып-жойған қасіреттің тірі куәгері Қадырқожаның айналасында өтіп жатады. Кеңестік қызыл биліктің құрығынан қашып, әулетімен Иранға кетеді. Ол жақтағы тұрмыстан, өмірден баз кешіп, шекара жабылатын болған соң, түркімен жеріне қайта өтіп, Ашхабадта тұрақтап қалады. Осы кезде Ұлы Отан соғысы басталып, Қадырқожа майданға алынады. Бірақ кетіп бара жатқан жолында Қадырқожа айнып, әкетіп бара жатқан эшалоннан түсіп қалып, кері қашады. Оның майданға барудан бас тартуының басты себебі мынадай еді. Большевиктер мұның ата-әкелерін байсындар деп қудалауға салған болатын. «Әкелерімізді қудалады, ағайынның тоз-тозын шығарды, соның кесірінен бабамыздың сүйегі жат елде қалды. Енді мен де өзімнің жас өмірімді сол қанды қол большевиктер үшін құрбан қылмақпын ба?» деп ойланады. Ашхабадқа қайтып оралып, сол маңдағы таудан өзіне пана табады. Өзі сияқты соғыстан қашқандарды маңайына жинап, үлкен топ құрады. Осылайша үш жылға жуық уақыт бой тасалаумен күн кешеді. Ал соғыстың төртінші жылында кеңес әскерлерінің жеңісі айқын екеніне көзі жеткен қашқын Қадырқожа тағы да большевиктердің қолына түсіп қалармын деп қауіптеніп, Иранға өтпек болады. Бірақ шекарада қолға түсіп қалады. Сот мұны алғашқыда өлім жазасына кеседі. Алланың құдіретімен өлім жазасы өзгертіліп, жиырма бес жылға сотталады. Сөйтіп атақты Карлагтан бір-ақ шығады. Мұнда да өліммен бірнеше мәрте бетпе-бет келеді. Ақыры ретін тауып, ол арадан да қашады. Бірақ бостандықта көп жүре алмайды. Торғай даласында қайта қолға түсіп қалады. Ұзақ жылдарын түрмеде өткізеді. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» демекші, басына қаншама мәрте ажал төнсе де, өзінің бойындағы тектілігін, ақыл-есін жоғалтпаған басты кейіпкер қайта әбден ширығып, бойын тік ұстауға үйренген болатын. Бүкіл елді өзінің темір уысында ұстаған Сталин өлгеннен соң, Қадырқожа да ақталып, түрмеден шығады. Отбасын құрып, бақытты қарттық шаққа жетіп, қайтыс болады.

Жарты әлемді шарлап, жердің кіндігін іздеген Асан шалдай Қадырқожа да көңілі жайланатын, тамыры байланатын елді көп іздеді. Қайда барса да, кімдермен сыйласа да сұңғыла ойына, сұңғақ бойына сұңқар мінезі сай болды. Сөзінің күші жетпеген жерде жұдырық та жұмсаған кезі бар. Сөзін кесіп айтатын шешен, түйіп айтатын көсем кісі болды. Жамандардың арасында жүріп, жақсылықтың сәулесін көре білді. Жамандықты жасқай алатын амалдың тәсілін өз бойындағы өнегесімен өре білді. Жауын, яғни қарсыласын жеңу үшін оның жанды жерін дәл тауып, жанына жағатын сөзбен сендірудің, көндірудің тәсілін де таба білді. Темірғалидың осы «Қашқын» повесіндегі басты кейіпкер Қадырқожа – биліктің құрығынан қашып-пысып жүрсе де сабырмен алды-артын ойлап, әрекет ететін адам. Сөзден қазына жиған адам. Оның әрбір ойлы сөзінің екпіні отырғанды орнынан тұрғызып, орнынан тұрғанды тура жүргізетідей құдіреті бар еді.

Иә, қазақтың қара сөзі – Ұлы даланың даналық дара ғылымы. Бұл ғылымды жазушы Темірғали да жақсы меңгерген. Оның таланттылығы осында. Өйткені таланттың тапқырлығы, ең әуелі, тауып айтқан сөзінің мәнінде. Мәнді сөзді, шешендік сөзді кейіпкерінің аузына салып отыр. Сондықтан оның кейіпкері де кімге не үшін, қай жерде, қалай айтудың мәнін айыра біледі. Бұл, сөз жоқ, жазушының шеберлігі, ойының тереңдігі. Қысқасы, «Қашқын» терең ойдың тұңғығына бойлап, талмай талпынудан туған ізденістің жемісі.

Ал «Сабан ақша» деген әңгімесі Тәуелсіздіктің таңы атқан алғашқы жылдарында болған оқиғаға құрылған. Одақ тарап кеткенімен, ортақ айналымда әлі де Ресей рублі жүріп тұрғанды. Бірақ оның да дәурені өтіп, құнсызданып, «сабан ақшаға» айналған кезі. Нарықтық қатынастар енді-енді басталғанда Алма Исаханқызы деген келіншек өзінше бизнес бастамақ болады. Жеке фирма ашқан соң, өзіне лайықты әрі бизнестен хабары бар коммерциялық директор іздейді. Іздегенге сұраған деп Сергей Николаевич Платонов деген «мұнтаздай киінген, ақ жейдесіне қан қызыл галстук таққан, ұзын бойлы, аспан көзді, келісті жігіт» келіп, бірден өзінің коммерциялық ұсынысын білдіреді. «Мен Ресеймен қатынас орнатамын. Германиямен, Қытаймен алыс-беріс жасаймын... Ірі мегажобаларды қолға аламын. Осылайша сіздің компанияңызды тез арада көкке көтеріп беремін» деп сұлу келіншектің алдында сергек сөйлеп, сеніміне кіреді.

Шынында да Платонов осы заманның нағыз Остап Бендері екен. «Бір нәрсенің мүйізі көрінсе, құлағымен қосып жұлып алатын таптырмас комбинатор. Ол бір жапырақ өлі қағаздан адамның басы айналатындай ақша жасайды. Осылайша Алма екеуі де аяқ астынан байып, шаш етекпен қарық болады». Платоновтың тапқырлығының арқасында түсіне де кірмеген миллиондарды оңды-солды шашып жүріп, көңілі тұманданып, санасын шел басқан Алма сұлу аз уақыттың ішінде өзгеріп шыға келеді. «Тау етегінен үлкен үй, астына елде жоқ қымбат машина сатып алды. Гауһар мен алтыннан қымбат әшекейлер тағынды. Ақшаны күреп тауып жатқан соң, майбас күйеуін менсінбейтін болды. Бұрыннан араласып жүрген құрбылары мен достарына шекеден қарайтын болған соң, олар да мұның мастана бастағанын сезіп, іргелерін аулақ салуға көшті». Алайда Алманың шаттығы ұзаққа созылмады. Жегені желім, ішкені ірің болуға айналды.

Платоновтың банктен миллиондап сабан ақша алған чегі жалған екені анықталып, банк қызметкерінің шағымымен Алма тергеуге алынады. Қауіпсіздік комитетінің сұсты тергеушісі, капитан Телегин дегеннің жемтігіне айналады. Ең соңында тергеуші Телегиннің қорқытып-үркітуімен арын таптатып, зорланады. Үйінен береке қашып, жаны қорланады... Үмітін оятып, миллиардер боласың деген Платоновы ішкіліктің кесірінен жүрегі тоқтап

қалады. Осылайша «Остап Бендерінен» айрылып қалған Алма сұлу: «Құрып кетсінші жанталас өмір! Ақшасы да құрысын! Мен енді бәрін қоямын. Өзіммен өзім болып, адамша өмір сүрейінші. Балаларым мен жарымды аялап, туған-туыспен жақсы қарым-қатынаста болуға тырысайын. Қарапайым ғана күн кешейінші» деп ақылға келгендей болады.

Жазушы осы әңгімесі арқылы сентіш кісінің көнгіш келетінін, көрінгеннің соңынан ергіш келетінін, тексізге телінген тегінен айрылатынын, сайран күннің ақыры ойран болып, күрсініске ұласатынын және алған сайын араны ашыла түсетін кісінің ақыр түбі сол аранның апанында опат болатынын оқырманының алдына көлденең тартып отыр. Оңай жолмен келген сабан ақша Алма Исаханқызының ақылымен достасты, ақшаның буына мас болған ақылы айлаға көшті. Сөйтіп абыроймен қоштасты... Мұндағы аурудың басы, әрине, сабан ақша еді. Осылайша Алма сұлудың соры Телегин сияқтылардың арам пиғылының жүзеге асып, жейтін нанына айналды.

Құлаққа жағатын, көңілге қонатын әңгіме оқу мөлдіреп аққан өзенге сүңгіп шыққандай ширататыны бар. Темірғалидың «Сабан ақшасы» да адамды ойландыратын, бойын сергітетін, сананы сілкінетін шығарма екені даусыз. Біз, әрине оның басқа да әңгімелеріне жеке-жеке тоқталуды мақсат етпедік. Әйтпесе Темірғалида оқырманының жүрегін тулататын, асау толқындай жанын толқытатын әңгімелері баршылық. Қайсы әңгімесін оқысаңыз да қазақтың қара сөзіне сусаған оқырманның шөлін басар шәрбат сусындай көңіліңе жайлы әсер сыйлайды. Сімірген сайын шөліркетте береді. Өйткені ол сөздің сөлін сыға біледі. Әр тамшысының да сырын ұға біледі. Сөздің түбіне сөз ғана жететінін терең түсінеді. Сондықтан арзан сөзге ар-ұзданы жібермейді.

Біз алпыстың несібесін қырқында қамдап қойған Темірғали Көпбайдың бүгін жазушылық қырын ғана баяндадық. Шын мәнінде ол – сан қырлы талант иесі. Талант та, талантты жетелейтін талап та, абырой мен бақ та бір Алланың құзырында екен. Сондықтан талантты адам ізденімпаз келеді. Ал ондай адамның ісі тоқырамайды. Еңбектене береді. Онда уақыттан басқаның бәрі бар. Ол – ақиық ақын, қарымды журналист, педагог-ғалым, кәсіпқой баспагер. Бұл қасиеттері турасында айтылып та, жазылып та жүр. Отбасында ардақты әке, абыройлы ата, адал жар. Еңбекқор адам. Тәні де, жаны да адал әрекеттен тазарады. Ауыруға да, қартаюға да қолы тимейді. Алпысқа келдім деп алқынып отырған жоқ. Тереңірек ойлаған адам үшін алпыс дегенің жас та, қарт та, шала да, дана да емес, қадірлі де, қадірсіз де емес, керісінше, ең бір сүйкімді де салиқалы кезең екен. Алпыста батыр тыныстаса, қаламгер қарыштайды екен. Ендеше, Темірғалиға тұлпар-талантың шабысынан жаңылмасын, қаламың мұқалмасын дегіміз келеді.

АҚҚҰМНАН ҰШҚАН АҚСҰҢҚАР

Орынбасар СҮТТІБАЕВ,
ақын

«Мақтан тұтар ұлың болса, сен де сүй, сүйенерге жарар ол» дейді қазақ атам. Төлебиліктердің мақтан тұтар ұлдарының бірі – ақын Темірғали Мұратбекұлы КӨПБАЕВ. Ол – Түркістан облысы, Төлеби ауданы, Аққұм ауылының тумасы. Күні кеше Аққұмның көшедегі май топырағын шаңдатып ойнап өскен бала Темірғали бүгіндері ел ағасына, бүкіл елімізге танымал ақындардың біріне айналды. Тұлпар мезгілдің жалына жармасып, 60

белестен асты. Халқына бергенінен берері көп елдің ұлына: жасыңа жас қосып, поэзияның биік шыңдарына өрлей бер! – деп жылы лебізімізді білдіреміз.

Мен Темірғалиды қолына қалам алып, алғашқы тырнақалды туындылары баспасөз бетіне жариялана бастаған, жалындаған жастық шағынан бастап білемін. Тіпті оның сиясы кеппеген өлеңдерін редакцияға алып келгені, өз пікірімді білдіргенім де күні кешегідей есімде. Ол аз десеңіз, екеуміз де бір ауданның тумасымыз, «Төлеби туы» (бұрынғы «Ильич жолы») газетінде бас редактор Әбдімәлік Рахманқұловтың тәлім-тәрбиесін алып, бірнеше жыл бірге қызмет атқардық. Оның журналистикадағы шыңдалу мектебі, қаламының үшкірлене түскені осы жылдар болды. Ауданда қызметке қатардағы тілші болып қабылданып, бас редактор орынбасары лауазымына дейінгі жолдан өтті. Журналистиканың барлық жанрына қалам тартты. Ол кездері біз мақаланы ақ қағазға қолмен жазып, сосын оны жазу мәшинкесіне бастыруға редакцияда ұзақ жылдардан бері жұмыс істейтін Құрмаш Байболова апамызға беретінбіз. Жаңадан жұмысқа қабылданған жас талаптың жазған мақаласы бөлім меңгерушісінің, сосын жауапты хатшының сүзгісінен өтіп, әбден шимайланып, өңделіп барып, жазу мәшинкесіне бастырылатын. Редакцияда бірнеше жазу мәшинкесі болды. Темірғали солардың бірін өзіне еншілеп алып, мақаласын қолмен емес, бірден мәшинкеде жазуға дағдыланды. Темірғалидың бұл әрекеті мені де қызықтырып, бірнеше күннің ішінде жазу мәшинкесіне отырып мақала жазуды мен де игеріп алдым.

Темірғалимен газет редакциясында бірге қызмет істеп жүрген жылдары қазақ поэзиясы туралы әңгімелесіп отырғанымызда Темірғали маған: «Мен Жүмекен Нәжімеденовтің жазған өлеңдеріне қайран қаламын. Жүмекеннің поэзиясын оқып, түсіну барлық адамның, тіпті кейбір өлең жазып, өзін ақын санап жүргендердің қолынан келе бермейді. Оның әр өлеңін тереңіне үңіліп, қайталап оқыған сайын жаңа бір қырынан көргендей боламын. Нағыз ақын Жүмекенше жазу керек», – дегені бар.

Өзім бұрын қазақ ақындары арасынан Мұқағали Мақатаевтың, Төлеген Айбергеновтің, Қадыр Мырза Әлінің, Тұманбай Молдағалиевтің шығармаларын құныға оқитынмын. Темірғалидың осы сөзінен кейін Ж.Нәжімеденовтің поэзиясына қызығушылық танытып, інімнің бұл пікірінің растығына анық көз жеткіздім. Ол күні бүгінге дейін Жүмекен ағасын қазақ поэзиясындағы өзінің пірі санайтынын білемін.

Ұлы Абай да өз замандастарынан оза туды, Жүмекен де, жалпы ұлы тұлғалардың бәрі уақыт өлшеміне бағына бермейді. Сондықтан да оларды алғашқыда бәрі бірдей түсіне, ұғына бермеуі түсінікті де.

Бізбен бірге газетте бірнеше жыл қызмет атқарған Темірғали Алматыға, нағыз шығармашылық ортаға аттанып кетті. Алғашқы жылдары журналистік жолын жалғастырып, газет редакцияларында қызмет атқарды. Өзіне білім беріп, қияға аттандырған Қазақ Мемлекеттік университетінде студенттерге дәріс оқып, ғылым жолына түсті. Көп уақыт өтпей-ақ, филология ғылымдарының кандидаты атанды.

Темірғалидың алғашқы өлеңдері «Көзмоншақ» деген атпен шағын жинақ болып, оқырмандар қолына тиді. Содан бері де талай жылдар зулап өте шығыпты. Одан бергі уақытта «Жаңғырық», «Кие», «Оңтүстік», «Аңсар», «Қарапайым пайымдар», «Сабан ақша» және де басқа шығармалары өз оқырмандарына жол тартты. Ол қазақ поэзиясына көп оқып, ізденіп, әбден жетіліп келді. Алғашқы жыр жинақтарын өлеңсүйер қауым назарына ертерек ұсына қоймағаны да сондықтан екенін білемін.

Темірғали інімнің «Жаңғырық», «Кие», «Оңтүстік» кітаптарын оқыған әйгілі ақын ағамыз Қадыр Мырза Әлінің өзі оның талантын мойындап, жылы лебіз білдіргенінен де хабардармын.

Темірғали ақын өмірге келген Аққұм ауылында, ақын өскен кара шаңырақта талай рет болдым, марқұм анасының қолынан дәм татып жүрдім. Әкесімен де дастарқандас болған кездеріміз бар. Ана – бәрімізге де дүниедегі ең қымбат асыл жан. Өмірде ол жайлы қалам тартпаған ақын да, жазушы да жоқ. Тіпті киелі өлеңнің иісі мұрнына бара бермейтіндердің өзі анасына перзенттік сезімін поэзия арқылы жеткізгісі келіп тұрады. Ақын анасына арнап «Ана махаббаты» деген баллада жазыпты. Бұл баллада былайша өріледі:

Ақ махаббат – мәңгілік сүйенері,
Ана жүрек не деген киелі еді?!
Жылдар жылжып, жылғалар аққан сайын,
Жан анашым түсіме жиі енеді.
Жиі енеді түсіме марқұм анам,
Ол – мен үшін, Әулие, Алтын Адам!
Аяласа Анасын жалпы ғалам
Арылатын сияқты бар күнәдан.
Жеткендей боп өремді танытар күн,
Анамды ойлап, ауылға бағыт алдым.
Дұғамды арнап, сипалап топырағын,
Шемен болған шерімді ағытармын.
Зиратына бас иіп жан баспаған,
Ақтарармын сырымды жанға ашпаған.
Тіршілікте анамның өзі еді ғой,
Армандауды үйреткен алғаш маған.
...Жүрдек пойыз жүйткіді заулап ағып,
Жондар қалып артында, тау да қалып,
Алақанын анамның аңсағанда
Көкірегімде сағыныш лаулады анық...

Баллададан кейінгі оқиға желісін одан әрі көз алдыңызға елестетіп көріңізші. Анасын аңсап, сағынып ауылға бара жатқан ақын... Таң сәріде заулап ағып бара жатқан жүрдек поезд кенеттен гүрс етіп тоқтай қалады. Оның себебі, әлгі поезд жолға шығып кеткен құлыншақты қағып кеткен екен. Осы көріністі ол былайша суреттейді.

...Қан жоса боп құлаған қасқа құлын,
Көрген кезде жанымды жасқады мұң.
Ана-бие шырқырап кісінеді,
Аңғара алмай ажалдың қас қағымын.
Тірі шығар дей ме екен мүмкін әлі,
Оқыранып, құлынға ұмтылады.
Қиып түскен қайғыға сене алмастан,
Қайран Ана қызғыштай шырқырады...

Ақын осы бір қайғылы көріністі өз оқырманы көзбен көріп, қолымен ұстағандай етіп, өлең өрнектерімен көз алдыңызға келтіреді де:

...Ұға алмады қалайша, неге қақты?
Жарқын өмір есігін неге жапты?
Темір жолдың үстімен Ана-бие,
Жұлдыздайын қарсы ағып келе жатты.
Құлын-ғұмыр жатқанда тепкі көріп,
Мәңгілікке үзіліп кетті ме үміт?
Жан ұшыра шұркырап аққан жұлдыз,
Қақ маңдайдан пойызды соқты келіп.
Соқты-дағы құлады жантәсілім.
Жаңғырыққан естідік жартас үнін.
Ана жүрек қасынан бір-ақ шықты,
Жалғыз кеткен құлыншақ – қалқашының.
Дүниеде Ананың кегі бөтен,
Оны ойласам қайғыға бөгіп өтем.
Ол жақта да кім білсін құлынының
Табылайын қасынан деді ме екен?
Ақын балладасын былайша түйіндейді:
Тиянақсыз зулаған өмір мынау...
...Зират басы,
Жан Анам.
Көңіл қырау.
Махаббатын анамның жаңа ұққандай,
Жылқыны ойлап армансыз егілдім-ау!

Поэзия әлемінде ақынның сауаттылығын да, сөз патшасына деген жауаптылығын да, таланты мен талғамын да, ойлау дәрежесін де, көркемдік әлемін де оның бір шумақ өлеңінің өзі аңғартады. Ал Темірғалидың бұл балладасын адамның жан-жүрегін тербетіп, толқытатын, ерекше бір сезімге бөлейтін ғажап бір дүние деп бағалар едім. Темірғали өзге кейбір ақындардай төпелетіп, не де болса соны жаза бермейді, аз да болса саз жазады. Ең алдымен жырқұмар оқырмандарын сыйлайды. Мұндай өлеңдердің ғұмыры ұзақ болады, жырсүйер қауымның жүрегінде жатталып қалады. Темірғалидың жүректен шыққан өлеңдері жүрекке жетіп жатады. Нағыз ақын басқа пенделер көрмегенді көре біледі, ұқпағанды ұға біледі, сезбегенді сезе біледі. Шексіз ой әлемін кезген жан дүниесі жұмбақ бір әлем, тылсым дүние десек те болады. Сондай-ақ ақын жанын бізді қоршаған әлеммен, табиғатпен бөліп-жарып қарауға келмейді. Мен Темірғалидың қандай тақырыпқа қалам тартса да, өзіне қатаң қарайтынына, бір қайнауы кем, шикі дүниені оқырман назарына ұсынбайтынына тәнтімін. Бұл оның ең алдымен жырсүйер қауымды сыйлағаны деп ұққанымыз жөн.

Табиғат демекші, қайсыбір ақынның да «Күз» тақырыбына жазылған өлеңін оқысаңыз да, сап-сары сағыныш пен махаббаттың күйін шерткісі, әуенін шырқағысы келіп тұрады. Бұл тақырыпқа қалам тартпаған ақын жоқ та болар, бәлкім. Ал Темірғалиды сары күз келгенде сарғайған жапырақтар неге толғандырды екен? Оның «Күз. Сары көйлек» деген өлеңін оқып көріңіз:

Керім еді көктемдегі гүл демін,
Жазда жайнап күлгенің де бір керім.
Сары көйлек киіп жүрсің түсімде,
Сары күздің салқыны ма, білмедім.
Сары көйлек өн бойыңа жарасқан,
(Сенен басқа сұлу бар ма, таласпан).
Сары деген – сарсаң күннің сиқы деп,
Сары жапырақ үзіледі ағаштан.
Сары жағал Алматының бақтары,
Қайыңдардың сырғасы да сап-сары.
Күз келген соң сені аңсаған көңілдің,
Көбейген бе мұң аулайтын шақтары.
Жазымыш па, жазда жайнап, күзде өлген,
Жерде жатыр жапырақтар біз көрген.
Желмен ұшқан сүйір сары жүректер,
Жаншылады жазатайым іздермен.
Сары жапырақ, сары көйлек, сары мұң,
Сағым күндер, өзегімді қарыдың.
Сары көйлек – сағынышым болар деп,
Жақсылыққа жорып жүрмін, жарығым.

Осы өленде сарғайған сары күздің ғажап суреті де, сарғайтқан сағыныш та, махаббаттың тәтті мұңы да, үзілмейтін үміт жібі де үндесіп жатқан жоқ па?!

Темірғалидың саясатқа, бүгінгі қоғамдағы өмір ағымына, ежелгі замандардан бастау алатын ата тарихымызға қатысты туындылары да жеткілікті. Нағыз ақын сарай ақындарындай жеке басының мүддесін емес, хан Абылайдың алдында қасқайып тұрып, кемшілігін бетіне басқан Бұқар жыраудай елдің сөзін сөйлеуі тиіс. Мұндай батыл мінез Темірғалидың бойынан да, өлеңдерінен де табылады.

Жақында ғана Түркі мемлекеттері ұйымының құрылғаны аян. Бұл әлем саясатшыларының назарын аударды. Саясат сахнасында түрлі пікірлер білдіріп жатқандары да жеткілікті. Осы оқиғаға қатысты Темірғали «Ұлы рух қайта тірілді» деген өлеңінде өз қуанышын былайша жеткізеді:

Көкбөрі – Кие түркіге сыйлап тура бақ,
Түбің бір сенің – Ашина деді туралап.
Алтайдан шыққан абадан рухты Алты Алаш,
Тұранға келіп тұрақтап қалған ту қадап.
Сол Тұран жері – Түркінің бағзы мекені,
Талқыға түскен талайлы тағдыр өтемі.
Кісінеп өткен Күлтегін күндер тұлпары,
Тұяқтарының құлаққа үні жетеді.
Қағанаттардың қасиеті қалған өлкеде,
Төбіреніп жатыр тарихқа куә әр төбе.
Бөрілі байрақ – әлемді тұтас тітіренткен,
Түркінің ұлы, ұрпағың үшін мәртебе.

Армандап келген ақиқат сырын аштың да,
Бас қостың бүгін бөрі байрақ астында.
Құрыштай берік түркінің құрған одағы,
Бой бермес енді буырқанып соққан тасқынға.
Түркіміз, жұртпыз байланып өскен кіндігі,
Барсаң да қайда тарихтың осы – шындығы!
Көкбөрі – Рух тірілді бүгін қайтадан,
Жасасын мәңгі! Жасасын түркі бірлігі!

Иә, бұл – тарихы біздің жыл санауымыздан бұрын бастау алатын сақтар мен ғұндардың, түркілердің бүгінгі ұрпақтарының бірлігі. Ақын қуанып жар салғандай Көкбөрі – Рухтың қайта тірілгені осы емес пе?!

Темірғалидың кейбір өлеңдерін оқығанда әйгілі ақын Мұқағали Мақатаевтың поэзия туралы:

Поэзия менімен егіз бе едің?
Мен сені сезесің бе неге іздедім?
Алауытқан тандардан сені іздедім,
Қарауытқан таулардан сені іздедім... –

деп басталатын жыр жолдары еске түседі. Алайда Мұқағалидың толғанысы бөлек те, Темірғалидың толғанысы басқаша. Ең бастысы, екі ақын да поэзия құдіретін ең биікке қояды. Темірғалидың да басқалар ала алмайтын, бағындыруға шамасы жетпейтін өзі биігі бар.

«Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» дейді халық. Осыдан көп жыл бұрын кезінде Парламент Мәжілісінің депутаты болған, біртуар азамат Қуаныш Төлеметов ағам мен Темірғали інім демеушілік жасап, өзінің «Қазығұрт» баспасынан менің «Қазығұртым – киелім» деген жыр жинағымды шығарып берді. Әлі есімде, Алматыға барып Темірғалидың кабинетінде екеуіміз әңгімелесіп отырғанымызда Қуаныш аға Астанадан телефон соқты. Дауысы маған естіліп тұр. Есен-саулықтан соң:

– Темірғали, Орынбасар саған барамын деген еді, барды ма? – деді.

– Иә, аға, тура алдымда отыр, – деді Темірғали. Ол Қуаныш ағамен әңгімесін бітіріп, телефон трубкасын қоя бергені сол еді, аппарат тағы да безілдеп қоя берді. Ол тұтқаны қолына алды.

– Темірғали, Орынбасар өзіңе барамын деген еді, келді ме? – деді телефонның арғы жағындағы дауыс.

– Иә, келді, екеуіміз әңгімелесіп отырмыз, – деді Темірғали.

– Жақсы болған екен, – деді әлгі адам.

– Шымкенттен Сатыбалды (Дулати – Қосалиев) аға ғой, – деді Темірғали.

Екеуіміз де ағаларымыздың жанашырлық танытқанына риза болып, марқайып қалдық.

Темірғали өмірге келген Аққұм ауылының тумасы, журналист әрі жазушы Есенәлі Ералиев деген ағамыз бар. Алматыға барған сайын құрақ ұшып қарсы алады, өте бауырмал жан. «Өнер» баспасынан шыққан менің «Темірқазық» деген кітабыма редактор болды. Өзі Темірғалиға жақын туыс болып келеді. Бірде Есенәлі ағама:

– Аға, бұрындары өлең жазатыныңыз бар еді, соңғы кезде баспасөз беттерінен көрінбей жүрсіз, неге? – дедім мен.

– Мен Темірғалидың өлеңдерін оқыдым да, өлең жазуды біржола қойдым. Өлең жазған соң Темірғали інім сияқты жазу керек, – деді.

Мен Есағанның айтпақ ойын бірден түсіндім. Бұл дегеніңіз, өзінің жақын бауырының талантын мойындау әрі құрметтеу болса керек.

Иә, ақындардың да ақыны, жазушылардың да жазушысы бар. Тұлпар мен тұғырды нағыз атбегілермен қатар халықтың өзі де ажырата біледі, тани алады. Нағыз ақын уақыт өлшеміне бағынбай өмір көшінен алға ұзап кетеді. Оны көкірек көзі ояулар, жүрек үнін сезе алатындар ғана дер кезінде танып, біле алады. Мен Темірғали бауырымды сол уақыт өлшеміне бағынбайтын ақындар қатарына қосамын. Бұл пікіріме өз басым нық сенімдімін.

ТАРПАҢ МІНЕЗДЕС ТАЛАНТ

(Журналист, ақын, ғалым, баспагер Темірғали КӨПБАЕВ хақында)

Серікқали ЖЕКСЕНБАЕВ,
журналист,
«*Öntüstik Qazaqstan*».

О баста кімнің аузынан шыққанын қайдам, әсіресе ересек адамдардың аузымен жиі айтылатын «Жасарғың келсе, жастық шағыңды есіңе ал» деген тәмсіл бар. Рас-ау. Көкейімде сағыныш болып тұнып қалған әлемге қайта сүңгіп кетсем, ет жүрегім елжіреп, өзгеше күй кешетінім бар. Тәтті мұдның жетегінде жүріп, оның әсерінен ұзақ уақыт айыға алмаймын. Бұл жолы да солай болды. Алматыдан жастық шақты бірге өткерген Темірғали КӨПБАЕВ досым телефон соқты. Биыл барыс жылы ғой. Ол Төлеби ауданы, Аққұм елді мекенінде 1962 жылы 7 ақпанда туған. Ауылдан шығып, Алашқа танылған азамат мерейлі алпыс жасқа келді. Санамда жастық шақ бір сәт қайта жаңғырды...

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының орта шені. Леңгір қаласындағы аудандық газетте істейтін кезіміз. Жазуға, жалпы әдебиетке икемі бар, аракідік редакцияға ат басын бұрып, өлеңдерін әкеліп тұратын теміржолшы жігітпен тез тіл табыстық. «Алмас кездік қын түбінде жатпас» дегендей, көп өтпей бізге қызметке тұрды. Аузын ашса, жүрегі көрінетін аңқылдақ жігітпен тонның ішкі бауындай араласып кеттік. «Ақынға керек ақыл көп, асаулық керек аздаған» деп қазақтың Қадыры айтқандай, қайтпас қайсар мінезі де бар. Өзі сондай ізденімпаз. Күн тәртібіндегі көкейтесті мақалаларды бұрқыратып жазып тастайды. Аз уақыт ішінде шеберлігін шыңдап, басылымның белді тілшісіне айналды. Газеттің партия тұрмысы бөлімін басқарды. Газет редакторының орынбасары болды.

Әсіресе, өлеңдері – от. «Тарпаңдар» деген өлеңінің қалай жазылғанына куәмін. Оның алғашқы тыңдарманы болған соң қалай ұмытайын?! 1841 жылы Санкт-Петербургте «Асауды үйретушілер» атты мүсіндер тобын қоладан құйып жасаған барон Петр Клодт пен сол мүсіншінің тарпаңдарымен тағдырлас Шәкәрім Құдайбердіұлының рухына арнаған өлеңінде Темірғали былай дейді:

Тарпаңым-ай, тірлікте пенде емесім,
Тағдыр солай, сан-саққа сенделесің.
Өліп-өшкен тірліктің мәні бар ма,
Өз еркінді өзіңе бермегесін...

Расында, Барон Клодтың тарпаңдары бастарынан не кешпеді десеңізші?! XX ғасырдың басындағы большевиктік төңкеріс, 1941-1944 жылдардағы блокада-қоршау, сол кездегі Ленинградтың төбесінен жаңбырдай жауған снарядтар мен бомбалар!

Қамшылауға көндіккен сауыр шыдар,
Шыдағанмен салмағын ауырсынар,
Ауыздықпен алысып өткеніңше,
Жабайы боп жүргенің тәуір шығар, –

деп түйіндейтін тұсы жадымда жатталып қалыпты. Осындай кесек-кесек ойлы жырларды ол отыздың о жақ, бұ жағында жазған екен-ау.

Қыран шексіз кеңістікте ғана еркін самғай алады. Талантты ақынға аудан тарлық ететінін, өсу үшін үлкен орта керек екенін іштей түйсінетін едік. Біздің болжамымыз расқа айналды. Туған жерін тірек еткен Темірғали ауылдан өзінің жанын түсінетін Сәлимадай жар тауып алып, екеуі бірге 1990 жылдың күзінде ару Алматыға аттанды. Шағын ұжым ақын ұлдарымен қимай қоштасып, салтанатпен шығарып салды. Азамат атамекенінен байланысын бір үзген жоқ. Қайда жүрсе де хабарласып тұрды. Туған жер түлегінің қызметтік өсу жолдары мен қуанышына, жеткен жетістігіне біз де тілеулес болдық.

«Қазақ университеті» баспасына редакторлық қызметке орналасып, көптеген ғалымдардың оқулықтары мен ғылыми монографияларын редакциялады, терең мазмұнды рецензиялар жазды. 1992 жылы республикалық әдеби-қоғамдық «Жас қазақ» апталығына ауысқан Т.Көпбаев газеттің бөлім меңгерушісі, жауапты хатшысы болды. Бұл басылымда да Темірғалидың әдебиет пен мәдениетке байланысты тұшымды дүниелері бірінен кейін бірі жарық көріп, оқырмандар іздеп жүріп оқитын авторға айналды. Қаламы қарымды журналист күні бүгінге дейін республикалық «Жалын» журналында, «Лениншіл жас», «Қазақ әдебиеті» газеттері мен басқа да басылым беттерінде, әлеуметтік желілерде қоғамдағы өзекті мәселелер туралы салиқалы ой қозғап келеді. Т.Көпбаевтың баспасөз саласындағы журналистік-публицистік қызметін осылайша бөлек бағамдауға болады.

Бұдан кейін оның ғылыми-педагогикалық қызметі басталғанын білеміз. Ол 1994 жылдың басында арнайы шақырумен Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті журналистика факультетінің радиожурналистика кафедрасына аға оқытушы болып ауысты. Осы кезден бастап Т.Көпбаев журналистиканың теориясы мен тәжірибесіне байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысты. Атап айтқанда, қазақ радиосы әдеби-драмалық хабарларының тарихы мен тәжірибесін, бүгінгі ахуалын зерттеді. 1998 жылдың 30 маусымында ҚазҰУ-дағы диссертациялық кеңесте «Қазақ радиодраматургиясының табиғаты мен ұлттық сипаты» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Кейін ғалымның бұл зерттеуі 2007 жылы «Қазақ радиодраматургиясы» атты жеке ғылыми монография болып басылып шықты. Темірғали – дарынды лекторлығымен қатар жүздеген шәкірттің жүрегінен орын алған ұлағатты ұстаз. Ол журналистика факультетінің студенттері үшін «Радиожурналистика негіздері», «Журналистің сөйлеу мәдениеті», «Журналистикадағы полемика өнері», «Шешендік өнер негіздері», «Әдеби-драмалық хабарлардың ерекшеліктері» және т.б. негізгі пәндер бойынша лекциялар оқыды. Кафедра меңгерушісі қызметін атқарды.

Кешегі аласапыран дәуірде де ол өзін-өзі жоғалтқан жоқ. Ағайындардың көпшілігі бұрынғы жұмысын тастап, ала дорба арқалап күнкөріс қамымен жүріп жатқанда: «Не дейсің, Темірғали бәрін қойып, кәсіпкерлікке біржолата ден қойыпты» деген хабар жетті. Қилы кезеңде бизнеске бет бұрғандар озып тұрған шақ қой. «Бір білгені бар шығар» дегенбіз. Осылайша оның жаңа тірліктің кілтін тапқанына қуандық. Сонау мұхит асып, жарты жылдай Америка Құрама Штаттарында болып, капитализм мектебінен өтіп келді. Қиындық көрмеді десек, өтірікші болармыз. Көрді. Әйтсе де, тез аяғынан тұрып кетті. Қатарының алды болмаса да, соңы емес. Көкейімізде «Тірлік оны иектеп алған екен. Тұрмыстың тұтқыны болғаны ма? Қазақ бір жақсы ақынынан айырылып, өлең өгейсіп қалды-ау» деген қауіп те жоқ емес еді. Көңілдегі күдік Т.Көпбаевтың 1998 жылы тырнақалды «Көзмоншақ» атты шағын жинағы қолға тигенде сейіліп сала берді, қуанып көзайым болдық. «Бәсе, біз танитын Темірғали тас қапастан ширығып тез шығады» деп, өлеңге деген ыстық ықыласының өшпегеніне жұбандық. Жасырынып жатқан жанартаулар сияқты «Жаңғырық», «Кие», «Оңтүстік», «Аңсар», «Даналық тәпсірі», «Аққұмда оянған арман» атты жыр жинақтары бірінен кейін бірі баспа бетін көрді. Қазақстан Жазушылар одағы өткізген «Жігер» фестивалінің лауреаты, осы Одақ ұйымдастырған жыр мүшәйрасының жеңімпазы атанған ақынның өлеңдері бірнеше антологияға енді. Талантты ақын Темірғалидың тегеурінді жырлары мен дастандары терең ой мен кестелі сөздің көркемдік бірлігін, көңіл сыры мен жүрек шерінің шынайы үйлесімділігін айқын танытады. Елдік биік мақсат, ұлттық асқақ рух мәселесін айтуға келгенде ақжүрек ақынның өршіл поэзиясына тән сезім бұлқыныстары оқырманды еріксіз елітіп әкетеді. Табиғат, махаббат лирикаларындағы суреткерлік шеберлік ерекшеліктері ақынның өзіндік болмысын даралай түседі. Ақын өлеңдеріндегі көркемдік әдістердің саналуандығы, астарлы мәннің молдығы, сезім шынайылығы қалың оқырманды бүгінге дейін баурап келеді. 2012 жылы Темірғали Көпбаевқа «Кие» жыр жинағы үшін халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығы берілгенін айрықша атап өткеніміз жөн. Ал 2022 жылы «Сабан ақша» атты алғашқы прозалық кітабы жарық көрді. Бұл арда азаматтың әдеби-шығармашылық қызметінің бір қыры ғана.

«Жігітке жеті өнер де аз» демекші, баспагерлік қызметтің құлағын ұстаған Темірғали тағы бір биіктен көрінді. 2001 жылдан бастап көрнекті ақын-жазушылар мен ғалымдардың көп томдықтарын шығаруға бағытталған «Қазығұрт» баспасын ашып, мемлекеттік деңгейдегі өнегелі іс бастады. Алғашқы күннен бастап ерен жауапкершілікті мойнына алып, атан нарға жүк болар орасан міндеттерді атқаруға кірісті. Атап айтқанда, Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, көрнекті ақын Қадыр Мырза Әлидің 20 томдығын шығару жобасын жүзеге асырды. Бүгінге дейін аталмыш баспа «Көп томдықтар» сериясы бойынша Ж.Жабаевтың – 10, С.Сейфуллиннің – 13, Б.Майлиннің – 15, І.Жансүгіровтің – 10, Т.Рысқұловтың – 5, С.Мұқановтың – 10, Ш.Мұртазаның – 7, Т.Молдағалиевтің – 14, Ә.Нұршайықовтың – 10, Қ.Жұмаділовтің – 12, Х.Ерғалиевтің – 6, Ғ.Қайырбековтің – 10, Д.Әбілөвтің – 2, Ғ.Ормановтың – 4, А.Сүлейменовтің – 4, Т.Әбдірахманованың – 3, Ш.Елеуқеновтің – 6, Р.Бердібаевтың – 5, С.Қирабаевтың – 8, Т.Кәкішевтің – 6, М.Әлімбаевтың – 7, К.Смайыловтың – 3, О.Әубәкіровтің – 4, М.Айтхожаның – 7, М.Байғұттың – 4, Ұ.Есдәулеттің – 5, Н.Ораздың – 3, Р.Мұқанованың – 2, А.Әшімұлының – 5, М.Исиналиевтің – 2, И.Сапарбайдың – 3, Н.Байғаниннің – 3, Ж.Нәжімеденовтің – 7, Ә.Нұрпейісовтің – 7, М.Мырзахметұлының «Абайтану» сериясымен 10

томдығын, басқа да шығармалар жинақтарын жоғары полиграфиялық сапамен оқырманға жеткізіп, қазақ руханиятына орасан зор үлес қосты. Сонымен қатар «Қазығұрт» баспасы «Президент сыйлығының лауреаттары», «Ұстаздар кітапханасы», «Тәуелсіздік толғауы», «Жаңа заман әдебиеті» сериялары бойынша да көптеген кітаптар шығарып келеді. Ол – баспа ісінің нағыз майталман маманы.

Асқаралы алпыс деген асуға зор абыроймен жеткен азаматтың көп жылғы қажырлы еңбегі елеусіз қалған жоқ. Тәуелсіз Қазақстандағы баспа және кітап шығару ісін дамытуға қосқан үлесі және бұл саладағы жетістіктері үшін ол ҚР Мәдениет министрлігі тарапынан бірнеше рет арнаулы дипломдармен, «Кітап мәдениетіне қосқан зор үлесі үшін» медалімен марапатталған. «Халықаралық ақпараттандыру академиясының» академигі, «Қазақ журналистикасының қайраткері», «Қазақстан халқы Ассамблеясына – 25 жыл» және «Михаил Шолохов» медальдарының иегері. Төлеби ауданының құрметті азаматы.

Журналист, ақын, ғалым, баспагер, көсемсөзші Темірғали Көпбаевтың бағындырар биігі әлі алда деп білеміз! Жазар көбейсін!

АҚЫННЫҢ ОЙЛАУ АМАЛЫ

Алмас АХМЕТБЕКҰЛЫ,
ақын

ҚҰЙЫН

Бұрғылап жердің кіндігін,
Жұлқылап көктің түндігін.
Алапат құйын ұмсынды
Шөлмектен шыққан жын сынды.

Уілдеп әуен құраған,
Мықынсыз бөксе бұраған.
Өнерге қиған ұятты
Жалаңаш биші сияқты.

Көрініс екен бұл бөлек.
Қаласың бір шоқ гүл ме деп?
Зулаған ойдай миыңда
Құбылыс екен құйын да.

Басқа шығармашылық адамдарынан ақынның айырмасы – оның ойлау амалында. Салыстырып ойлайды, жарыстырып ойлайды, терең әсермен тебіреніп ойлайды. Сөз сәулесін жүрегінде ұйытып, ою-зермен ойлайды. Ұйқаспен, қисынмен ойлайды. Егер бейнелі өлең болса, сол бейнені сағымға орап, санаға көшіріп, елігіп, елеңдеп, екпінмен ойлайды. Оны тармақтатып, тағандатып, төрт аяғын тең бастырып шумақтап түсіреді. Ол дегеніңіз – өлең ойлау, өмірді өлеңмен ойлау деген сөз.

Мына үш-ақ шумақ өленді қараңыз. Ақын ауыл сыртында санасын өлең сағалап, сар жазыққа қарап, самал аулап тұр дейік. Ойын өлең бітімі – ұйқас пен шумақтың ырғағы

тербейді. Сар даланың сонау тұсынан шыққан құйын онсыз да өлең тілеп тұрған санаға соғылған ғой. Құйынға назары кеткен ақын көңілінде «шөлмектегі жын шошына шығып, суылдай ширатылады». Табаны «жердің кіндігін бұрап, төбесі көктің түндігін желпиді». Жер-көктің арасын тіреп, шиыршық ата солқылдаған құбылысты бағып қалған ақын тебірене түседі де, өз ойында жүрген биші – биші болғанда да жалаңаш бишіні есіне алады. Оның жалаңаш қалуына – өнер себеп.

Өнерге қиған ұятты
Жалаңаш биші сияқты.

Әрі бейне – картина, әрі пәлсәпә сыйып тұрған екі тармақ бар-жоғы алты-ақ сөзден қиысып, құйма алтындай құйылып қатып түскен өлең.

Ары қарай ширатылған ауаны белінен буған гүлге де ұқсатып, сөзбен сурет салған ақынның санасында да құйын жүйткіп жүре береді. Құлағыңа құйын әуені – желдің уілі, табиғаттың ширыққан дауысы келеді.

Осы жеті буынды үш шумақтан ғана адам сезімінің құбылысын, қазақ сөзінің бейнелеу шексіздігін айқын көресің. Одан ақын санасындағы салаланып, қиысып келген сөз түрленуін, ұйтқыған құйынмен жарысқан, құйғытып тұрған жүйрік қиялды көресің.

Егер Темірғали Көпбаевтің қазірге дейін тек поэзияға тән шығармасы – 6 дастан, 12 баллада, 500-ге жуық өлең болғанын, оның жалпы жиынтығы 14000 жол екенін ойласақ, шебер ақынның шексіз шығармашылық қабілетін көрсетер қазына ол ақында бар деген сөз.

Ақындық ойлау амалын қапысыз меңгерген, тереңнен тартатын, тебірене төгетін тете ақын бауырым Темірғали, 60 жасың құтты болсын!

АҢСАРЫ БИІК АҚЫН

(Ақын Темірғали Көпбаевтың поэзиясы хақында)

Ермахан ШАЙХЫҰЛЫ,
*«Алтын қалам» жүлдесінің иегері.
Мәдениет саласының үздігі*

Алматыдағы өңшең талантты ақындардың басын қосқан Жұматайдың (Жақыпбаев) қағанатына сексенінші жылдардың бел ортасында оңтүстік өңірден келіп тағы бір «ноян» қосылды. Жұматай қағанның өзі «Темуджин» деп тұмар тағып, қасына ерткен сол жас ноян осы Темірғали Көпбаев болатын. Алматыға арман арқалап жеткен жас жігіт өмірдегі аңсарын жаңа тапқандай, поэзияның тылсым кәусарына шөліркеп келгендей қағанаттағы бас ақын, жас ақындармен бірден етене жақын араласып кетті. Қажытай Илиясов, Мейірхан Ақдәулетов, Зайда Елғондинова, Әуезхан Қодар, Әбубәкір Қайран, Светқали Нұржан, Гүлнәр Салықбай, Қайрат Әлімбеков, Айсұлу Рүстемова, Есжан Айнабеков, Бауыржан Жақып, Серік Томанов, Қазыбек Иса, Бауыржан Үсенов, Кәдірбек Құныпияұлы, Нұрлан Әбдібеков, Мұратбек Оспанов сияқты сол кезде елге танылып үлгерген илхан, гоан, саид, ноян шендеріндегі баһадүрлер Темірғалиды жатырқамай, ыстық ықылас, жылы пейіл танытты. Қағанның оң қабағында болуына Жұматайдың өскен жері Сарноқай өңірінде Темірғали есімді бірегей ақынның ғұмыр кешкендігі де, біздің Темірғалидың сол кісімен

аттас болуы да әсер еткендей. «Темірғали ақынның, қызыл-жасыл шоғыры» деп жырлаған Жұматайдың осы інісіне ерекше ықыласты болғаны анық.

Ол кез өлеңге шынайы құрметпен қарайтын заман еді. Өлең барлық ортада көп оқылатын. Жазушылар одағының тарапынан да жастардың шығармашылығына баса назар аударылып, түрлі фестивальдар мен кеңестер жиі қолға алынатын. Соның бірі 1985 жылдың көктемінде өткен жастардың «Жігер» фестивалі болды. Міне, осы фестиваль Темірғалидың республикалық үлкен жыр сахнасына шыққан алғашқы қадамы-тын. Фестиваль қорытындысы бойынша Жазушылар одағында өткен поэзия кешінде оқылған өлеңдердің ішінде өзгеше өрім, соны көзқарас, терең ой топшылауымен елең еткізген мөлдір жырлар жиырмадан жаңа ғана асқан Темірғалидың қапысыз қалыптасып келе жатқан, ешкімге ұқсамайтын ақындық стилін бірден байқатқан-ды. Сол кеште оқылған «Жаңбыр» атты қысқа ғана өлеңді:

Кеттім мен кешіп белшемнен,
Төгіліп жатқан маржанды.
Мөлдірлік деген өлшеммен,
Бағалау үшін бар жанды, –

деп қайыруы жас ақынның болашаққа ұстанған бағытын, өлеңдегі өмірлік аңсарын аңғарта түсті. Содан кейін оқылған «Терезем» деген туындысы да көпшілікті бейжай қалдырмады.

Айғыз-айғыз терезем,
Ебіл-себіл жылауда.
Арғы жағы боз қырау,
Тұман ба, әлде тұмау ма?

деп басталатын бұл өлеңде ақын лайсаң шалшыққа тамып түскен жалғыз ғана мөлдір тамшының тағдырына көкірек көзімен, жан дүниесінің терезесінен қарап, адамзат болмысындағы, қоғам өзегіндегі күрделі құбылыстарды ашуға тырысады. Сонымен қатар өмірдің өткіншілігі, жалғанның баянсыздығы хақында ақиқат ой түйеді.

Иә, өмірде әр адамның өз көкірек терезесі бар. Адам сол терезеден дүниеге қарайды, айналадағы құбылыстарды бажайлайды. Біреудің терезесі саңылаудай ғана сығыраяды, біреудің терезесі кең дүниедей айқара ашық. Ал енді ақынның өзі айтқандай жан-жақты түгел шолатын көп қырлы терезе екінің біріне бұйыра бермейді. Өйткені ол ақынның көкірек терезесі:

Ақыл айтпақ болғаным рас, алтындай,
Бірақ менің терезем де көп қырлы,
Сол жылаған ебіл-себіл қалпында,
Бәрі өткінші, бәрі жалған деп тұрды.

Бір кез мен де мөлдір тамшы емес пе ем,
Бүгін соның көрген түстей бәрі елес.

Сондықтан да тереземмен егеспен,
Ал ақылым еш пендеге дәрі емес.

Ақынның жан күйзелісі айқын сезіледі. Мөлдір тамшының бейопа дүниедегі бейдауа тағдыры ақын жүрегін тілгілеп өткендей. Жалғыз тамшы тамып түскенмен, лайланған шалшық тазармайды ғой. Керісінше, көз жасындай мөлдіреп тұрған тамшы ластыққа сіңіп, ғайып болмай ма?! Өкінішті жайт. Дүниеден хабарсыз, пәк жаралған сәбидің өсе келе, қоғамдағы ластықтарға араласып, пәктіктен жұрдай болатыны, амалсыз күнә кешетіні, тіршілік қамытына шарасыз жегіліп, пендешіліктің батпағынан шыға алмай қалатыны, тіпті адамгершілікті тәрк етіп, түрлі қараулықтарға баратыны өмірлік ақиқат емес пе? Иә, бұл – даусыз ақиқат, дауасыз қасірет. Өмірдің сан бұралаң соқпақтарында ақиқаттың тура жолынан адаспай, адамшылық пен ардың туын биік ұстап өтетін жандар сирек кездеседі. Осыны ерте түйсінген Темірғали бала кездегі кіршіксіз күндерге, арманшыл шақтарға аңсарлана қарайды. Балалық шақты із шиырлап үлгермеген сонарға, аппақ әлемге, сәбилік кезеңді таңғы мөлдір шыққа балаған ақынның өмірлік аңсары – кіршіксіз тазалық, поэзиядағы түпкілікті ұстанымы – алғаусыз адалдық екені сол тұста-ақ байқалған. Оның:

Сонарлы сәтті қармандым,
Қыс аппақ,
Көргім келеді.
Кіршіксіз кезін жалғанның,
Құшақтап өлгім келеді.

(Қаңтарда)

немесе:

Сен сонда кім едің?
Мөлдір шық едің.
Таңнан да таза еді-ау тілегің.
Аппақ нұрға
толып тұрған
көзедей
көркем еді түр, өңің...
...Жүрегім, жүрегім, жүрегім!
Шырайың қашып,
Бұзылды-ау реңің.

(Жүрегім)

немесе:

Өңкей аппақ сезімдерден құралған,
Ғалам жасау болды маған шын арман.
Қоғам миы арылмасын құнардан
деп тілеумен өңдір өлең шығарған

Орамды ойдың жолын қуған жан едім,
Жаса, жаса, тұнық ойлар, ұлы арман

(Қиял)

деп жырлауы ақын көңілдің алғашқы сонардай кіршіксіз дүниеге іңкәрлігін көрсетеді.

Балалық шақ – аппақ армандар мекені. Бала кездегідей көкірек тазалығын сақтап, өмірден баладай аңғал, сәбидей сенгіш қалпында өту некенсаяқ құбылыс. Бір қарағанда тіпті мүмкін еместей көрінеді. Өйткені өмірдің өз заңдылықтары бар. Дегенмен, Темірғали Мұратбекұлы барлық адамдардың бойынан балалық шақтың белгілерін іздейді. «Сәбилік романтика мен тазалықты пір тұтқан адамдар ғана тоқсан тарау тіршіліктің, қызылкөз пендешіліктің ығында кетпей, өзінің о баста Тәңірі сыйлаған табиғаты мен шынайы келбетін сақтап қала алады» дейді ол. Бұл орайдағы ақын дүниетанымының орамдары төмендегідей өріледі:

Бұзылмаған көңілдің қаймағы әлі,
Қайғы алады дейсің сен қай баланы?
Кілем түрін таныған күннен бастап,
Періштелер періге айналады.

Досым, сен де құр налып, күйме тегі,
Өмір өзі осыған үйретеді.
Көп қулыққа күні ертең ми жетеді,
Аңғалдардың амалсыз күйді етегі...

(Бір баланы көргенде)

Бала кездің балдай тәтті таңдары-ай,
Аңғал күннің қалдым сырын аңдамай.
Кемпіркосақ бояуындай еріген,
Әй, арман-ай! Алакөбең жалған-ай!
...Еліткені ес қабарлық неше ойдың,
Есалаң күн мен несіне есейдім.
Бала кезден қалған аппақ арманды
Жарты үміттің табанына төсеймін.

(Әй, арман-ай!)

Шығармашылық жолындағы тынымсыз ізденістер ақынды ауыл-аймақтың маңайындағы майда күйбеңнен алыстатып, ұлттық таным шеңберінен шығандата көтерді, жалпы адамзаттық тақырыптарды еркін толғауға жол ашты. Өйткені оның туындыларының басты тақырыбы – адамның өзі болатын. Қоғам қаншама ілгерілеп, заман қаншама құбылғанмен, адамның физиологиялық сезім түйсіктері сол қалпынан өзгерген емес. Көз көреді, құлақ естиді, жүрек соғады т.б. Жер жаһандағы қай адамды алып қарасаңыз да Алла жаратқан екі аяқты пенде. Ақ адам ба, қара адам ба, бәрібір – Адам! Темірғали Көпбайдың көптеген өлеңдерін дүниенің төрт бұрышындағы қай адам тауып оқыса да одан өзін көретіндігі, жанына жақын сезім күйлеріне кезігіп, санасын селт еткізер ойларға қанатындығы күмәнсіз.

Көкірегін қылқобызша боздатып,
Адамды айтса аруана жүрек әр ақын.
Алдаспандай ардың отын маздатып,
Қарау ойдың кессе деп ем қанатын.

...Адам, саған мұңымды айттым, жалғанда
Тәуба сырын тани түссін деп тілеп.
Ғарасаттың майданына барғанда
Бір көрермін тұрғаныңды көк тіреп.

(Сыр)

Адам! Атаң болған шығар өзіңдей,
Сен де өткіздің көп түндерді көз ілмей.
Құлақ түріп қамыс қаққан ызыңға,
Атаңа ұқсап ұйқың да әбден бұзылды, ә.
Күндеріңді ұрлағанда құм сағат,
Күнә кештің пәктігіңді тұмшалап.
Амал қанша, жаралмадың бұлт болып,
Қала алмадың шық болып...

(Күнәһар)

Содан кейін... басталар хикая мың,
Күнә кешу, күйкі күн, күйкі аяның.
Ит талаған иманын кісәпірдей,
Итаршыға бұйырар итаяғың.

Салқам сері, сарт болып сәлде теңі,
Сөзіңнен дәм, ісіңнен мән кетеді.
Адалдықтың кіріп ап арасына,
Аша тұяқ аш сайтан әндетеді.

Содан кейін... содан соң... содан ары,
Не болары неғайбыл, не болары?
Дүмше көңіл, дүмбілез ділге қарық
Дәнекүстеу дидарың жоғалады.

(Содан кейін...)

Бұл өлеңдердің бәрі де адамзат болмысының ақиқат сырын ашуға арналған. Әсіресе «Күнәһар» өлеңіндегі «Жаралмадың бұлт болып, қала алмадың шық болып...» деген жолдарда өзекті өртердей өкінішті арман бар. Адам жаратылғанда жел куса, жөңкіліп көше беретін бірмойын бұлттардай мақсатсыз жаратылған жоқ. Жаратушы оған өзгеше рух берді. Шықтай жан берді. Дүниенің ластығынан пәк етіп жаратты. Бірақ аша тұяқ Ібіліс те қарап қалмады. Адамды азғырып, дегенін істетті. Адам күнә кешті. Шықтай мөлдір қалпында қала алмады. Қаншама заман өтсе де солай. Күнә кешу, нәпсіге құл болу, ашкөздікке делбе ұстату

ұрпақтан ұрпаққа ауысып жалғаса береді. Міне, осы орайда ақынның күйіне сөйлеп, күңірене жырламасқа лажы қалмайды.

Осы өлеңнің алғашқы жолдарында: «Құлақ түріп қамыс қаққан ызыңға, Атаңа ұқсап ұйқың да әбден бұзылды, ә» дегенде ақын не айтпақ болды екен? Тереңдеп енсеңіз осы екі жолда жалпы адам атаулыға тән біраз қасиеттер сипатталғандай. Айналадағы құбылыстардың бәріне елеңдеп, кез келген нәрсенің сырын білуге ынтығу, керекті-керексіз хабар-ошар мен өсек-аянды талғамай қабылдау, кесенің ішіндегіні місе тұтпай, түбін төңкеріп көруге қызығу, ызың еткен әр сыбысқа құлақ түріп, түн ұйқысын төрт бөліп, дегбірсіз күн кешу жүйкеге салмақ түсіреді. Адамды ұсақ уайымшылдық қартайтады. Уайым түбі тұңғыық, батырып әкетеді. Қалай десек те біздің жаратылысымыз сондай. Мына жалғанда уайымсыз пенде жоқ. Абыл мен Қабыл заманынан бері осылай. Міне, ақын қос тармақта соған мегзейді.

Қызыл сөзге, жылтырауық ұйқастарға ұрынбай, шөпті де, шөңгені де өлең етпей, жүрек көзінде тұнған сырды ғана тұла бойын шымырлата отырып, алпыс екі тамырын идіргендей иін қандыра жеткізу Темірғали талантының басты қыры дер едім. Әлдебір кездесуде өзіне қойылған «Өлеңді қалай жазасыз?» деген сұраққа ол «Ақын сыры» деген өлеңімен жауап береді: «Шабытынан шуақты мұң өрілген, Сөзді дерт деп ұққанның бірі едім мен, Тіл ұшынан көргем жоқ таспа тіліп, Жан тереңін жырладым жүрегіммен» дей келіп: «Кісінесе құлын жыр желідегі, Бар табиғат тіл қатып емінеді, Жүрегімнің көзінен тамған тамшы, Ақ паракқа жыр болып өріледі, Адамзатқа сыр болып төгіледі» деп түйеді. Ол өлеңді жүрекпен жазады. Ақынның бәрі де жүрекпен жазар-ау. Бірақ жүректің шері бөлек. Ақынның «Мұңды өлең» деген өлеңінде: «Жырым менің қайнап шыққан қайнардан, Қуаныш пен сағыныштың жасындай», немесе: «Жүрегіммен көтерген соң салмағын, Қызыл сөзді, қысыр ойды термедім» дегені ақынның имандай шындығы екеніне күмән жоқ. Осы шындыққа «Шер» атты келесі өлеңді де қосуға болады. Бұл өлеңде ақын поэзия әлеміндегі өзінің жеке позициясын шынайы жеткізген:

Жаза алмадым демеспін, бәлкім біліп жазбадым,
Бәйге дәме бәйітті жаратпадым мақсатқа.
«Күйкентайдай күн кешсең, күйттеп өтер өз қамын,
Өлдің Мамай... – деді ағам. – Арманыңды ақсатпа!».

«Алтын иек жоқ мұнда...», аңсарымның бары рас,
Ернеуінен шыққандай шерге толы зеренім.
Тарпаң мұңын жанымның тайыз мұндар танымас,
Таныған жұрт күні ертең тауып алар керегін.

Бүгінгі таңда ақын ретінде әбден кемелденіп, соңғы он жыл бедерінде мейлінше тұлғаланып көрінген Темірғали Көпбайды астарлы ой айтудың, аз сөзбен көп мағына берудің хас шебері деп таныған дұрыс. Әр өлеңде келелі ой, сақи мұң, тулаған жүрек, шамырқанған сезім көрініс береді. Оқыған жанды ойландырмай қоймайды. Өзінің «Ой» деген өлеңін ақын былай деп түйеді:

Ой дегенің өлең бе?
Өлең тартты тереңге.
Не жазса да Тәңірім,
Маңдайымнан көрем де...
... Мен дағы бір күй едім,
Мұңнан жонған тиегін.
Тереңіме құласаң,
Шашылар-ау сүйегің.

«Тереңіме құласаң, шашылар-ау сүйегің» деп айту үшін көкірекке қандай сенім керек десеңізші! Арқалы ақынның күрделі ойға құрылған сезім өрнектерін оқыған сайын ол сөздің растығына көз жете түседі. Мысалы:

Ойлар, ойлар зіл батпан,
Күн көрінді жүйкемнен.
Қараулығы мың қатпар,
Неткен тірлік күйкі емген?

Жүре алмадым күліп кіл,
Болып бейне басқа адам.
Жүйкем менің – жілік бір
Ой – ит мүжіп тастаған.

(Жүйке)

Осы өлеңдегі «Күн көрінді жүйкемнен» деген тосын салыстыру Темірғалиға дейін айтылмаған дүние. Жүйке байғұстың жұқарғандығы ғой. Енді соны «жүйкем жұқарды» дей салсақ сөздің қуаты күнделікті тұрмыстық қолданыс аясында қалып қояр еді. Әдетте, қатты жұқарған нәрсенің арғы бетінен күн көрінетіні бар. Ақын бұл жерде жүйке деген түсінікті басқа параллельге көтеріп, сөзге тың серпіліс береді. Айтар ойдың ішкі қуатын бірнеше есе арттырып жібереді. Бұл – нағыз сөз шеберінің ғана қолынан келетін көркемдік тәсіл. Өлеңнің соңғы шумағындағы метафоралық қатарлар да өте сәтті өрілген. Бұған дейін ешкімнің «ғұмыр бойы шыр бітпес жүйке деген бейшараны» – кемірілген жілікке, жүйкені күнде кеміріп жатқан зіл батпан ойларды – итке теңеп нақты көрініске ие сурет жасағанын байқамаған едік.

Тағы бір мысал:

Кесеміздің түбінде,
Кесел бұқты бүгін мың.
Кесапаттың түрінде,
Кесір барын ұғындым.

Кескестеді жолыңды,
Кесірткедей кекір Ой.

Кескіні жоқ толымды,
Кәркестенің беті ғой.

Күнін кештік керіктің,
Ойы қысқа, бойы ұзын.
Көкезу күн жерітті,
Сөзге салмай ой үзім.

Қимадай тіл қышыған,
Жымысқы ойдан жеріп бой.
Қызыл тілдің ұшынан,
Қысыр сауған Көрікті Ой.

(Қысыр сауған)

Ақынның өнер атаулыдан да, өмірдің өзінен де іздейтіні – терең мағына, көрікті ой. Өкінішке қарай, қоғамды жел сөз бен кесірткедей кекір ой буып алған. Өнер адамдары да, ақын-жазушылар да, мінбелерден жиі сөйлейтін саясаткерлер де күйкі тіршіліктің қамын ғана ойлап, қызыл сөзге ерік беріп, ой бағудан қалғандай. Жаттанды, таптаурын сөздерді қайталай-қайталай қоғамның құлағы сарсыды. Заманның кеселіне айналған сырғытпа жауап, құрғақ сөз ақынды шамырқандырады.

«Күнін кештік керіктің, ойы қысқа бойы ұзын. Көкезу күн жерітті, сөзге салмай ой үзім» дейді. Қоғамда сөз көп те, зиялы ой жоқтың қасы. Әрекідік қана іліп алар татымды ойлар айтылады. Ойдың түбі көбінесе жымысқы. Соның өзі қым-қуыт ақпарат алмасудың астында қалған мына қоғамда қысыр сауғанмен бірдей. Терең ой мен шынайы сезім болмаған жерде сөздің де, өлеңнің де қадірі түсетіндігін айтқан ақын өзінің ойын төмендегіше топшылайды:

Сөз – әуелден қазынасы Алланың,
Тағдырымыз – сөз бен істің тізбегі.
Құран Кәрім дүниенің бар мәнін
Асыл сөздің астарынан іздеді.

Сезім екен сөздің бағын көтерген,
Жақұт ойдың жарық құйған сәтінде.
Біздің қоғам құлағының еті өлген,
Құлдық ұрып құба-құрғақ мәтінге.

(Астарлы сөз)

Аз сөзбен көп мағына беру – кемел ойдың белгісі. Келісімін тауып, ықшам айтылған жақұт ойдың мәйегі – афоризм, қанатты сөз. Ақиқатты әспеттейтін астарлы ойдың бейнелі көрінісі – идиома, тұрақты тіркес. Ойшыл ақынның өлеңдерінен терең ойға жетелейтін бейнелі тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Біразын термелеп көрейік: «Пайғамбардың бәрі адам, Адамның бәрі пайғамбар емес» (Содан кейін...), «Ойды ойлаған кісі әуре, ойланбасаң іс әуре» (Ой); «Талантқа тас атудың керегі жоқ, Талантты мақтай берсең өзі

өледі» (Мақтай берсең...); «Арманыңды қайтейін, Арды жерге көмгесін» (Арман); «Ақын жаны аппақ нұр деп түйгенмен, Сахнаның сырын ол да үйренген» (Сахна); «Кімге дәру кемелі жоқ кекселік» (Қиял); «Еркін болып көрмегеннің ешқашан, Еркіндік – дерт, мұңы емес» (Есалаң); «Мықтымын деп айтпаудың Өзі – нағыз мықтылық» (Мықтылық); «Қара бояу болмаса, Ақ қадірін кім білсін?» (Ақ пен қара); «Қызыл түлкі құмай қоссаң қағылар, Қайта келмес қызыл күнің сағынар» (Сонар); «Қамшылауға көндіккен сауыр шыдар, Шыдағанмен салмағын ауырсынар» (Тарпаңдар); «Өсекте жыныс болмаған, Болмайды бұдан былай да» (Өсек); «Балауыз шам секілді, Бұрмалайды ел шындықты» (Галилей. Ақиқат пен шындық); «Ақ аюдың баласы сияктанып, Алыс-алыс жүреміз тірімізде» (Кеңсай); «Өлгендерді тірілер мақтағанда, Ұқсап кетер өздерін ақтағанға» (Есжанға); «Тәтті түс пен өмірдің жібi келте тоқылған, Бір кітаптың қос беті асығыстау оқылған» (Диалог); «Жақсы жырды жалған мұң жасық етер» (Қайралу); «Өмір деген өмір емес көкешім – Арпалысы тұйықтардан шығудың» (Тұйық); «Қандай қиын күн туса да басыңа, Не жетеді туған жердің тасына» (Суықторғай); «Ақын деген өлеңіне Ұқсамаса не болғаны?» (Парадокс); «Базар қуған оңды сөзге жарамас» (Базарда); «Еркіндік ер көңілді арманды етер, Жасыққа жалпақ дүние жалған, бекер» (Кие); «Жарық күн қас пен көздің арасында» (Кие); «Ноқталамас нәмарт пиғыл нәпсіні, Кейбіреуге тоқшылықтың өзі мұң» (Оңтүстік)...

Бұл бір парасы ғана. Темірғали Мұратбекұлының жыр жинақтарын парақтаған сайын өмірдің әртүрлі құбылыстарына қатысты балталасаң бөлінбейтіндей етіп, жұп-жұмыр әрі шымыр айтылған қанатты ой өрнектері алдыңыздан өре түрегеліп, санаңызды самалдай сергітеді.

Ақын – туған халқының төл перзенті. Ел мұраты, ұлт мүддесі, халық аңсары ақынның жүрегінен аяулы сезім болып төгіледі. Жас күнінде «Толағайы боп елімнің, Өтсем-ау жүгін арқалап» деп толғаған Темірғали ақынның бертін келе «Көк аттының көксүңгі найзасынан, Қалқан болып қорғасын жыр, өлеңім», немесе «Басын тігер елі үшін шынайы ақын, Елге тиген бір сөзге мұңаятын», немесе «Бұл дүниеде ел үшін отқа түссем, о дүниеде өзімді ақтап алам» деп тебіренуі – заңды әрі нанымды көрінеді.

Халықтың өткені мен болашағын жіті шолып, уақыттың тамырын дәл басатын ақынның көңілінде ел тағдырына байланысты көп жайттарға алаңдаушылық та жоқ емес. Соның бастысы да бірегейі – бас-көзсіз еніп келе жатқан Қытай экспансиясы. «Ақырзаман боларда дүниені қара қытай қаптайды» деген бабалар сөзі ақиқатқа айнала бастағандай. Шығыстағы көршіміздің көптігі сонша, бүгінгі таңда олардың алты құрлыққа өріп кеткендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Америка, Африка, Азия, Еуропа елдері, тіпті мынау тұрған Ресей Федерациясының өзі қытайдың жымысқы «басқыншылығымен» бетпе-бет келіп отыр. Аз ғана халқы бар Қазақстанның кең байтақ жеріне, көл-көсір байлығына «айдаһар» елдің назары бұрылғалы қашан?! Дауасыз экспансия бізге де жетті. Ақын «Қауіп» деген өлеңінде былай дейді:

Жақыныңа жүргенде жаттай налып,
Жылмиған жұрт жерінде қаптайды анық.
Қолайсыздау қонағың төрге шықты,
Үлгіренше кермеге ат байланып.

Кер ат байлап қазақтың кермесінде,
Күн айналып жеткенше кең бесінге,
Алдарқатып рухыңды женбесін де.
Қарағайдың басынан шортан көрген,
Көңіл айтып Асан шал келмесін де.

«Қарағай басын шортан шалар» деп ауызы түкті орыстың бір заманда жерімізді басып алатындығын көрегендікпен болжаған Асан қайғы бабамыздың айтқаны келмеді ме?! Талай ғасыр орысқа бодан болып, Тәуелсіздікке үзіле аңсап жеттік. Ал енді қытай басса, аталарымыздың «Қара қытай келгенде, шегір көзді орыс туған әкеңдей болар» дегеніндей қиын жағдайға кез болмас па екенбіз? Қытайдың қыспағы орыстың ойранынан он есе қатты болмасын кім біледі? Тәуелсіздікке жеттік деп масайрап, тойдан қолымыз тимей жүргенде басымызға қайта бұғалық түскенін білмей қалмасaq болғаны. Осыны ойлап ақынның ұйқысы бұзылады. Бұл уайым оның түсіне де кіреді. Ол туралы ақын «Түс» деген өлеңінде айтады:

Кәлима айтып ішімнен,
күбірледім.
Күн шықты.
Түнде көрген түсімнен
Тұла бойым түршікті.

Ат жалы, атан қомында
Әуен кетті әуелгі.
Сауда амалы соңында,
Тәуелді етті сау елді.

Жұлынын жеп туылған,
Жолын ашып жарақшы.
Күнде қырық құбылған
Қанды балақ қарақшы.

Жан баққанды мыңғыртып,
Жақын салды іргесін.
Жұмыртқадан жүн қырқып,
Жалдап кетіп жүрмесін.

Көптің аты – көп. Көп көптігін жасамай тұрмайды. Ал біз аз халықпыз. Қазақты қынадай қырып, жер бетінен жойып жіберуді ашық мақсат тұтқан ақ патша мен қызыл империяның зобаланды саясаты болмағанда бүгін қазақтың саны елу миллионға жуықтар еді. Амал не? Тағдыры талапайға көп түскен жұртымыздың бүгінгі бары – он миллион. Қазір Қазақстандағы қытайлардың саны 300 мыңнан асыпты. Түбінде қытай халқының 1 пайызы ғана біздің елімізге енетін болса, нендей күн тумaq? Қатты ойланатын нәрсе. Бұл жамандық шақыру емес. Жаман айтпай, жақсы жоқ. Саясатты түзеп, сақтануымыз керек. Қандай жағдай

болғанда да қазақтың мүддесін бәрінен жоғары қоятын дербес мемлекеттігімізді сақтап қалудың дұрыс амалдарын қарастырып, алдын-ала нақты іс-әрекеттерге бүгін көшпесек, ертең кеш қалуымыз да ғажап емес. Осының бәрін жарық күнде уайым еткен ақынның көкірегіне шер тұнады. Ол «Күріш пен бидай» атты өлеңінде:

Кетпесін деп кері күн.
Айға ұлыған бөрімін.
Уысында ұяттың
Қайрап намыс көрігін,
Дүбірінен тұяқтың,
Түн ұйқымнан жерідім, –

дей келіп, қыр астынан дүбірі сезіле бастаған қытай деген қалың нөпірдің ертең жерімізге құмырсқадай қаптап кететіндігін жанайқайымен ескертеді. Өлеңнің түйіні төмендегідей:

Бір қап күріш ішіне,
Бидай салып бір кесе,
Не болады замана
Диірменін үрлесе?

Бір қап күріш сезінем,
Бидай болмас бүрлесе.
Бидайыңның көзінен
Күріш шығып жүрмесе.

Күріш еккен қытай мен бидай көзді қазақ. «Бір қап күрішке бір кесе бидай қосып диірменге тартса не болады?» дейді ақын. Әрине, бидайдың ұны шықпасы кәдік. Табиғи ассимиляция талай халықтарды жер бетінен жоқ қылған. Үлкен халықтар аз халықты құмға сіңген судай сіңіріп, жұтып жібергені тарихтан мәлім. Шыңғысханның тұсында моңғолдар қытайды шауып алып, үстемдік жүргізді. Арада елу жыл өтті ме, өтпеді ме ешқандай соғыссыз-ақ қытайдағы моңғолдар өздерінің ізін де таба алмай қалды. Көп халық көптігін жасады. Оны ешкім сезген де жоқ. Бір қазаққа мың жарым қытайдан келетін мына заманда бізге қатты сақтанбасқа болмайды. Ақынның міндеті – айту, сақтандыру. Ақынның сөзі – ұлттың жан дауысы. Халық болып оған құлақ асуға тиіспіз.

Ел тақырыбына келгенде ақын поэзиясындағы азаматтық дауыс ерекше естіледі. Ол ел өмірінің өзегіндегі, қоғамдағы барлық оқиғаларды жүрек көзінен өткеріп, сергек үн қатып отырады. Өзге жұрт тәуелсіздік туралы бірінен бірі өткізіп, жоғары пафоспен жарыса жырлап жатқанда ол:

Азат елге аңсаған ән салдырып,
Ту көтердік, әлемге жар салды үміт.
Тәуелсіз күн таңдайды қақтырады,
Таңқурайдың дәміндей тамсандырып.

Мың жыл аңсап жеткенге масайрадық,
Тойшыл халық тойды енді жасайды анық.
Той болғанмен ой болсын дейтін елміз,
Кетпесе екен бақыттан бас айналып, –

дейді «Тәуелсіздік» атты өлеңінде. Иә, сан ғасырлар бойы аңсап жеткен тәуелсіздіктің біз үшін бергені де, берері де көп. Бірақ «бақыттан бас айналып кетпеу» жағын да ойлауымыз керек. Қалпағымызды аспанға ата бермей, бір сәт ойсырап жатқан тұстарымызды ой елегінен өткізіп, әлі де болса, оңтайы келмей тұрған көп тірлігімізді түгендесек керек-ті. Өз бойындағы кемшіліктерді өзі танып, өзі реттей білген ел ғана өркениеттің ұлы көшіне ілесе алады. Өзірге ұлт ретінде де, мемлекет ретінде де ұқсата алмай келе жатқан жайттарымыз аз емес. Оның жай-жапсарын тағы да ақын айтады:

Абайларын сабатқан,
Алыппыз біз, алыппыз.
Алла бөлек жаратқан,
Ала-құла халықпыз.

Ойсыз, момын қойларды
Ойша көріп қорған біз.
Озық туған ойларды
Отап жатқан орманбыз.

Қамыс жебе садағын
Күнге тартқан ердейміз.
Шортандары шабағын
Қылғып жатқан көлдейміз.

Шетелдіктер көңілін
Шешеміздей аулаймыз.
Өрт жалмаған өңірін,
Ығы жоқ бір таудаймыз.

(Елміз зой біз, жоқ дауым)

Ұлы Абайға қамшы сілтеген қазақ қоғамы арада ғасыр өтсе де сол қарама-қайшылықты қасиеттерінен арылған жоқ. Даурықпашыл, науқаншыл, менменшіл, керенау, жалқау. «Тыя алмассың азабы мен мазағын, аман-есен Абай көрген қазағың» (Сахна) дейді Темірғали. Десе дегендей-ақ, ұлттық психологиямыз бен болмысымыздағы Абай күйіне көрсетіп кеткен кертартпа мінез-құлықтардан әлі күнге ада еместігіміз рас. Халқымыздың бойындағы кім көрінгенге еліктеушілік, өз асылын бағаламай, өзгенің жасығын құрметтеуге үйірлік, озық ойлы ұлдарының аяғынан шалуға құмарлық, реті келсе, бос мақтанмен кеуде қағып, айналасын бір ықтырып қоюды аңсайтын даңғойлық, өз шамасына қарамай, өзгені менсінбеушілік, ми тоңдырған менмендік кесел, ауызбірліктен ажырататын алауыздық, көре

алмаушылық, т.б. залалды кесапат қасиеттер ақын қаламынан тысқары қалмайды. Осының бәрін маңдайдан салып қалғандай етпестен, кейде тұспалдап ұқтырып, кейде астарлап сездіріп, сыпайы, терең ойлармен, түрлі көркемдік әдістермен, саналуан тілдік құралдармен шебер жеткізе білетін ақынның қалам қуаты жыл өткен сайын еселеп артып келеді.

«Бабамыздың шоқ басқан табанымен, бірдей екен жақсысы жаманымен» деп данышпан Қадыр ағамыз айтқандай, Темірғали халық туралы сөйлегенде сыңарезу сөзге жүгінбей, сонау Сақ заманынан бері мұқалмай келе жатқан ұлы рухымыз бен Көкбөріден жалғасқан киелі тегіміз хақында асқақ көңілмен жырлайды. Өзінің «Оңтүстік» атты поэмасында жердің арғы бетіндегі Техас штатында жолыққан американдық бір кісінің: «Мен сізді Испандық па деп қалдым» деген сөзіне ақын былайша жауап береді:

– Қас Сақ бабам ұлы дала шәйірі,
Қаны таза, асыл текті туғаннан.
Менің теңім испандық па, тәйірі,
Табиғатым, тілім, ділім тұрғанда.

Испандыққа қазаққа ұқсау шығар мұн,
Қазақ болу бақыт, – дедім, – бір басқа.
«Мен – Қазақпын» деген жырын Жұбанның
Қайдан білсін қаны басқа бұл қасқа.

Қаны аралас түп атасын танымас,
Қайдан білсін Арийлердің дүрмегін.
Алмандардың ластыққа қаны қас
Түп атасын бізден іздеп жүргенін.

Осы эпизодта өмірге басқа емес, қазақ болып келгендігін ерекше мақтаныш сезіммен айтқан ақын біраз тарихи шындықтың бетін ашады. Еуропадағы ең асыл текті саналатын неміс халқының өзі Адольф Гитлердің тұсынан бастап «Біз арийліктерміз!» деп жалпақ әлемге жар салғанын білеміз. Ал Арийлердің ежелгі Қазақстан жерінде Андрон мәдениетін қалыптастырған біздің бабаларымыздың ұлысы екендігі айнымас ақиқат. Демек, ғұлама ғалым Лев Гумилевтің «Этногенез и биосфера земли» атты еңбегінде нақты айтылғандай пассионарлық кезеңдерде ұлыстан ұлыс шығу тарихын зерттей келе, неміс халқы өздерінің түп атасы біз жақта жатқанын аңғарған ғой. Темірғали соны меңзеп отыр.

Оқырман қауымның ыстық ықыласына бөленген «Қызыл қырғын» поэмасында ақын ақ патша мен қызыл империяның қазақты мақсатты түрде жер бетінен жойып жібермек болған сұмпайы саясатын әшкерелейді. Нақты тарихи деректерге негізделген бұл туындыда Ресей билеушілерінің жалғыз қазақты ғана емес, бұрынғы ғасырларда кавказдықтар мен татарларды қалай қырғынға ұшыратқанының сырын ашады. Экспозициясында жыраулық дәстүрдің бүгінгі жарқын үлгісін танытқан рухы биік шығарманың өне бойындағы ұлтқа, халыққа деген сүйіспеншілік сезім намысыңды қайнатып, қайратыңды жани түседі. Ең бастысы, мұнда түңілушілік жоқ. Керісінше, ширығу мен қайралу бар.

Ары қарай тыңдауға еш құлқым жоқ,
Татарлардай мола құшып жыламан.
Екі мүшелде төрт миллион жұртым жоқ,
Алатау тұр, Қаратау тұр дін аман.

Көш келеді Қаратаудың басынан,
Қаралы көш қайыстырар зар демі.
Мен Кавказдың ұзанындай жасыман,
Ғұнның рухы сынған кезі бар ма еді?!

Өрлігі мен еркін ойы ұнамай,
Саясаттан жер жастанды көп құрақ.
Ұлтымызды қырып салды қынадай,
Рухымызды жерлей алған жоқ бірақ.

Елсүйгіштіктің, былайша айтқанда патриотизмнің ерен үлгісін көрсетіп өткен ұлы композитор Фридерик Шопеннің қайғылы тағдырын арқау еткен «Асқақ рух» поэмасында Темірғали ақынның өз болмысы, характері мен дүниеге көзқарасы айқын көрінеді. «Амал қанша мен тағдырдың ырқымен, күн кешуді өттім білем үйренбей» деген ақын поэманың ең соңғы шумағында қоштасу сөзі ретінде Шопеннің ауызына мынадай сөздер салады:

Өмірімді өгейлікпен өлшемен,
Өлімді де қарсы аламын еңсемен.
Рухым әркез биік тұрды тағдырдан,
Қош бол әлем, жеңілгем жоқ мен сенен!

Жалпы, Темірғали Көпбай поэзиясы – өршіл, рухты поэзия дер едім. Талантты ақынның тақырып ауқымы өте кең. Қай тақырыпты жырласа да сөзге, өнерге асқан жауапкершілікпен қарайтын қарымды қалам иесі шынайы сезім мен терең ойды бірінші кезекке қояды. Мейлі табиғатты, мейлі махаббатты немесе көңіл күй толқындарын сөз етсін, ол ой мен суретті асқан шеберлікпен қабыстыра өріп, өлеңге жүректерді селт еткізер дән сала біледі. Әсіресе табиғат құбылыстарын көз алдыңнан кинолентадай көлбеп өтетін, тартысқа толы жанды суретке айналдырудағы ақынның суреткерлік ерекшелігі тәнті етеді. Бұл сөзімізге қыруар мысалдар келтіруге де болады. «Боран» деген өлеңнің соңғы шумағындағы жанды көрініске ие бір ғана ғаламат суретті оқырманға ұсынуды жөн санадым.

Діңкесі Айдың құриды,
Боз тұман көзін тұмшалап.
Бөрікөз боран ұлиды,
Құйрығыменен қыр сабап.

Артық сөздің керегі жоқ. Көз алдыңызға боранды күні жортатын көкжал бөрінің ішін тарта ұлығаны, маңайдың ойпаң-тойпаңын шығарып құйрығымен ызалана қыр сабап

жатқаны еріксіз елестейді. Дәл осыған ұқсас суреттер дарынды ақынның поэзиясында өте жиі кездеседі. Бұл оның даусыз талант иесі екендігінің нақты дәлелі десем артық айтқандық емес.

ТЕМІРҒАЛИ АҚЫННЫҢ ТЕРЕҢІ

Төреғали ТӘШЕНОВ,
*ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі,
Қазақстанның Мәдениет қайраткері,
Бүкілтүркі дүниесі ақындары фестивалінің лауреаты*

1984 жылы ма, әлде 1985 жылы ма, әйтеуір КазГУ-де оқитын Темірғали Көпбаев, шамасы, Алматының бұрынғы «Қызыл партизан» жағы болар, ҚазПИ-дің бір топ ақын шалыс жігіттерін өзі тұрып жатқан жер үйге ертіп барғаны бар. Сірә, туыстарының үйі болар деймін. Сол үйде дастарқан басында студент Темірғали бір қысқа өлең оқыды. Маған оның сол оқыған өлеңі қатты әсер етті. Жан сарайымда мәңгілік жазылып қалып қойды.

2007 жылы Темірғали ақын «Жаңғырық» атты жыр жинағын қолтаңба жазып сыйлады. Сол жинақты ақтарып отырсам, бұдан жиырма екі жыл бұрын студент кезінде оқыған жоғарыдағы өлеңі алдымнан оттай жарқ етіп шыға келді. Ол:

Кеттім мен кешіп белшемнен,
Төгіліп жатқан маржанды.
Мөлдірлік деген өлшеммен,
Бағалау үшін бар жанды, –

деп аяқталатын «Жаңбыр» атты екі-ақ шумақ өлең еді. Соңына жазылған датасы қойылмаса да жазбай таныдым. Сонда жоғалтып алған қимас затын көп жылдардан соң кездейсоқ тауып алған кісідей қатты қуанғаным бар.

Сол кітаптағы «Қаңтарда» атты:

Сонарлы сәтті қармандым,
Қыс аппақ, көргім келеді.
Кіршіксіз кезін жалғанның
Құшақтап өлгім келеді, –

деп аяқталатын тағы бір өлеңі табиғаты таза жастық шақтың отын еріксіз маздатты. Байқайсыз ба, екі өлең қандай ұқсас, ә! Бұл да Темкеңнің сол романтикаға толы, кіршіксіз, мөлдір студент кезінде жазған өлеңі екеніне күмәнсіз қол қоямын.

Мен ҚазПИ-де, Темкең КазГУ-де оқыса да, студент кезімізде сирек те болса жолығысып тұратынбыз. Әрине, поэзия кештерінде, шайырлар шаң беретін қалтарыс жерлерде. Оның үстіне танысқанда бір жылы, бір айда туған құрдас болып шыққанбыз. Ол да мен сияқты оқуға кеш түскен екен. Сол Темкеңмен 2001 жылы араға 15 – 16 жыл салып бір-ақ кездестік.

1998 жылы шыққан «Көзмоншақ» атты тұңғыш жыр жинағы қолыма тимегендіктен, бұл кезде Темкеңнің поэзиясынан мүлдем хабарсыз едім. Аласапыран дәуірде біз тұрмыстың тұтқыны болып, ауылдан шыға алмай қалып қойғанбыз. Ал Темкең Алматыда жүрсе де,

ақындығын амалсыз шідерлей тұрып, ғалым, баспагер ретінде азаматтық үлкен істерді бастап кеткен кезі екен. Бірақ мықты баспагер ретінде ел аузына ерте іліккенмен, ақын Көпбаев бойын жасырған тұлпардай жуық арада көріне қоймады. Өз кітабы шықпаса да, «Қазығұрт» баспасынан көрнекті ақын-жазушылардың көп томдық жинақтарын бірінен соң бірін шығарып жатты.

2007 жылы екінші жыр жинағы «Жаңғырық» қолымызға тигенде, сонау студент кезінде-ақ көңілімізге ұялаған дарынымен жалт қаратқан Темкеңнің қын түбінде жатқан ақындықтың ақ алмасын тот бастырмағанының куәсі болдық. Оқырманнан жоғары бағасын алып үлгерген ол керім кітаптан бөлек, жақында «Жазушы» баспасынан Темірғали ақынның «Кие» деп аталатын тағы бір тамаша безендіріліген жаңа жыр кітабы жарық көрді. Жаңа өлеңдер, жаңаша толғаулар...

Жылдар
Жалдап әкетті жастығымды,
Жас күнді ойлап,
Жанарға жас тығылды.
Қамсыз күнді ұрлаған
қайран Уақыт,
Қашан,
Қашан қоясың қастығынды, –

деп шамырқанған ақын алтын жалды пырағы – Пегасын ғарыш жақтан күлдір-күлдір кісінеткен екен. Ақындықтың ақ алмасын армансыз суарған-ақ екен.

Мен мәңгілік азапқа да
көнермін,
Тұқырта алмас
тағдырдың сан әуресі.
Тәңір сүйген
күдіретті өнердің
Жүрегімде жүрсе
бір тал сәулесі, –

деген ақын Өлең атты киенің алдына тағы бір жүгініп алып, кенен ойдың шырағын маздатып, армансыз ақтарылыпты.

Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, атақты ақын Тұманбай Молдағалиев осы «Киеге» жазған алғы сөзінде: «Бұл кітаптың қанша тараудан тұратынын, нені жырлайтынын тәптіштеп айтпай-ақ қояйын. Осының алдындағы Қадыр Мырза Әли алғы сөзін жазған Темірғалидың «Жаңғырық» атты кітабы маған бүкіл мазмұнымен, сырымен, мұңымен ұнаған еді. Ал «Кие» деп аталатын жаңа кітабын неше күн бойы бас алмай оқып шықтым. Мынау майданға ұзақ дайындалып, жемісін елім жесін, жеңісімді елім тойласын дейтін хас батырдың ерлігі екен. Өрісті, жемісті жырлар бірінен кейін бірі менің жүрегімді қуанышқа бөледі. Ақындықтың бала, жастық кезеңін аттап өтіп, бірден шебердің

шеңберіне кірген мықтының қолымдағы еңбегі мені ерекше бір күйге бөледі. Барлық дүниесі жалы жығылмаған тұлпардың, қанаты талмаған сұңқардың мінезін танытты. Қазақ жыр кітабының тағы бір маңдай алдысын оқығанымды оңды бір сезіммен, қуанышпен айтқым келеді. Бұл қайта-қайта оқуды керек ететін сезімі сергек, ойы терең, алыстан жарқырай көрінетін жұлдыз жырлардай әсер етті маған. Мүмкін мен осы інімді өзім іштей жақсы көргенімнің әсеріме дейін десем, оның әсем өрілген өлеңдері: «Біз сенің өгейің емеспіз, өзіңіздің көңіліңізге жете алатын серіктікке жарайтын ініңіздің маңдай теріміз, көңілінің көліміз» деп тұрғандай бәрі де. Темірғали ақынның тереңін сен де қызықта, өлең сүйгіш бауыр» депті.

Біз ағынан жарылған аға ақынның осы айтқанымен сөзімізді аяқтауды жөн көрдік.

ҚАРА ӨЛЕҢМЕН ҚАЙРАҒАН ЕР ЖІГЕРІН...

Сейсен ӘМІРБЕКҰЛЫ,
ақын

*«Поэзия, менімен егіз бе едің,
Билесің бе, мен сені неге іздедім.
Алауратқан таңдардан сені іздедім,
Қарауытқан таулардан сені іздедім!»*

деп еді кезінде өлең өлкесінде өз сүрлеуін өшпестпей етіп салып кеткен ұлы Мұқағали. Өміршең өлең оңайлықпен тумасы хақ. Екі ауыз сөздің басын құрағандардың бәрі ақын емес, өлеңші. Өлең – киелі ұғым. Көкірегіннен толқып шыққан дүниең, өзіңнен бұрын өзгеге ұнаса, жұрттың ойындағысын дөп басып жатса, әр шумағынан жүректің дүрсілі, бұлақтың сыңғыры, гүлдің жұпар иісі аңқып тұрса, сонда ғана сенің күнді түнге ұрып, бұйра кештерде дала кезіп, таңғы арайды ұйқысыз қарсы алып жазған жыр жолдарыңның өміршең болғандығы. Поэзия өлкесінде өзіндік үнін қалыптастырып, өзіне тән соқпақ сала білу – кез келген ақынның маңдайына жазыла бермес бақ. Оған туа біткен талант иесі ғана талмай ізденудің арқасында жетуі мүмкін. Әйтпесе «айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жаратын, шөпті де, шөңгені де өлең» етіп жүрген ақынсымақтар аз емес. Бірақ қолымызға «Кие» атты жыр жинағы тиген танымал ақын Темірғали Көпбаев ондайлардың қатарынан емес. Темірғали – тегеурінді ақын. Өлеңдерінде суреткерлік басым. Жыр жолдарында таптырмас теңеулермен қатар, астарлы философия қатар өріліп отырады. Оның үстіне Темірғалидың тілі бай, өлеңге көне сөздерді де қапысыз пайдаланады. «Киені» оқи отырып, оған шүбәсіз көз жеткізесің. Мәселен, «Қара өлеңге қарызбын» деген өлеңінде:

Алаулаған арманның бұла күнгі,
Құнын кімнен білмеймін сұрарымды.
Қайырылса қайығы қу жалғанның,
Қара өлеңнен іздеймін тұрағымды, –

дей келіп,

Самалымен сергітер жиі ақынды,
Сол өлкеден табамын миятымды.
Қара өлеңмен қайраймын жігерімді
Қара өлеңмен жуамын ұятымды.

Қалсам дағы өтінде сан ызғардың,
Жүрегімде оты бар тамыздардың.
Қасиетімен қақтырған қанатымды,
Қара өлеңге өлгенше қарыздармын, –

дейді. Осыдан-ақ Темірғалидың өлеңнің қасиетін терең түсінген жан екенін бағамдайсың. Төрт аяғын тең басқан жыр жолдарын оқи отырып, ақынның қиядағыны қағып түсер тастүлектей шындалғанына еріксіз риза боласың. Жалпы, Темірғалидың өлеңдерінде Қадырдың пәлсапалығы, Тұманбайдың мөлдірлігі, Жүмекеннің тереңдігі, Мұқағалидың төкпелілігі бар десек, қателесе қоймаспыз.

Қансонарда қиқулап қалды алыс үн,
Қара сия, ақ парақ алданышым.
Құмай қоссам жете алмас,
Қырмызы өмір,
Көбі кетіп кемігіп қалғаны шын.

Немесе:

Дымқыл тұман.
Дімкәс ауа.
Күз күні.
Түннің лебін ызғар буды, ызғыды.
Қарауытып «қарашада өмір тұр...»
Қаба сақал қартқа тиіп тізгіні.

Жүрек жылап, жаз кеткенін сезінген,
Көкіректе күрсініс көп, көз ілмен.
Сары аязда сайғағы ауып кететін,
Сарыарқадай саумал қашты сөзімнен.

Немесе:

Қызыл арай ақшамда шыңға қашып,
Алтын жамбы құлайды қырдан асып.
Айдың нұры саулайды түндігімнен,
Қара түнде қара өлең қырман ашып.

Тұнып тұрған сурет. Кіршіксіз өлең. Ақын өзге жұрт көрмегенді көре білген, сезінбегенді сезе білген. Бұл – нағыз ақынға ғана тән қасиет.

Өрекіпідім. Өртендім. Дамылдадым.
Бір жалғанға жетердей жаңылғаным.
Өнбес күнді өлеңсіз өлтіріпшің,
Қуамын деп өмірдің сағымдарын.
Жыр жазбадым жалпыға көрсеткелі,
Жүрегімді жебір мұң бөлшектеді.
Менің мынау жаныма нұр аңсаған,
Керек емес ешкімнің шен-шекпені!

Бұл шумақтар «Қайралу» деген өлеңнен алынып отыр. Тегеурінді өлең. Сөз патшасы – Өлеңнің киелі екенін, оны ешнәрсеге айырбастауға болмайтынын жыр жолдарымен сәтті өрнектей білген. Кейде ақын:

Марқасқасы ем мың шүкірдің,
Езуіме күлкі түрдім.
Қоғам мені менсінбеді,
Мен қоғамға бір түкірдім, –

деп асау мінез де танытады. «Қоғам. Қайда барасың?» деген өлеңінде:

Көңілсіз ой.
Күнгірт күн. Алмағайып.
Не тындырып тастадық нарға лайық?
Қоғам мынау құлықсыз кете берсе,
Жаңқа болар соғылып жарға қайық.

Үрдісі жат үрмекке, үндемекке,
Жайлы келер жуас ел жүндемекке.
Қайғырмайтын боп алды қалың қазақ
Қамшы сілтеп жатса да күнде бетке, –

деп бүгінгі қоғамның әділетсіздігін дөп басқан. Темірғалидың қолымыздағы «Кие» деп аталатын жыр жинағы үш бөлімнен, яғни «Аңсар», «Сонар» және «Кие» деп аталатын бөлімдерден тұрады. Алғашқы екі бөлім лирикалық өлеңдерден тұрса, соңғы бөлім, баллада, мысал және поэмалардан құралған. Соңғы бөлімнің көтеріп тұрған жүгі де ауыр, айтары да мол салмақты дүниелер. Ақын «Оңтүстік» деп аталатын поэма-толғауда өзі туған өлкенің ерекшелігі, қазақ халқының тарихында айтулы орын алатын тарихи маңызы бар орындар, мекендер жайлы кеңінен қалам сілтеген. Осы бөлімдегі «Дағдарыс» өлеңдер циклы және «Кие» поэмасының да көтеріп тұрған жүгі үлкен.

Жылдар жалдап әкетті жастығымды,
Жас күнді ойлап, жанарға жас тығылды.
Қамсыз күнді ұрлаған қайран уақыт,
Қашан, қашан қоясың қастығыңды? –

дейді ақын сынаптай сырғып бара жатқан асау уақыт жөнінде. «Жас күнде жазғаныңдай қайдан болсын», – деп арқалы Мұқағали айтқандай, Темірғалидың қазір барынша өндіріп жазатын, бойындағы барын сығып, шырынын оқырманына беретін дер кезі. Шағын ғана мақалада жыр кітабындағы өлеңдердің барлығын талдап шығу мүмкін емес. Біз тек бір шолып шыққанда ғана көзге іліккендерін қағаз бетіне түсіргенше асықтық. Жалпы, Темірғалидың талантты, суреткер ақын екендігіне ешкімнің дауы жоқ шығар. Шығар биігі, қонар шыңы әлі де алда. Қарымды талант иесіне бұдан да биікке шырқауды бұйырғай дейміз. Темірғали Көпбаевтың «Жаңғырық» (2007 жыл, «Қазығұрт» баспасы») атты жыр жинағына алғы сөз жазған Қадыр Мырза Әли Темірғали туралы: «Ол өлең жазуды үйренген қазақ емес, ақын боп туған қазақ, ақындығын ала туған дарынды тұлға» дейді. Ал бізге Қадырдан асырып бірдеңе айту әсте мүмкін емес.

АҚҚҰМНАН ШЫҒЫП, АЛАШТЫ МОЙЫНДАТҚАН АҚЫН

Жерлесіміз, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері, ақын, журналист, ғалым, баспагер Темірғали Көпбай алдағы 7 ақпанда асқаралы 60 жасқа толғалы отыр. Осы мерейлі мерекесі қарсаңында бізге Темірғали Мұратбекұлымен сұхбаттас болудың сәті түскен еді.

– Сіздің 60 жасқа толуыңызға орай Алматыда ауқымды ғылыми конференция өткізілетіні жөнінде естідік. Бұл үлкен іс-шараға дайындық қалай жүріп жатыр? Ол қайда өтеді?

– Иә, алдағы 7 ақпан күні өзім қызмет істейтін Қазақ ұлттық университетінде «Баспагерлік-редакторлық шеберлік және кітап шығару ісінің өзекті мәселелері» тақырыбында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізілгелі жатыр. Ол сағат 15.00-де басталады. Журналистика факультетінің баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасы ұйымдастырып отырған конференция университеттің кітапханасында өтеді. Оған онлайн және офлайн режимде көптеген адамдар қатысады.

Биыл өзім басқарып отырған «Қазығұрт» баспасының ашылғанына 20 жыл толды, соған орай арнайы ұйымдастырылған көрме болады, оған баспамыздың осы аралықта шығарған көптомдық кітаптары қойылады. Таяуда өзімнің бір прозалық кітабым жарық көрген, соның тұсаукесерін де өткіземіз. Жалпы, конференция аясында көптеген мақалалар жазылады, содан жинақ шығару ойда бар. Атқарылатын жұмыстар аз емес. Бүгінде осы конференцияға дайындық жүргізу үстіндеміз.

– Өткен жолды саралап, осыған дейін не бітіре алдым деп өзіңізге есеп беріп жатқан боларсыз? Жалпы, атқарылған істер қаншалықты екен?

– Біздің «Қазығұрт» баспасының жұмыстарының өзі қазақ руханиятына өлшеусіз үлес қосты деп санаймын. Біз бүгінде көзі тірі ақын-жазушылардың, өмірден өткен бірқатар талантты қаламгерлердің де әдеби мұрасын түгендеп бердік. Қазіргі күндерге дейін 60-қа жуық көптомдықтар шығарыппыз. Бұл болашақ әдебиет зерттеушілері үшін қажетті дереккөздердің қайнары болмақ. Зерттеушілер оның ішінен қаламгер кезінде не жазды, соның бәрін таба алады. Менің «Қазығұрт» баспасын ашқан кездегі негізгі мақсатым да осы мәселені жолға қою болатын.

Біз көптомдықтар шығаруды ақын Қадыр Мырза Әлінің 18 томдық шығармалар жинағынан бастадық. Оған қатысты жасаған жоспарымыз сәтті шықты. Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Тұрар Рысқұлов сияқты ақын-жазушылардың, қайраткерлердің, ғалымдардың қаламынан не шықты, солардың бәрін түгендедік. С.Сейфуллиндікі – 13 том, Б.Майлиндікі – 15 том, І.Жансүгіровтікі – 10 том, Т.Рысқұловтікі – 5 том болды. Сол сияқты Жамбыл Жабаевтың, Сәбит Мұқановтың, Шерхан Мұртазаның, Тұманбай Молдағалиевтың, Әзілхан Нұршайықовтың, Қабдеш Жұмаділовтің, Хамит Ерғалиевтің, Ғафу Қайырбековтің, Дихан Әбілевтің, Ғали Ормановтың, Асқар Сүлейменовтің, тағы басқа да ақын-жазушылардың көптомдықтарын жоғары полиграфиялық сапамен басып шығардық.

Біз қаржылық жағынан қиындық көріп жүрген қаламгерлерге де жәрдем көрсете алдық, ерте қайтыс болып кеткен талантты ақын-жазушылардың да кітаптарын шығарып бердік, мұрасын түгендедік. Соның өзіне жиырма жылда 30 миллион теңге қаржы жұмсаппыз. Осының бәрі де қыруар еңбекпен іске асты.

Жалпы, осы уақытқа дейін не бітірдіңіз деген сұрақ болса, Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Тұрарлардың, қазақ руханиятына еңбек сіңірген көп адамның мұрасын бүгінгіге толықтай бергізе алдым, соның өзі жеткілікті деп айта аламын. Шығармашылық сала арқылы елге, ұлтқа қызмет етіп жүрміз, оның нәтижесі ертеңгі ғылыми конференцияда анық көрінетін болады деп ойлаймын.

– Жеке баспа ашып, көптомдықтар шығару сияқты күрделі істі қолға алуыңызға әу баста не себеп болған еді?

– «Қазығұрт» баспасын ашар кезде мен университетте кафедра меңгерушісі болып істеп жүргенмін. Жұмыс көп болған соң, соған байланып қалмайын деп баспагерлік істі қосымша қолға алуды шештім. Негізі, ғалым ретінде ізденушілерге қажет болатын көптомдықтар шығару жөнінде бұрыннан ойымда бар еді. Оның үстіне соның алдында АҚШ-тың Оклахома мемлекеттік университетінде жарты жыл профессорлық тәжірибеден өткенмін, сол сапар менің көп нәрсеге көзімді ашты. Кәсіп деген болады екен, салықты, жалақыны уақтылы төлеп отырсаң, көзін тапсаң кәсіп – нәсіп болады екен. Өз жағдайынды жасауға, елге жағдай жасауға мүмкіндігің болады екен деп ой түйдім. Ол жақтан өзгеріп келдім десем болады.

1990 – 1992 жылдар аралығында «Қазақ университеті» баспасында жетекші редактор болып істеген тәжірибем бар. Көптеген ғылыми еңбектерді редакциялағанмын, сол кітаптарды шығару процестеріне тікелей жауапты болдым, кей ғалымдармен тікелей жұмыстар жүргіздім. Осының бәрі маған мол тағлым берген мектеп болған еді.

Баспаны 2000 жылы аштым, бірақ жұмыс бірден жүріп кеткен жоқ. Қадыр Мырза Әлінің кітаптарын шығаруға баспахана іздегенде алдымнан көп қиындықтар шыққан болатын. Сол кезде өзімнің теориялық, практикалық тәжірибелерім бар ғой, неге баспа ашпасқа деген ойым беки түсті. Сөйтіп «Қазығұрт» баспасын аштым.

Қадыр Мырза Әлі ағамыздың көптомдығын шығару біздің баспаның тұңғыш жобасы болды. Ол сәтті шықты. Жинақты 47 мың доллар қарызға кіріп шығарғанмын. Кейін бір жылдай қаржыдан қиналып жүрдім. Бір жылдың ішінде кітаптар өтіп, шығындар ақталды, үстінен молынан пайда көрдік, ақынға қомақты қаламақы төлеуге де мүмкіндік тиді. Жұмысымыз осылай жалғасып кетті. Дегенмен, кейін Тұманбай Молдағалиевтың көптомдығын шығаруда біраз қиналдық. Сосын Қадыр Мырза Әлі ағамыздың кеңес беруімен Шерағанның, Шерхан Мұртазаның 7 томдығын шығардық. Ол өте сәтті шықты, шығын өтеліп, пайда көрдік, Шерхан ағаның өзіне де аса қомақты қаламақы бұйырды. Осылай әрекет ете жүріп, екі жылда баспаның жұмысын жолға қойып алдық. Әрине, баспа ісінің өзіндік қиындықтары жетерлік. Сапалы өнім шығару, оны өткізу жолында түрлі жайларды бастан өткеруге тура келеді.

– «Қазығұрт» баспасының жұмысы қазір қалай жүріп жатыр? Қандай тапсырыстарды қабылдайсыздар? Шығарған өнімдеріңіздің өтімі қаншалықты деңгейде?

– Қазіргідей күндері қай баспаның болса да жұмысы оңай емес. Қағаздан, бояудан бастап, полиграфиялық жабдықтардың барлығы да шетелден әкелінеді. Бағасы қымбат. Доллар қымбаттаған сайын өнім бағасын арттырып отыруымызға тура келеді. Кезінде біз қаржы көзін өз бетімізбен ізденіп тауып, кейін мемлекеттік тапсырыстарға қол жеткізгенбіз. Сол кездері Премьер-министр болған Иманғали Тасмағанбетовтің көмегі тиген еді. Негізгі тұтынушыларымыз Мәдениет және Білім министрліктері болып тұрды. Кейін, уақыт өте келе, мемлекет оларға тапсырыс бергіздірмей, кітап алғызбай қойды.

Ал қазір бұрынғыдай тәуекел етіп, өз қаржыңа кітап шығару қиын, ол өтпейді. Сондықтан кітапты өзіміз шығарып, өзіміз сатамыз дей алмаймыз. Бірақ жұмысты тоқтатпау керек, сондықтан түрлі әрекеттер жасап, ізденіп, табыс табудамыз. Мысалы, фотоальбомдар шығаруға мамандандық. Кітапқа жеке тапсырыстар қабылдаймыз. Бірақ олардың таралымы 500, 1000 данадан кем болмауы тиіс, әйтпесе бізге тиімсіз болады. Тапсырыс қабылдап, авторға кітабын сапалы етіп шығарып береміз, ары қарай оның өзі әрекет етеді. Автор бізге кітап ақысының жартысын алдын-ала, қалғанын өнім шығарылып, қолына табысталған соң төлейді. Ақша керек деп не босын соны қабылдай бермейміз, кітаптың оқырманға берер ғибраты, тағлымы қандай боларына мән беріп, іріктейміз. Көптомдықтар шығаруды тоқтатқан жоқпыз, жылына кем дегенде бір-екеуін шығарып тұрамыз. Бұйыртса, биыл Мұқағали Мақатаевтың он томдығын шығару жоспарда бар. Ол қазір дайын тұр.

– Сізді жұрт баспагер ғана емес, ақын, журналист, ғалым ретінде де таниды. Осы салалардың бәріне де қосып жүрген өзіндік үлесіңіз бар. Негізі, көп адамның қуаты өзі нақты айналысып жүрген бір бағыттан артыла бермейді ғой. Ал сіз осындай сан-салалы жұмыстармен айналысуға уақытты қалай табасыз? Қандай да бір қалыптасқан жұмыс тәртібіңіз бар ма?

– Ғылымның аты – ғылым, өзің ұстаз болған соң, шәкірттер алдында жауапкершілік болуы керек, іздену, оқу, тынымсыз еңбекқорлық керек. Сұрағыңызға орай жазушы Дүкенбай Досжановпен арамызда болған бір әңгіме есіме түсіп отыр. Ол кісіні жылына екі кітап шығарады, соған уақытты қайдан табады деп көп әріптестері сөз етеді екен. Бірде жазушыға осыны айтып сұрақ қойғаным бар. Сонда ол кісі: «Оның түк те қиындығы жоқ. Мен күніне 3 беттен жазып отырамын, шабытым келгенде 4 бет, тіпті кейде одан да көбірек жазып тастаймын. 365 күнде үш-төрт беттен жаза берсең, 1200 бет болмағанда не болады?» деген еді. Осы менің есімде қалды. Мен күнделікті таңертең ерте тұрамын, сағат 6 мен 8-дің арасында міндетті түрде жазуға отырамын. Кейде шабыт келуіне орай тәулік бойы жазатын кездер болады. Ешкім кедергі келтірмесе, ойды бөлмесе бірталай нәрсе жазып тастауға мүмкіндік тиеді. Ең бастысы – шығармашылыққа уақыт тауып тұру керек. Әрине, арасында

«шылбыр үзіп» дегендей ми тынықтырып, дос-жаранмен бас қосып тұрғанның да пайдасы жоқ емес.

– **Жалпы, аталған қырларыңыздың ішінде өзіңізге қайсысы етене жақынырақ?**

– Қазіргі айналысып жүргенімнің бәрі шығармашылық сала ғой. Негізі, қабілет-бейім бойынша ақынмын, мамандығым бойынша журналиспін деп айтамын. Ақындық қой ең жақыны. Ол Құдайдың берген қасиеті, одан артығы бар деп санамаймын.

– **Сіздіңше ақын қандай болуы керек? Өлең қандай болуы керек? Өзіңіз өлеңді қай кезден бері жазасыз, қалай жазасыз? Жалпы, ақындық қасиет бойыма қалай дарыды деп ойлайсыз?**

– Ақынның өзіндік айтары болуы керек, ол өз танымын білдіре алуы керек. Оның жазғаны қоғамға тағлымды дүние болуы керек. Жүректі, ойды қозғамаса, несіне жазасың? Мақсат – мұра қалдыру ғой. Мықты өлең өзі үшін жауап бере алады, ол иесі дүниеден өтіп кетсе де өмір сүреді, оны тірілткендей болады. Жұрттың мықты ақындарды негізінен өмірден өткен соң тани түсетіні содан.

Мен өлеңді мектепте, 6-класта жүргенде жаза бастадым, бірте-бірте ақындық көзқарас қалыптасты. Өлеңді біреудің көзіне түссе, газетке шыға қалса деген оймен жазбаймын, ол өзі бір процесс қой, жүректі шымырлатып келіп, жазбауға болмайтындай толғантқан кезде жазамын. Сөз алдында жауапкершілік деген бар, орынды сөз жанындағыға шуақ шашып, орынсыз сөз көлеңкесін түсіріп тұрады. Сондықтан жазған өлеңімді кейін қайтадан қарап, түзететінін түзетіп шығамын.

Мектепте сабаққа үлгерімім жоғары болды, қабырға газетін шығаруға жауапты едім. Бірде 8 наурызға шығарған газетіміздің бір бұрышын толтыруға өлең таппай, өз жанымнан үш шумақ құттықтау өлең жазғанмын. Сол тұңғыш өлеңімді әдебиет пәнінен сабақ беретін апайымыз Зинұр Ысқақова көріп: «Қабілетің бар екен. Енді өлеңді жиі жазып тұр», – деді. Ондай сөздер баланы ынталандыра түседі ғой. Кейін отбасы жағдайына байланысты Түркістандағы С.Ерубаев атындағы мектеп-интернатта оқып жүргенімде әдебиет пәнінен сабақты керемет түсіндіретін Тәңірберген Айтмұратов деген ағайымыз болды, сол кісінің тәрбиесін көрдік. Сол кісінің арқасында кейін біздің кластан 4 ақын-жазушы шықты. Тәңірберген ағай бірде менің «Құстар келді» деген өлеңімді жергілікті «Коммунистік еңбек» газетіне бастырған болатын. Сонда өзімді өте бақытты сезінген едім. Кейін «Қазақстан пионеріне», аудандық газеттерге өлеңдер, ақпараттар жаза бастадым. Мені журналистика саласына жетелеген жол содан басталып кетті десем болады.

Түркістан облысының Төлеби ауданындағы мен туып-өскен Аққұм ауылында орыс ұлтының өкілдері атымен болған емес. Бірақ мен орыс тілі мен орыс әдебиеті пәндерін, әлем әдебиеті классиктерінің еңбектерін беріле оқи жүріп, орыс тілін өз бетіммен үйреніп алғанмын. Өлеңге құмарлығыма бір жағынан сол да өзіндік әсерін тигізді.

Өзімнің туған атам Көпбай жыр-дастандарды күнді күнге жалғап жатқа айтатын жырау болған екен. Ол кісі Ұлы Отан соғысында, Смоленск түбіндегі шайқаста қаза тапқан. Ал әкем Мұратбек Қазақ Мемлекеттік университетінің филология факультетін бітірген, мектепте ұстаздық етті. Әжем Орынкүл Көпбаева Социалистік Еңбек Ері еді, ол кісі мен әріп тани бастаған 5 жасымнан үйге үлкен-үлкен жыр кітаптарын әкеліп оқытатын. Әкемнің 30 жасында екі көзі көрмей, зағип болып қалған інісі Бейсен де Шымкент педагогика институтын тәмамдаған, кейін саусақпен оқитын арнайы оқуды бітірген оқымысты жан еді. Әдеби кітаптарды қоймай оқитын. Маған да оқытады, пікірлеседі, мен өз ой-көзқарасымды

айтатынымын. Менің ақын болып қалыптасуыма осының бәрінің өзіндік әсерлері тиді деп ойлаймын.

– Осы уақытқа дейін қанша кітабыңыз жарық көрді?

– Мен аса көп жазбаймын. Осы күндерге дейін барлығы 13 жеке кітабым шықты. Олардың 7-еуі – жыр жинақтары, 2 эсселер, 1 төрттағандар жинағы, 1 прозалық, 1 монографиялық кітабым бар, екі томдық шығармалар жинағым жарық көрді.

– Туып-өскен ортаңыз, ата-ана, бауырларыңыз туралы толығырақ айтып өтсеңіз.

– Әкем Мұратбектің педагогика саласында еңбек еткенін жаңа айттым. Ол кісі жастай қайтыс болды да, бар ауыртпалық анамның мойнына түсті. Анамыз Сәуле Зайырқызы Алматы сауда техникумын бітірген, бірақ бала күтімімен көбіне үй шаруасында болды. Кейін отбасын асырау үшін түрлі жұмыстар істеді.

Біз отбасында жеті бала өстік. Үлкеніміз – қыз, сосын мен, артымнан ерген бес інім болды. Ең кенже ініміз Балтөре жастай дүниеден өтті. Мен әскерден оралған соң университетке түсіп, бірінші курстан кейін сыртқы бөлімге ауыстым. Артымнан ерген бауырларымды жетілдіруім керек болды, олардың есейіп-ержетіп, білім алып, өз орындарын табуына көмектестім. Бүгінде бауырларымның бәрі өз алдына бір-бір үй болып отыр.

– Өзіңіздің отбасы мүшелері туралы айтсаңыз. Олар немен айналысады?

– Жан-жарым Сәлима Қалқабаева – өзіміздің Төлеби ауданындағы Кеңесарық ауылының қызы. Екеумізді өлең табыстырған. Қазақ Мемлекеттік университетін бітіргесін мен «Қазақстан пионері» газетінде жұмыс істеген едім. Сосын елге оралып, 1986 – 1990-жылдар аралығында Төлеби аудандық газетінде еңбек еттім. Қазіргі «Төлеби туы» сол кезде «Ильич таңы» деп аталатын, сонда бөлім меңгерушісі, редактордың орынбасары болдым. Сәлима редакцияға өлеңдерін әкеліп тұрушы еді, сонда танысқанбыз. Кейін екеуміз отбасын құрдық. Сәлима кейін өлең жазуды қойып, ғылыммен түбегейлі айналысты. Ол мектепті, университетті, аспирантураны «өте жақсы» деген бағалармен бітірген, ғылым саласында да биік жетістіктерге жетті, қазір Қазақ ұлттық университетінің профессоры. Монографиясы, бірнеше оқулық кітаптары жарық көрген. Өткен 25 қарашада ғалым Сәлима Қалқабаеваның 60 жасқа толуына байланысты университетте халықаралық конференция өткізілді.

Біз отбасында үш қыз тәрбиелеп өсірдік. Бану, Қымбат есімді қыздарымыз бүгінде отбасылы, ал кенжеміз Айша университет студенті, ол басқару менеджері мамандығына оқып жүр.

– Уақыт бөліп, сұхбат бергеніңіз үшін сізге алғысымызды білдіреміз. Жасыңызға жас қосылуымен бірге қазақ руханиятына қосар үлесіңіз де арта берсін. Қолға алған істеріңіз әрдайым оңды нәтижелерімен қуанта беруіне тілектеспіз.

Сұхбаттасқан – Д. ӘБДІЛЛА.
«Замана.кз»

ЖАҚСЫЛЫҚТЫҢ ЖАРШЫСЫ БОЛДЫМ

Темірғали КӨПБАЙ,

ақын, журналист, ғалым, баспагер:

– **Темірғали аға, бірнеше салада еңбек еттіңіз. Өзіңіздің психологиялық портретіңізді бейнелеп беріңізші?**

– Ақын, ғалым, баспагер, ұстаз. Осы төрт сала – қоғамға қызмет етіп жүрген менің болмысымды ашады. Алланың маған әуелі берген қасиеті – өлеңім. Мен ең әуелі ақынмын, өмірдегі миссиям – ақындық деп санаймын. Ақындыққа, өлеңге адал болсам деймін. Баспагерлік қырым – кәсібім. «Қазығұрт» баспасының басшылық қызметінде 20 жылдан аса жүрмін. Сондықтан баспагер ретінде ұлт руханиятына үлес қостым деп айта аламын. Жиырма жылда атқарған еңбегім – қазақтың қазынасына қосылған үлкен байлық.

Ғалымдық қырыма тоқталсам, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде дәріс беремін. Ғылым дейтін бітпейтін майданда қызықты тақырыптарды тапсам, ізденісімді үдетіп, тақырып туралы танымымды кеңейтемін. 1998 жылы кандидаттық диссертациямды қорғадым. Содан бері ғылым жолындамын. Филология ғылымдарының кандидатымын. Докторлық дәрежені мақсат етпедім. Өйткені мен нағыз шығармашылық адамымын. Поэзияны бәрінен жоғары қоямын. Егер менің мақсатым докторлық атақ болса, оған баяғыда қол жеткізер едім. Ғылым, білім – инемен құдық қазғандай нәрсе. Ғылымға жан-тәніңді сал, елге берерің болсын. Өзіңді алдама. Айқын мақсат жолында атқарған еңбегің елге пайдалы болуы керек.

Журналист ретінде мектеп қабырғасынан бастап мақалалар жазып келемін. Қазір билікті сынасаң, «оппозиционер» деп ойлайды ғой. Журналист ретінде қызмет еткенде билікті мен де сынадым. Бізбен бірдей тәуелсіздік алған Балтық жағалауындағы елдердің дамуы – мемлекет басқаруындағы жақсы формула. Біз сондай саяси жүйе құра алмадық. Сынап, ұсыныс айтып талай жаздым. Елемеді. Біз тәуелсіздік жылдарында мақаланың, материалдың пәрменділігін жоғалтып алдық. Бұрын бір сын материал бірнеше бастықты «креслосыз» қалдыратын.

– **«Хақпен ғана тілдестірген мұратын, Бақтан биік болады екен Ұлы ақын» деп жазыпсыз. Ойыңыздағыны іркімей өлеңге айналдыра алдыңыз ба?**

– Жамбылдың «Менің пірім – Сүйінбай» дегеніндей менің поэзиядағы пірім – Жүмекен. Қазақтың интеллектуалды поэзиясындағы ең ірі ақындардың бірі. Ол кісінің таланты мен рухына бас иемін. Сіз айтқан тармақ – Жүмекенге арнаған өлеңімнен үзінді. Ақынның жары Нәсіп апай арнауымды жоғары бағалап, ризашылық білдірген еді. Ақын бақтан ғана емес, тақтан да биік. Ақынның көкірегіне сөзді Алла береді. Сондықтан мен Абайды «поэзияның пайғамбары» деймін. Ақындық – көп адам ұғына алмайтын қасиетке ие тылсым құбылыс. Әрине, мен шын талант туралы айтып отырмын. Өлең құрағанның бәрі бірдей ақын емес. Испанияның ұлы ақыны Федерико Гарсиа Лорканың: «Самое главное счастье в жизни – родиться поэтом. Остальное ничего не стоит. Даже сама смерть» деген қанатты сөзі бар. Ақындық құдірет Алладан беріледі. Алланың берген қасиетін қастерлеу керек. Басқаның бәрі – өмірдің жолында адамның талабына қарай қосылатын жанама қасиеттер.

Көп арнау жазған жоқпын. Жүмекенге, Мұқағалиға, Жұматайға арнап жаздым. Осы уақытқа дейін 13 кітаптың авторымын. Жеті кітабым – поэзия, бір – проза, бір – ғылыми монография, екі – естелік эсселер жинағы, екі томдық шығармалар жинағым шықты. Барлық іске жауапкершілікпен қараймын. Не болса, соны шығаратын адам емеспін. «Елдің көзіне

түссем», «елге танылсам» деген мұрат болған жоқ. Ақынның мұраты – елдің рухын көтеріп, мәңгі өлтірмейтін мінсіз мұра қалдыру.

– **Журналистиканы жазушының қара жұмысына теңеген бірнеше пікірді көзім шалған еді. Сіз журналистикаға не бердіңіз? Журналистика сізге не берді?**

– Шығармашылық иесі өз ісімен шұғылданғаны абзал. Журналистика – кәсіп, ал кәсіп иесі нанына адал болуы керек. Ғұмыр жолым журналистік қызметіммен тікелей байланысты. Баспагерліктің өзі – журналистиканың бір саласы. Шығармашылыққа журналистиканың қол байлау екені – рас. Өлең немесе прозалық туынды жазу үшін көп уақыт бөліп, талмай іздену керек. Журналистік, редакторлық қызмет шығармашылыққа уақыт қалдырмайды. Мысалы, Шерхан Мұртаза «Лениншіл жас» газетінен бастап, «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде де редактор болды. Көп уақытын редакторлықпен өткізді. Қазақтың көп публицистері өздерін «Шерханның шинелінен шыққанбыз» дейтіні осыдан қалған. Шерхан Мұртазамен жақсы сырлас болдық. Шерағаң маған: «Шіркін-ай, Қадыр деген данышпан ғой. Алла біреуді – ақын, біреуді – жазушы қып жаратқан соң, миссияға адал болу керек екен. Ақын поэзиясын, жазушы прозасын жазуы керек екен. Мен соны сексеннен асқан соң түсіндім. Қадыр 32 том кітап жазыпты», – деген еді. Шерағаңның бар шығармасы 7 томды құрады. Ол кісі көлеммен есептеп тұрған жоқ, көп уақытын журналистикаға арнап, өндіріп жаза алмағанын айтып отыр. «Парламентке бардым, депутат болдым, айқайлап мәселе көтердім. Айқайлағанымды ешкім тыңдамады. Бекерге 15 жылым өлді. Қадыр болса, тіпті Парламентте отырып «Парламент» деген поэма жазған» деп Шерағаң өкінішін білдірген еді.

Журналистика – әрдайым халықтың сөзін сөйлейтін, халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтайтын ақпарат саласы. Түрлі мүддеге кәсібін байлаған журналистер де бар. Әркімнің ар-ұяты біледі. Журналистік қызметімде ешқашан жеке адамдарды даттап жазған емеспін. Әдебиет пен өнердің жетістігін, адамдардың жақсылығын, өмірге құштарлығын жаздым. Әлдекімді жамандап жазбау – менің өз позициям. Біреуді сынау үшін өзің одан биік болуың керек. Сынаған адамның да, сыналған адамның да жүрегі ауырады. Орыс ақыны Шкляревскийдің «әр адам өзін жазады» дегені бар. Мен журналистикада жақсылықты жаздым. Жақсылықтың жаршысы болдым.

– **Жазған-сызғанын өртеген шығармашылық иелері өте көп. Сіз де жазғаныңызды өртейсіз бе? «Жас кезімде жасындай жарқырамадым» деген екенсіз. Жас кезіңізді неге арнадыңыз?**

– Өз шығармасын ең көп өртеген ақын – Борис Пастернак болған. Оның жазғаны көңіліне ұнамаса, одан да жақсы жаза түсу үшін өртеген. Пастернак ішкі сенімі өте мықты, өзіне сенімді қаламгер еді. Жазушының өзіне ұнамаған туындысы ешкімге ұнамайды. Қадыр Мырза Әли шығармашылығына пікір білдіруді сұраған қаламгерлер жайлы «Әр шығармашылық иесі өз туындысын кез келген оқырманнан жақсы біледі» деуші еді. Өртемесем де сызған, жыртқан, шимайлаған парақтарым көп болды. Бұл әрекет – шығармашылыққа деген үлкен жауапкершіліктен туады. Жазғанын жыртуға, өртеуге қимайтын шығармашылық иесінде жауапкершілік жоқ десе де болады. Өйткені мінсіз туынды бірден дүниеге келе салмайды. Көп өңдеу мен жөндеуден кейін ғана шығарманың осал тұстары сылынып, нағыз сәйгүліктей жұтынып шығады. Шығарма жазу – процесс. Алтынды өндіргенде де сап алтын бірден шықпайды ғой. Әуелі шикізат болып, кейін ғана өндіріледі. Біздің шикізатымыз – сөз. Сөз орынды тұрса, бір-біріне сәулесін түсіріп тұрады. Орынсыз тұрса, бір-біріне көлеңкесін түсіріп тұрады. Сондықтан жан-жағына шуақ төгіп тұратын саф алтын туынды бірден жазылмайды. Жүректен эмоцияға аралас туынды

шымырлап шығады, ол көп өңдеуді, екшеуді қажет етеді. Жұмекен Нәжімеденовтің студент жиені қолында тұрған. Сол кісі айтып еді. Бір күні ақын жұмыс бөлмесінде көк түтін қып темекі тартып бірдеңе жазып жатты дейді. Жазады, лақтырады. Жазады, лақтырады. Ақын түні бойы жазу үстелінде отырыпты. Қанша қорап темекі шеккені белгісіз. Таңертең бөлмесінен шығып, «Классикалық туынды жаздым!» деп сүйіншілепті. Бөлмесінде умаждалған қағаз үйіліп қалыпты. Сонда жазғаны:

Қара түнде найзағайдың жарқылы,
Өтетұғын сықылды мен арқылы.
Содан болар, содан болар, жарқыным:
Қара суға қайық салдым – қалқыды.

Қара сөзге сезім құйдым – балқыды» деп келетін «Бестармақ» деген өлеңі екен. Таңға дейін жазғаны – 5 жол. Міне, сөзге, өлеңге деген жауапкершілік осындай болады.

Мен 20 жылдан бері өз шығармаларымды компьютермен жазамын. Сөзді ойнатуға, сөзбен кәсіби деңгейде жұмыс жасауға компьютер зор мүмкіндік береді.

Алматыға келген соң, Жұматай Жақыпбаевпен араластым. Жұмекеннің поэзиясын, өмірлік принциптерін терең тануға тырыстым. Жастығымды елдің көзіне түсуге, қайтсем де танылуға арнамадым. Жазған дүниелерімді газетке, кітапқа беруге асықпадым. Өлеңімді әр жерде дауыстап оқуға да құлшынбадым. Мен кітап шығаруды ойламадым. Мені ұстаз санап жүрген жас ақындар кітаптарын шығарып жатты. Соларды көргеннен кейін әйелім өз кітабымды шығаруыма түрткі болды. Мен кешіктім деп ойламаймын. Ішкі қуатымды толықтырдым. Жастық шағымда пәтерден-пәтерге көшіп, тірліктің қамын күйттеп жүріп, көп уақыт өткізіп алдым. «Ұлы ақындар «Татарқадан» шығады» деген қалжың аралас сөз бар. Алматыдағы «Татарка» ауданын жағалап, пәтерден пәтер сағалап өтті ғой жастық шағымыз. Сол «Татарка» бізді тәрбиеледі. Расында да ол жерден көп мықты ақындар шықты.

– **Қай тілде оқисыз? Шығармашылық шеберхананызда қандай сезім патшалық құрады?**

– Мен қазақ, орыс тілінде оқимын. Ағылшын, қырғыз тілдерінде де оқимын. Ағылшын тілін 1999 жылы Америкада профессорлық стажировкада болғанда жетік меңгердім. Өзіме қажет дүниені қалай болса да оқимын. Оқығаннан шабыт аламын. Кейбір ақындар қуанғанда, қайғырғанда эмоциямен жазатындары бар. Мен кітап оқығанда шабыттанамын. Ойымды қозғап, санама серпін береді. Кітап оқудан ләззаттанамын. Көп кітаптардың дерегі жүрегімді шымырлатады. Өлеңді жүрегім шымырлағанда ғана жазамын. Мен өзімді ойшыл ақынмын деп санаймын. Ойға берілген сәттерде өзімді бар әлемнің патшасындай сезінемін.

– **Кейде адам өмірі бір шешіммен көркейе түседі ғой. Өмірдегі ең ұтымды қадам жасауға ықпал еткен қандай шешіміңіз?**

– Ең ұтымды шешім – «Қазығұрт» баспасын ашуым болды. Менің тағдырымды өзгертіп, жұртқа танытқан, қоғамға пайдалы еткен – баспа. Мен баспагерлік жұмысымды жанымдай жақсы көремін. «Қазығұрт» баспасы 2000 жылы Қадырдың көп томдығын шығаруды қолға алды. 2001 жылы ресми тіркеттім. Үйімді кепілге қойып, көп қарыз алып жұмыс бастадым. Мен ақшамның қайтатынына сенімді болдым. Алайда тәжірибем аздау болғандықтан, кітаптың ұзақ басылатынын, уақыттың созылып кететінін ескермеппін. Мен ойлағандай бәрі оңай емес екен. Сегіз айдай сергелдеңге түсіп, типографияға ақша тауып бере алмай қиналдым. Сөйтіп жүріп, Қадырдың 18 томдығының мың данасын өткіздік. Қарызды солай жаптым. Пайда да түсті. Қиындығы көп болғанмен, алғашқы жобам сәтті аяқталды. Кітаптардың өтуіне Қадыр ағамның беделі көп әсер етті. Артынша Шерхан Мұртаза, Тұманбай Молдағалиев, Қабдеш Жұмаділовтердің көп томдықтарын шығардық. Баспа

мемлекет қолдауынсыз-ақ екі-үш жылда көтеріліп кетті. Кейінірек қазақтың көптеген марғасқаларының көп томдықтарын бастық. Сәкен Сейфулин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Тұрар Рысқұлов, Сәбит Мұқанов, Жамбыл Жабаев, Абайдың мұраларын түгелдедім. Менен біреу: «Өмірде не бітірдіңіз?» деп сұраса, осы тұлғалардың кітабын шығарғанымды айтар едім.

Әңгімелескен Балерке ӘСІЛХАН

ҚАЛАМЫ ҚАРЫМДЫ ҚАЛАМҒЕР

Ермахан Шайхыұлы,
Қазақстан Жазушылар одағы
Сатира кеңесінің төрағасы

Темірғали Көпбаев – арқалы ақын, жампоз журналист-жазушы, зейінді де зерделі зерттеуші, ұлағатты ұстаз, білімді де білікті баспагер, елімізге белгілі қоғам қайраткері. Қаламы қарымды қаламгердің ғұмырнамалық һәм шығармашылық жолы кейіпкеріміздің жоғарыда біз айтқан қырларын қолдап-қуаттай түседі.

Темірғали Мұратбекұлы 1962 жылы 7 ақпанда бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысы, Төлеби ауданына қарасты Аққұм ауылында туған. 1992 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін, 2005 жылы Орта Азия университетінің заң факультетін тамамдаған. 1998 жылы ҚазҰУ-дегі диссертациялық кеңесте «10.01.10 – Журналистика» шифры бойынша кандидаттық диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алды.

Жас талант баспасөз саласындағы журналистік-публицистік қызметін 1985 жылы республикалық «Қазақстан пионері» газетінің тілшісі ретінде бастап, 1986 – 1990 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы, Төлеби аудандық «Төлеби туы» газетінде мәдениет және әдебиет бөлімінің меңгерушісі, редактордың орынбасары, 1990 – 1992 жылдар аралығында Алматыдағы «Қазақ университеті» баспасында жетекші редактор, 1992 – 1994 жылдары республикалық «Жас қазақ» газетінде бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы қызметтерін абыройлы атқарды.

Қаламы қарымды қаламгер 1994 жылдың басында Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультеті басшылығының арнайы шақыруымен радиожурналистика кафедрасының аға оқытушы боп орналасып, кейін осы кафедраның меңгерушісі қызметін атқарады. Алғашқы адымынан бастап, қазақ радиосы әдеби-драмалық хабарларының тарихы мен тәжірибесін терең зерттеп, 1998 жылы «Қазақ радиодраматургиясының табиғаты мен ұлттық сипаты» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Ғалым-ұстаздың бұл ғылыми еңбегі 2007 жылы «Қазақ радиодраматургиясы» деген атпен жарық көрді.

Ұлағатты ұстаз 1999 жылы тәжірибе алмасу бағдарламасы бойынша АҚШ-тың Оклахома мемлекеттік университетінде профессорлық тағлымдамадан өтеді. Сол жылдың сәуір айында Лас Вегас қаласында өткен НАВ-тың (Хабар тарату жөніндегі ұлттық ассоциация) халықаралық конференциясына қатысады.

Темірғали Көпбаев – 2001 жылдан бастап «Қазығұрт» баспасының президенті. «Қазығұрт» баспасының мақсаты – қазақтың қабырғалы қаламгерлерінің көп томдықтарын жарыққа шығару. Осы бағытта «Қазығұрт» баспасы көптеген игі де ізгілікті істер атқарып, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің өсіп-өркендеуіне өлшеусіз үлес қосты. Елімізге белгілі ақын-жазушылардың туындыларын «Көп томдықтар», «Мемлекеттік сыйлықтың иегерлері»,

«Президент сыйлығының иегерлері», «Ұстаздар кітапханасы», «Тәуелсіздік толғаулары» серияларымен тасқа басты. Атап айтар болсақ, Ж.Жабаев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Т.Рысқұлов, С.Мұқанов, Х.Ерғалиев, Д.Әбілев, Н.Байғанин, С.Қирабаев, Р.Бердібай, М.Әлімбаев, Ә.Нұршайықов, Ғ.Қайырбеков, Т.Әбдірахманқызы, Ғ.Орманов, Ә.Нұрпейісов, М.Мырзахметұлы, Ш.Елеуқенов, Т.Кәкішев, Ж.Нәжімеденов, М.Айтхожа, А.Сүлейменов, О.Әубәкіров, С.Жүнісов, Қ.Мырза Әли, Т.Молдағалиев, Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов, К.Смайылов, А.Әшімұлы, И.Сапарбай, Ұ.Есдәулет, М.Байғұт тағы басқалардың көп томдықтары жарыққа шықты.

«Қазығұрт» баспасы Германия, Ресей, Түркіменстан және Алматыда өткен кітап жәрмеңкелеріне қатысып, Мәдениет министрлігінің арнаулы дипломдарымен марапатталды. Сондай-ақ «Жылдың ең үздік кітабы» республикалық байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы атанды.

Темірғали Мұратбекұлы – «Көзмоншак» (1998), «Жаңғырық» (2007), «Кие» (2009), «Оңтүстік» (2009), «Аңсар» (2012), «Қарапайым пайымдар» (2012), «Аққұмда оянған арман» (2019), «Даналық тәпсірі» (2019), «Жылдар жылжып барады» (2019), «Сабан ақша» (2022) және «Қазақ радиодраматургиясы» (2007) атты кітаптар мен ғылыми еңбектердің, сондай-ақ 2 томдық шығармалар жинағының авторы. Ақиық ақынның өлеңдері бірнеше поэзиялық антологияларға енді.

Темірғали Көпбаев – Қазақстан Жазушылар және Журналистер одағының мүшесі. Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты. Төлеби ауданының құрметті азаматы. «Халықаралық ақпараттандыру академиясының» академигі.

«Кітап мәдениетіне қосқан зор үлесі үшін», «Оңтүстік Қазақстан облысына сіңірген еңбегі үшін», «Қадыр Мырза Әли», «Қожаберген жырау», «Михаил Шолохов», «Қазақ журналистикасының қайраткері», «Қазақстан Халқы Ассамблеясына 25 жыл» медальдарының иегері.

ТЕМІРҒАЛИ КӨПБАЕВ – АҚЫН, ҒАЛЫМ, БАСПАҒЕР, ҰСТАЗ

Ж. Әбілбекқызы,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
I курс магистранты*

Темірғали Көпбаев өлең жазуды мектеп қабырғасынан, 6-сыныптан бастаған. «Құстар мерекесі» атты алғашқы өлеңі 1977 жылы 7-сыныпта оқып жүргенде Түркістан аудандық «Коммунистік еңбек» газетінде жарық көрді. Сол кезден бастап оның мектеп тақырыбына жазған өлеңдері мен шағын мақалалары республикалық «Қазақстан пионері (қазіргі «Ұлан»), «Оңтүстік Қазақстан», Ленгір (қазіргі Төлеби) аудандық «Ильич жолы» (қазіргі «Төлеби туы) газеттерінде жарияланып жүрді. Ол әдеби ортаға 1984 жылы келді. Сол жылы аса көрнекті ақын Жұматай Жақыпбаевтың Алматыдағы бейресми «Моғол қағанатына» ноян болып қабылданды. Өңкей талантты ақындардың басын қосқан бұл қағанат Темірғалидың шығармашылығын ерекше шыңдады. Ол 1985 жылы сәуір айында Қазақстан Жазушылар одағы өткізген «Жігер» фестивалінің дипломанты болды. Сол жылы оның өлеңдері «Жалын» журналында, «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш»), «Қазақ әдебиеті» газеттерінде жарияланды. 1988 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Талай сырды ұқтырып» деген тақырыппен алғаш рет бір беттік жеке өлеңдер топтамасы жарық көрді. 1990 жылы күзде Т. Көпбаев Қазақстан Жазушылар одағы ұйымдастырған жыр мүшәйрасының жеңімпазы болды.

Қазақ поэзиясының айдынында ерекше талантымен көзге түскен Темірғалидың бүгінгі күнге дейін бес жыр жинағы жарыққа шықты. Олар: «Көзмоншақ» («Қазақ университеті» баспасы, 1998), «Жаңғырық» («Қазығұрт» баспасы, 2007), «Кие» («Жазушы» баспасы, 2009), «Оңтүстік» («Әдебиет» баспасы, 2009), «Аңсар» («Ой-Сана» баспасы, 2012). Ақынның өлеңдері бірнеше поэзиялық антологияларға енді. Талантты ақын Темірғали Көпбаевтың тегеурінді жырлары мен дастандары терең ой мен кестелі сөздің көркемдік бірлігін, көңіл сыры мен жүрек шерінің шынайы үйлесімдігін айқын танытады. Елдік биік мақсат, ұлттық асқақ рух мәселесін айтуға келгенде ақжүрек ақынның өршіл поэзиясына тән сезім бұлқыныстары оқырманды еріксіз елітіп әкетеді. Табиғат, махаббат лирикаларындағы суреткерлік шеберлік ерекшеліктері ақынның өзіндік болмысын даралап көрсетеді. Ақын өлеңдеріндегі көркемдік әдістердің саналуандығы, астарлы мәннің молдығы, сезім шынайылығы өз оқырманын ынтықтыра түседі. 2012 жылы Темірғали Көпбаевқа «Кие» жыр жинағы үшін Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығы берілді.

Т. Көпбаев баспасөз саласындағы қаламгерлік қызметін 1985 жылы республикалық «Қазақстан пионері (қазіргі «Ұлан») газетінің тілшісі ретінде бастаған. Газеттің сол кездегі бас редакторы, бүгінгі белгілі қоғам қайраткері Уәлихан Қалижановтың қарамағында жұмыс істеп, тәлім алды. 1986 жылы шілде айында Ленгір (қазіргі Төлеби) аудандық «Ильич жолы» (қазіргі «Төлеби туы) газетіне тілші болып барды. Журналистиканың нағыз мектебі, сомдаушы көрігі саналатын аудандық газет редакциясында тәжірибе жинақтады. Аудан халқының тұрмыс-тіршілігі, күнделікті тынысы туралы көптеген мақалалар жазды. Мәдениет және әдебиет бөлімінің меңгерушісі ретінде газеттегі әдеби айдарлар мен сенбілік беттерді оқырман қызығарлықтай етіп жаңаша ұйымдастырды. Аудан мектептерінде оқитын жас талаптардың талант көзін ашу мақсатында 1988 жылы газет жанынан «Ақ қайнар» әдеби бірлестігін ашып, қолына қалам ұстаған жастарды ынталандыра білді. Бұл әдеби бірлестік сол кездегі аудан тұрғындары үшін үлкен мақтанышқа айналды. Ауыл-ауылдарда жергілікті қаламгерлермен көптеген кездесулер өткізілді. Бірлестік мүшелерінің шығармалары аудандық, облыстық газеттердің беттерінде жиі жарық көріп тұрды.

Темірғали Мұратбекұлы 1989 жылы Төлеби ауданының тумасы, халық ақыны Қазанғап Байболовтың республика көлемінде аталып өткен 100 жылдық мерейтойының жоғары деңгейде өтуіне ерекше атсалысты. Облыстық, аудандық газеттердің бетінде Қазанғап ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы көлемді мақалалар мен очерктер жариялады. Ұзынарық ауылында өткен ақын тойын өзі жүргізді.

Т.Көпбаев кейінірек аудандық газеттің партия тұрмысы бөлімін басқарды. Газет редакторының орынбасары болды. Аудандық газеттің оқылымды болуына зор үлес қосты. 1990 жылдың күзінде Темірғали Алматыдағы әдеби ортаға қайта оралып, «Қазақ университеті» баспасына редакторлық қызметке орналасты. Белгілі жазушы Серік Әбдірайымов басқаратын бұл баспа Темірғалидың журналистік шеберлігін шыңдай түсті. Еліміздегі жоғары оқу орындарына қазақ тіліндегі оқулықтар жетіспей жатқан тұста аталған баспа сол олқылықтың орнын толтыруға қызмет етті. Жетекші редактор Т.Көпбаев көптеген ғалымдардың оқулықтары мен ғылыми монографияларын өз сүзгісінен өткізді. Ауыз толтырып айтарлықтай рецензиялар жазды. Олардың арасында заңғар ғалымдар Зейнолла Қабдоловтың «Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері», Әуелбек Қоңыратбаевтың «Көне мәдениет жазбалары», Әбдімәлік Нысанбаевтың «Адамға қарай бет бұрсақ», Темірбек Қожакеевтің «Көксеңгірлер», Балтабай Әбдіғазиевтің «Асыл арналар», Намазалы Омашұлының «Қазақ радиожурналистикасы» т.б. соқталы еңбектер бар.

1992 жылы талантты ақын Ұлықбек Есдәулетовтің шақыруымен республикалық әдеби-қоғамдық «Жас қазақ» апталығына ауысқан Т.Көпбаев газеттің бөлім меңгерушісі, жауапты хатшысы болды. Бұл басылымда да Темірғалидың әдебиет пен мәдениетке байланысты көптеген мақалалары жарық көрді. Қаламы қарымды журналист бүгінгі күнге дейін республикалық басылым беттерінде қоғамдағы өзекті мәселелер туралы ой қозғап келеді. Темірғали Көпбаев 1994 жылдың басында арнайы шақырумен Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті журналистика факультетінің радиожурналистика кафедрасына аға оқытушы болып ауысты. Осы кезден бастап ол журналистиканың теориясы мен негіздеріне

байланысты ғылыми зерттеу еңбегімен айналысты. Елімізге кеңінен танымал радиотеоретик ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Намазалы Омашевтің ғылыми жетекшілік етуімен қазақ радиосы әдеби-драмалық хабарларының тарихы мен тәжірибесін, бүгінгі ахуалын зерттеді. 1998 жылдың 30 маусымында ҚазҰУ-дағы диссертациялық кеңесте «Қазақ радиодраматургиясының табиғаты мен ұлттық сипаты» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Ғалымның бұл еңбегі кейін ғылыми монография болып шықты. Аталған еңбекте 90 жылдық тарихы бар қазақ радиодраматургиясының туындылары түрлі салаларға, тарихы нақты кезеңдерге жіктеліп, ғылыми талдауға негіз болған. Зерттеудің тағы бір ерекшелігі – мұнда радиодраматургия әртүрлі бағыттарда, атап айтқанда, тарих, өнертану, эстетика, лингвистика, психология және әлеуметтану ғылымдарымен ұштастыра қарастырылады. Радиодағы дыбыс өнерінің қыры мен сырын ғылыми негізде зерделеген бұл еңбек телеарналар мен радиоарналар жүргізушілері мен тілшілері үшін, сондай-ақ республикамыздың жоғары оқу орындарында журналистика мамандығы бойынша білім алатын студенттер мен журналистика, драматургия теориясын зерттеуші ғалымдар үшін аса қажет деп саналады.

Темірғали Мұратбекұлы – дарынды лекторлығымен қатар жүздеген шәкірттердің жүрегінен орын алған ұлағатты ұстаз. Ол журналистика факультетінің студенттері үшін «Радиожурналистика негіздері», «Журналистің сөйлеу мәдениеті», «Журналистикадағы полемика өнері», «Шешендік өнер негіздері», «Әдеби-драмалық хабарлардың ерекшеліктері» т.б. негізгі пәндер бойынша лекциялар оқыды. 1999 жылы Т.Көпбаев тәжірибе алмасу бағдарламасы бойынша АҚШ-тың Оклахома мемлекеттік университетінде бір семестрлік профессорлық тәжірибеден өтті. Бұл университетте ол журналистік білім беру проблемаларымен қатар қашықтықтан оқыту әдісінің де ерекшеліктерін зерттеді. Зерттеу нәтижесінде бірнеше ғылыми мақалалар жазды. 1999 жылдың сәуір айында Лас Вегас қаласында өткен НАВ-тың (Хабар тарату жөніндегі ұлттық ассоциация) халықаралық конференциясына қатысты. 1998 – 2000 жылдары ҚазҰУ-дағы ғылыми-диссертациялық кеңестің мүшесі болды. Бірнеше кандидаттық диссертацияға оппонент болып тағайындалды. 2013 жылы Лев Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің журналистика және саясаттану факультетінде мемлекеттік емтихан қабылдау комиссиясының (ГЭК) төрағасы болды. 2015 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінде мемлекеттік емтихан қабылдау комиссиясының (ГЭК) төрағасы болды.

Темірғали Көпбаев – 2001 жылдан бастап көрнекті ақын-жазушылар мен ғалымдардың көптомдықтарын шығаруға бағытталған Алматы қаласындағы «Қазығұрт» баспасының президенті. «Қазығұрт» баспасы қызметінің басты бағыты – аса көрнекті ақын-жазушылардың көптомдықтарын жарыққа шығару. Бұл бағытта баспа өзі тіркелген уақыттан бастап көптеген игілікті шаралар атқарды. Халқымызға кеңінен танымал қаламгерлердің әдеби мұраларын «Мемлекеттік сыйлықтың иегерлері», «Президент сыйлығының иегерлері», «Ұстаздар кітапханасы» серияларымен оқырман қауымға жеткізді. Атап айтқанда, Қ.Мырза Әли, Т.Молдағалиев, Ш.Мұртаза, Ә.Нұршайықов, Қ.Жұмаділов, М.Әлімбаев, К.Смайылов, Р.Бердібай, Ұ.Есдәулет, С.Қирабаев, А.Әшімұлы, М.Байғұт т.б. көптомдықтары жарыққа шықты. «Қазығұрт» баспасы 2003 жылдан бастап Мәдениет және ақпарат министрлігінің тапсырысымен әлеуметтік-маңызды әдебиет түрлерін шығарып келеді. Мемлекеттік тапсырыспен жарық көрген көптомдықтардың арасында С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Т.Рысқұлов, Х.Ерғалиев, Д.Әбілев, Т.Әбдірахманқызы, О.Әубәкіров, Ғ.Орманов, М.Айтхожа, А.Сүлейменов, Ғ.Қайырбеков, Ш.Елеукенов, Т.Кәкішев, Н.Ораз, С.Жүнісов т.б. мұраларын атап айтуға болады.

«Қазығұрт» баспасы сапалы шығарған кітаптары үшін Мәдениет және ақпарат министрлігінің арнаулы дипломдарымен бірнеше рет марапатталды. 2007 жылы «Жылдың ең үздік кітабы» республикалық байқауында бірінші орын алды. Баспа Германияда, Ресейде, Түркіменстанда және Алматыда өткен кітап жәрмеңкелеріне қатысты. Бүгінгі күнде «Қазығұрт» баспасы көптомдықтар шығаратын негізгі баспа ретінде республика жұртшылығына кеңінен танымал. 2002 жылы Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстанның Халық жазушысы, көрнекті ақын Қадыр Мырза Әлидің көптомдық шығармалар жинағын үлгілі етіп шығарғандығы үшін «Қазығұрт» баспасының президенті Т.Көпбаев Халықаралық «Ұлы Жібек жолы» қоғамдық қоры тағайындаған Халықаралық «Азамат» сыйлығының лауреаты атанды.

II БӨЛІМ

ЗАМАНАУИ ЖУРНАЛ ДИЗАЙНЫ: ЗАҢДАР, ШЕКТЕУЛЕР, ҚАРАМА-ҚАЙШЫЛЫҚТАР

Несібелі Мұхаммедқызы,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің
1 курс магистранты
Сансызбай Мадиев,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент

Қазіргі уақытта компьютерлік технологияның пайда болуы баспа басылымдарын жобалау техникасына үлкен өзгерістер әкелді. Компьютерді енгізудің жаңа мүмкіндіктері баспа басылымдарын жасауда бұрын армандауға болатын әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Әртүрлі стильдегі қаріптердің үлкен саны, көптеген сәндік элементтер, бағандардың, иллюстрациялардың, өлшемдердің сипаттамаларына техникалық шектеулердің болмауы – шығармашылық қиялға кең мүмкіндік береді.

Материалды «жүктеу», әртүрлі баған биіктіктері, тақырыптардағы теріс жетекші және тағы басқалар сияқты трюктерге тыйым салынбайды. Белгілі веб-дизайнер Артемий Лебедев дизайнда ешқандай заңдар жоқ және ешқашан болмайды деп мәлімдейді. Десе де, барлығы шынымен мүмкін бе? «Көріп тұрмын» дейтін, өз қиялыңның ұшуын қандай да бір заңдар мен ережелермен шектемей, журнал дизайнын жасауға бола ма?

Зергерлік бұйымдар, автокөлік, көгалдандыру немесе бұқаралық ақпарат құралдары болсын, дизайнның кез келген түрін арнайы түрде үйрету керек. Өкінішке қарай, бүгінгі күні жұмыс үстелі – баспа жүйесінің графикалық пакетінің компьютерлік бағдарламаларын техникалық меңгерген кез келген адам, өзін баспа дизайнері деп санай бастауы сирек емес. Сондықтан да баспа БАҚ нарығында кәсіби журналистік өнімнің ешбір заңына сәйкес келмейтін әуесқой журналдардың үлгілері пайда болады.

Иә, маңызды басылымдарда сіз кейде негізсіз кемшіліктерді таба аласыз. Бәлкім, мұндай олқылықтар көбінесе басылымның сыртқы түрін әзірлегендердің кінәсі емес, кәсіби түрде орындалған бренд-бук талаптарына сәйкес келмейтін макет дизайнерлерінің кінәсі болуы мүмкін.

Қарым-қатынас заңы

Кез келген БАҚ-та, ең бастысы контент екенін ешкім жоққа шығармайды. Сондықтан журналдың дизайнындағы басты міндет – тұтынушы-оқырман оған жіберілген кез келген хабарламаны толығымен қабылдай алатындай етіп, мазмұнды көрсету, яғни тақырыпты дұрыс табу, оңай әрі журналдың бұл нақты санының жаңа екеніне және екі жыл бұрын жарияланбағанына сенімді болу үшін және т.б. қажетті ақпаратты алу.

«Біз дизайн туралы айтуымыз мүмкін, бірақ біз шынымен жеткізгіміз келетін нәрсе: идея, сезім немесе хабарлама. Бұл беріліс, жалпы дизайнның нақты мақсаты болып табылады. Бір нәрсені жеткізбестен дизайн жасау мүмкін емес. Тапсырмалар жинағы жіберілген хабарламаның идеясын көрсетуі керек. Содан кейін дизайнның өзі келеді, яғни сіз осы хабарламаны ашу үшін жүзеге асыратын визуалды шешімдерді таңдау болып табылады. Дизайн хабарды жасырып, бұлдыратуы мүмкін, бірақ оны есте қаларлық және түсінікті ете алады» [1].

Қолдану – ыңғайлылық заңы

Адам табиғатынан жалқау екені белгілі, тіпті оны қызықтыратын ең қызықты ақпарат, әдемі ұсынылған ұсыныс оқуға немесе ұзақ қарауға ыңғайлы, қиын болмаса, қабылданбайды, мағынасын толық түсіну үшін уақыт қажет. Мазмұнды көрсетудегі оны толық қабылдауға кедергі келтіретін ең жиі кездесетін қателер:

- тым қысқа немесе, керісінше, тым ұзын жол. Жолдың ең аз ұзындығы – 27 таңба, оңтайлы – 40 және максимум – 70 таңба;
- қараңғы фонда ашық шағын өлшемді шрифт. Әсіресе толық түсті басылымдарда бұл қате өте байқалады, өйткені кез келген субстрат көбінесе SMYK басып шығару палитрасының барлық төрт түсінен тұрады және бұл басып шығару кезінде, басып шығару формаларын біріктіруде абсолютті дәлдікке қол жеткізу мүмкін еместігін тудырады. Нәтижесінде шағын жарық әріптерінің айналасында түсті ореолдардың пайда болуы;
- курсивті немесе бас әріптермен терілген үлкен мәтін блоктары. Зерттеулер курсив пен бас әріптердің оқу жылдамдығын 10 пайызға бәсеңдететінін көрсетеді;
- әртүрлі әріптердің үлкен саны. Басылымға эклектикалық көрініс берумен қатар, тұтынушыны жиі жаңылыстыратын – журнал материалдарының негізгі мәтінін беру үшін әртүрлі қаріптер жиынтығын пайдалану, оқырманды жаңылыстырады, оны болжауға мәжбүр етеді: бұл редакциялық материал немесе жанама жарнама болуы мүмкін;
- бос материалдардың болмауы. Газет-журнал кеңістігінің әрбір миллиметрін пайдалануға деген ұмтылыс, «бос орынның» көп болуы газет-журнал беттерінің «дем алмауына» әкеледі, оқырманның көзі тез шаршайды;
- абзац шегінісі жоқ. Қабылдау сәнді, бірақ, өкінішке қарай, жиі сауатсыз пайдаланылады – бұл бір-бірінен міндетті абзац үзілістері бар жалаушаны теру үшін ғана жақсы (бірақ форматқа сәйкес мәтінді негіздеуді пайдаланған кезде емес);
- тар бағаналар. Соңғысының енін арттырмай, тік сызғыштарды колонна аралықтарында пайдалану ниеті де жолақтағы «ауасыз» кеңістікке әкеледі;
- оқырманды мәтіннің жалғасы қай жерде екенін іздеуге мәжбүрлей отырып, сыпайы түрде бұзылған макет. Сынған макет – мазмұнды көрсетудің ең көрнекі түрі, бірақ сонымен бірге орындау ең қиын түрі, мұндағы материалдардың композициялық құрылысының шамалы бұзылуы бетте хаосқа әкеледі, оқырманды шатастырады.

Оқырманға ыңғайсыз дизайн әдістерінің бұл тізімін ұзақ уақыт бойы жалғастыруға болады, өйткені олардың барлығы уақыт пен тәжірибе арқылы сыналған. Толық түсті басып шығару мүмкіндіктерін пайдалануда түстердің үйлесімсіздігі, көп түсті градиентті толтырулар, сәйкес емес түсті модельдерді пайдалану, жылы және суық түстердің қатынасын қате орындау және т.б. кем емес.

Зейін заңы

Заңдарды сақтау тәртіппен жүруі керек емес екенін ескертейік: біріншіден, қарым-қатынас заңы, содан кейін – пайдаланудың қарапайымдылығы, содан кейін ғана – назар аудару. Дизайнер, мысалы, алдымен басылымның есте қалатын көрнекі бейнесін жасаумен айналысады, содан кейін оның барлық басқа талаптарға сәйкестігін тексереді (айтпақшы, бұл жиі орын алады). Ең бастысы, шығармашылықпен айналысу керек.

Басылымның кәсіби тұрғыда құрастырылған композициясы оның жеке фрагменттерге бөлініп кетуіне жол бермеумен қатар, оқырман санасында есте қалатын көрнекі бейнені қалыптастырады. Әрбір жолақ, әрбір спред логикалық түрде жұмыс жасайды, оларда ненің маңызды екенін, ненің ең қызықты екенін көрсетеді. Негізгі материалды тиімді баяндау, жай ғана әдемі иллюстрацияларды таңдау, эмоционалды әсер тудыратын, өмірлік сезімді жеткізетін, мұқият құрастырылған және әсерлі ұсынылған рубрикатор, форма мен мазмұн арасындағы ажырамас байланыс – басты нәрсе болып табылады.

Қарама-қайшылықтар

Жақсы дизайн көзге түспейді деген пікір бар. Ыңғайлылық, пайдаланудың қарапайымдылығы туралы айтатын болсақ, иә. Бірақ сізге назар аудару қажет болғанда, көзге түспейтін дизайн жеткіліксіз. Бізге контрастар қажет:

- өлшемдер (бүкіл бетте – абзац көлеміндегі иллюстрациямен мәтіннің бір абзацы, қалғандары – «эфир»);
- түстер (қара және ақ жолақта – бір түсті бояумен бір түсті иллюстрация);
- пішіндер (аморфты, бұлыңғыр фон және айқын алдыңғы қатардағы объектілердің комбинациясы);
- қаріптер (әдемі шрифттердің жанында жаппай кесілген, қаріптің жеке таңбаларын масштабтау);
- мағыналар (заттардың әдеттегі тәртібін әдейі бұзу, анық мүмкін емес арақатынастарды қолдану);
- динамика және статика (қозғалмайтын фонда жылдам қозғалатын объект, аналитикалық ойлы мақаланың жанында ақпараттық жинақты асығыс, тез дайындау) [2].

Стиль

Дизайн стилін дұрыс таңдау – жеке медиаға қол жеткізудегі табыстың кілті, өйткені әрқайсысы өз мақсатына арналған:

- стандартты стиль консервативті, сабырлы және жалықтырғыш;
- корпоративтік стиль – анық, ұйымдасқан және болжамды, сенімділік пен сенімділік әсерін тудыратын;
- «бұралған» стилі оқырманды дизайн әдістерімен таң қалдыратын жарқын бейнелерді қолданумен сипатталады, бұл оны басылымдардың кең ауқымында тиімді етеді: консервативті, ұстамды жастардан анархистік жастарға дейін;
- формальды, кәсіби әсер;
- «ассорти» – еркін, жеңіл, суреттердің жарқын массивін құру, жеке мәтіндік аннотациямен жабдықталған;
- типографиялық стиль таңбаларды шебер өңдеу және логикалық түрлендіру жағдайында графикалық кескіндерді сәтті ауыстыра алатын қаріптермен барынша мұқият жұмыс істеуді білдіреді;
- сәнді стиль заманауи немесе технологиялық сән трендтерін ұстанады.

Басылымның дизайнын жасау кезінде оның тұжырымдамасын нақты түсіну, аудиторияны білу және әлеуетті оқырмандардың портреттерін елестету қажет.

Тосыннан таң қалдыру

Бұл әдіс көбінесе жарнама дизайнында қолданылады, бірақ баспа басылымының сыртқы түрін жасауда оны пайдалану әлдеқайда қиын. Егер жарнамалық өнім эксцентрик немесе оғаш болып шықса, «антижарнама да жарнама» дегендей қорқынышты емес, бірақ бұқаралық ақпарат құралдарының мұндай нәрсеге шамасы жетпейді, тек кейбір жоғары мамандандырылған.

Модульдік макет қандай кереметтер жасайды! Материалды орналастыру үшін терең құрылымды қамтамасыз ете отырып, ол жолақтың барлық элементтерін мыңдаған түрлі жолмен, кейде ең күтпеген түрде орналастыруға мүмкіндік береді. Модульдік мозаиканың бүктелуі жолақты жеңіл, «мөлдір», көзге ұнамды ететін «ауаны» әдеттен тыс пайдалануды болжайды. Құзыретті түрде қолданылатын біркелкі емес баған биіктігі материалдың геометриялық контурын жасайды, оны біршама жеңілдетеді, бірақ сонымен бірге тартымды етеді.

Жұмысқа әрқашан «байқалатын әсер» көмектеседі, америкалық жазушы Курт Воннегуттің: «миллиондаған картиналарды көргеннен кейін сіз кескіндемені жақсы түсіне бастайсыз, сондықтан сіз неғұрлым әртүрлі дизайн үлгілерімен таныс болсаңыз, соғұрлым қызықтырақ, түпнұсқаны жасай аласыз» деген сөзінен, адамның жеке көзқарасы – оның жариялануы деген ой түюге болады [2].

Сонымен, жоғарыда сипатталғандардың барлығынан қандай қорытынды шығады? Дизайн да заңдар бар ма, қалағаныңызды жасауға бола ма, әлде әлі де шектеулер бар ма?

Заңдар да бар, шектеулер де бар, бірақ «... нағыз шебер осылайша өз ойын жақсырақ жеткізе аламын деп ойласа, заңдарды бұза алады. Бірақ бұл оның оларды білмейді дегенді білдірмейді». Сондықтан заманауи дизайн да барлығы шынымен де мүмкін, бірақ интеллектпен, кәсібилікпен, талғаммен, білім мен тәжірибені үнемі жинақтап, дұрыс пайдалану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Вильямс Р., Толлет Дж. Студия дизайна Ро-бин Вильямс, 2-е издание. – Пер. с англ. СПб: Сим-вол-Плюс, 2008. – 280 с.
2. Кнабе Г.А. Энциклопедия дизайнера печатной продукции. Профессиональная работа. М.: Издательский дом «Вильямс», 2006. – 736 с.

ӘЗІЛХАН НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ «АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ АҢЫЗ» РОМАНЫ НЕГІЗІНДЕ ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЗАМАНАЛЫ ПАРАДИГМАСЫ

Аружан ТІЛЕУБЕК,
*Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
журналистика факультетінің
1 курс магистранты*
Өтеген ОРАЛБАЕВ,
ф.ғ.к, академик

Патриотизм – үздіксіз жұмыс пен жүйелі тәрбиенің негізінде және қоршаған ортаның ықпалымен қалыптасатын сезім. Саналы әрі сапалы ұрпақ тәрбиелеудегі негізгі факторлардың бірі де бірегейі – патриоттық тәрбие.

Ұлттық патриотизм дегеніміз – елі мен жері, халқының бостандығы мен мемлекет ретінде жер бетінде сақталуы үшін, ұлт намысын жоғары дәрежеде сақтау үшін күресу. Отансүйгіштік рух – қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден-бір күш [1].

«Ақиқат пен аңыз» – заңғар жазушы Әзілхан Нұршайықовтың қаһармандық рухтағы шығармаларының бірі. Ұлы Отан соғысының даңқты қаһарманы, гвардия полковнигі, қазақтың біртуар адал перзенті Бауыржан Момышұлы мен автор арасындағы диалог түрінде өрбіген роман қазақ әдебиетінің ғана емес, қазақ халқының ұлт ретіндегі тарихнамасынан алар орны ерекше.

Романда автор майдан шебінде абырой, атаққа ие болған кейіпкердің психологиялық портретін айқын ашу үшін жазушы Момышұлына балалық шағынан бастап, түрлі сұрақтар қойып, өзара сыр шертіп, пікір алмасып отырады да, халық арасында батыр туралы тараған аңыз пен ақиқаттың ара жігін ашып көрсеткені – шығарманың бірінші жеңісі болса, басты кейіпкердің батыл да батыр, әділетті де адал, қайратты да қажырлы бейнесі негізінде, оқырманға елді, жерді сүюдің, Отанға адал болудың үлгісін ұтымды көрсете білуі – шығарманың екінші үлкен жеңісі деуге болады.

Кейіпкер мен оның естелік әңгімелеріндегі жауынгерлер бойындағы патриотизм бүкіл Одақ жеңісінің рухани күшіне, бастау бұлағы болғанын анық байқаймыз. Ұлтшылдыққа емес, ұлтжандылыққа шақыратын бұл шығарма – өскелең ұрпақтың бойында патриоттық

сезімді қалыптастаруға және ұлтқа деген адал махаббатты оятуда таптырмас педагогикалық құрал.

Ерліктің негізі – сүйіспеншілік. Кісі сүйгеннің құлы да, құрбаны да болады. Отанын сүйген адам ол үшін отқа да, суға да түседі. Сөйтіп саналы түрде ерлік жасайды. Ол ерлікті қай күні, қай сағатта жасайтынын солдаттың өзі де білмейді. Сәт-сағаты жетіп, жан толқыны тулап, шиыршық атып, аспанға шапшығанда солдаттың жұдырықтай жүрегінен ерліктің жалыны бұрқ ете лаулай атылады. Дүниені дүлей тасқын кернейді. Жер сілкініп, тау төңкеріледі. Күн күркіреп, найзағай жарқылдайды. Солдат ерлік жасағанда осындай болады [2].

Бауыржан Момышұлы жасаған ерліктерін Отан алдындағы азаматтық борышым деп түсінген. Оның саналы түрде жасаған ерліктерінің бастауында Отанға деген махаббат пен ұлтқа деген сүйіспеншілік тұрды. Патриоттық тәрбиенің де негізгі бастауы – осы. Шығармада Момышұлының әр сөзі, іс-қимылы оның Отанға деген адал махаббатын, оның бойындағы нағыз ер болмысын айқындап тұратындай. Оның Отан, намыс, ерлік жөнінде айтқан «Ел дегенде езіліп, жұрт дегенде жұмылып қызмет ет», «Жерге тер төгіп, халыққа қан төгіп қызмет ет», «Отанда опасызға орын жоқ», «Тізе бүгіп жүргеннен, тік тұрып өлген артық», «Намысты нанға сатпа», «Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік – жігіттің қасиеті» мақал-мәтелдері қашанда құндылығын жоғалтпайтын халқымыздың тарихи әрі әдеби мұрасы деуге болады.

Әрине, еңсесін тіктеп, қатарға қосылған тәуелсіз елімізде мемлекетіміздің бейбітшілігі мен бақыты үшін алаңдайтын жастардың қарасы көп. Дегенмен, қазіргі таңда жастардың бойына патриоттық тәрбиені сіңіріп, қазақ жерін, қазақ халқын, қазақ елін сүйетін буынды қалыптастыру қажеттілігін уақыттың өзі көрсетіп отыр. Барлық уақытта адам баласы тарихқа көз салып, өткеннің қателігінен сабақ алып, жарқын болашақтың кілтін іздейді. Біздің буынның негізгі міндеті – жаһандану кезеңінде жұтылып кетпей, өркениетті ел болу жолында ұлттық дүниетанымымыз мен сана-сезімімізді, салт-дәстүріміз мен мәдениетімізден ажырап қалмай, керісінше соларды жолымызға сәуле шашар күншуағымыз ету.

Ғылыми әдебиеттерге жасаған талдау «патриотизм» ұғымына көптеген анықтамалар берілгендігін айғақтайды. Келтірілген анықтамалар адамгершілік қасиет ретінде патриотизмнің мәні неғұрлым дәл және ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Мәселен, философиялық түсіндірмеде: «патриотизм (грекше *patris* – Отан) мазмұны Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгінгісі үшін мақтаныш, Отан мүдделерін қорғауға ұмтылу болып табылатын адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім» делінсе, лексикалық мағынада – патриотизм «Отанға сүйіспеншілікті, өз Отанына, өз халқына берілгендікті» білдіреді. Ұлттық энциклопедиялық сөздікте патриотизм (грекше *patris* – Отан) – адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі деп қарастырылады [3].

Республикамыздағы білім беру саласын дамытуда жүзеге асып жатқан мемлекеттік бағдарламалардың негізгі міндеттерінің бірі – жастарды патриоттыққа тәрбиелеу. Осы жолда бізге үлгі болар тағы бір құндылық – әдебиет. Күлтегін, Тоныкөк жазбаларынан бастап, батырлар жыры, жыраулар поэзиясы, жазба ақындар мен жазушылардың ішінде Отанға деген махаббатты сипаттайтын шығармалар жетерлік. Осы асыл қазыналарға өскелең ұрпақтың заманауи методикалардың көмегімен қызығушылығын арттыру қажеттілігі күн санап артып келеді.

Жоғарыда айтқанымыздай, жас ұрпақты елжанды етіп тәрбиелеудегі орны бөлек шығармалардың бірі – «Ақиқат пен аңыз» романы. Бауыржан Момышұлының Отанға деген шексіз әрі адал махаббаты, қарша бораған оқ арасында да, тыныштық орнаған бейбіт заманда да азаматтық позициясына берік болуы, аналарды ерекше құрметтеуі – патриоттықтың сөзсіз үлгісі. Мұндай ой мен өзіндік тұжырым шығарманы жіті түсініп оқыған әрбір оқырманда қалыптасады. Біздің пайымдауымызша, мектептің жоғары сынып оқушылары мен студенттердің оқу бағдарламасына осы шығарманы кіргізу керек. Бұл ұсыныс шынайы елжанды

ұрпақ қалыптастыру жолында теңізге тамған тамшыдай болса да, өз нәтижесін береді деп ойлаймыз.

Біз «Ел болашағы – жастар» деген сөзді көп айтамыз. Расында да, ертеңгі елдің тұтқасын ұстайтын жастар бүгінгі күнгі жасалып жатқан жұмыстардың адами жемісі болмақ. Ішкі мәдениеті жоғары, ұлтын сүйетін, елінің ертеңіне сенетін, «Мемлекет маған не берді?» деп емес, «Мен мемлекетте не бере аламын?» деп өзіне сұрақ қоя алатын ұрпақ тәрбиелегіміз келсе, өскелең ұрпақтың патриоттық тәрбиесіне басымдық беруіміз керек.

Қазіргі замандағы патриоттықтың негізгі сипаты – ана тілінде сөйлеу, ұлттық құндылықтары мен салт-дәстүрін, тарихын, әдебиетін, мәдениетін құрметтеу, өзінің еңбегі мен білімін Отанының одан әрі дамуына бағыттау секілді қасиеттерді қалыптастыру. Осы жолда Әзілхан Нұршайықов шығармаларының маңызы зор. Жазушының шығармашылығымен жіті таныс болу арқылы жастардың дүниетанымы кеңейіп, рухани тұрғыда байып, өзіндік көзқарасы қалыптасып, ұлттық таным, отбасы тәрбиесі, салт-дәстүр, әдет-ғұрып туралы мол білім алады.

Қорыта айтқанда, «Ақиқат пен аңыз» романын оқу арқылы жас ұрпақ Ұлы Отан соғысында ерлікпен соғысқан ұлдарымыз бен қыздарымызды танып, олардың ерлігін өздеріне үлгі тұтып қана қоймай, бейбіт заманның, тәуелсіз елдің қадірін біліп, бағалай түсетіні даусыз. Жазушының шығармашылығы тәлім-тәрбиелік идеяларды көтеріп, Отанды сүюге, ұлтжандылыққа, ерлік пен батырлықты дәріптеуге, ұлттық рухты көтеруге, адамзатқа ортақ асыл қасиеттерді насихаттауға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Иманбаева. «Ұлттық патриотизмнің қалыптасып, даму кезеңдері».
2. Ә.Нұршайықов «Ақиқат пен аңыз».
3. Б.Әбдікәрімұлы, А.Бекмағамбетов «Ә.Нұршайықов шығармаларының патриоттық тәрбие берудегі мәні».

ЖАҢА МЕДИА ДИЗАЙНЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР

*Сұлушаш Садырова,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
I курс магистранты
Бауыржан Жақып,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің
профессоры*

Интернет ортасындағы дизайн визуалды тілдің жаңа түрі ретінде әрекет етеді және дәстүрлі немесе «қағаз» дизайнның тікелей мұрагері болып табылады. XX ғасырда жаңа медиа – теледидар мен интернеттің пайда болуына байланысты баспа өнімдерінің танымалдылығы төмендеді, соның нәтижесінде бұрын болған газет басылымдары арасындағы бәсекелестік айтарлықтай өсті. Жаңа ғасыр – жаңа технологиялар ғасырында электронды ақпарат көздерінің маңызы ерекше артып келеді. Электрондық технологиялар өмірдің барлық салаларына еніп жатыр. Газеттің имиджі баспа басылымының саясатымен, материалды берудің тақырыбымен, мазмұнымен және ерекшеліктерімен (дизайн және макет) анықталады. Газет журналистері электронды бұқаралық ақпарат құралдарының дамуын үнемі қадағалап отыруы керек, олардың Интернетте жариялануының электронды нұсқасы болуы керек. Ең бастысы, фотосуреттерді пайдалану барған сайын маңызды рөл атқара бастаған баспа басылымының нысаны мен мазмұнын жақсарту және жаңарту қажет, өйткені элеуетті оқырманның назарын аудартатын бірінші нәрсе – фотографиялық иллюстрациялар. Дизайн өнеркәсібінің пайда болу мерзімін азды-көпті дәл анықтауға бірнеше рет әрекеттер жасалды. Алғашқы ұғымдардың бірі дизайнды адам жасаған объектінің міндетті атрибуты –

заттардың мәңгілік қасиеті ретінде түсіндіреді. Себебі дизайнның алғашқы түрлерінің бірі өнеркәсіптік дизайн болды. Өзінің дамуының бірінші кезеңінде дизайн нақты объектілермен байланысты болды: өнеркәсіп өнімдері, кітап және журнал өнімдері және тағы басқа оларды құру немесе өзгерту. Сондықтан бірінші деңгей «объективті» деп аталады және дизайнның ұсынылған түрлерін пішін мен құрылыс мәселелерімен шектейді. Дизайнның классикалық анықтамасы 1964 жылы Брюггеде дизайн білім беру бойынша халықаралық семинарда қабылданды: «Дизайн – шығармашылық қызмет, оның мақсаты – өнеркәсіптік өнімнің формальды сапаларын анықтау. Бірте-бірте дизайнерлік қызметтің жаңа бағыты пайда болады, мұнда дизайнер бір реттік орындаушы ретінде емес, осы іс үшін өзі жасаған мамандар тобының жетекшісі ретінде көрінеді. Осыған байланысты дизайнның жалпы дамуының екінші деңгейі пәнаралық коммуникацияларды жобалау ретінде анықталды. Түпкілікті өнім құжат, мәтін болып табылатын дизайнсыз (тұлғааралық қатынастарды жобалау) пайда болды. Дизайн қазірдің өзінде жаңа деңгейге жетуге тырысуда. Мұндай гуманистік жобаларды ірі халықаралық ұйымдар жүзеге асырады. Мысалы, ЮНЕСКО.

Мерзімді басылымдардағы дизайн қызметі туралы айта отырып, біз «мазмұн + пішін = тұжырымдама» формуласын түсінуден бастау керек. Мазмұн мен форманың өзара байланысы мен тәуелділігінде идеяны көркемдік пайымдау және оның дайын өнімдегі типографиялық бейнелеу қажеттілігі туады. Шетелдік дизайнның негізін салушы «Проблемы дизайн» (М., 1971) кітабының авторы Дж.Нельсон адам өзін кіммін деп санайтыны маңызды емес деп жазды: фермер, механик немесе конструктор. Ең бастысы, ол идеяға пішін бере алады және бергісі келеді.

Мерзімді басылымдарда «дизайнер» және «декоратор» сөздерінің орнына «дизайнер» терминдері жиі қолданылады. Бұл, шын мәнінде өте ұқсас ұғымдар, бірақ оларды синонимдер деп санауға болмайды. Сол Дж.Нельсон дизайнерлер театр, кино, жарнама және баспа сияқты көптеген салалардан шыққан деп есептейді. Осылайша, адам қызметінің жаңа саласының бастаушылары да журналистер болды, бірақ тілшілер емес, дизайнерлер. Дизайнның классикалық анықтамасына сүйене отырып, баспа басылымының құрылымын ұйымдастырумен дизайнер айналысуы керек. Газетте мұны үнемі жауапты хатшы немесе оның орынбасары, «продюсер», бас суретші, журналдағы көркемдік редактор, техникалық редактор, нөмірді «шығарушы» жасайтын. XX ғасырдың басында мерзімді басылымдардың дизайны екі құрамдас бөліктен тұрды: берілген басылымның дәстүрі және эмитент талғамы. Газеттер шығарушының ауызша нұсқауы негізінде жасалды, бұл мерзімді басылымдардың бет-бейнесін едәуір дәрежеде кедейлендірді. Шетелдік басылымдардың көпшілігінде дәстүрлі тәжірибеге айналған алдын ала әзірленген схемаларға негізделген макет алғаш рет П.М.Керженцевтің «Газет. Газет ісін ұйымдастыру және техникасы» (М., 1924) кітабында аталды. Стандартты макеттер макет идеясының логикалық дамуы болды. 1960 жылдары мерзімді басылымдарды шығаруды кешенді шешу мәселесі қайтадан қолға алынып, композициялық-графикалық модельдеу принциптері бекітілді. Посткеңестік кезеңдегі басылымдарды безендіруге қойылатын жалпы талаптарды тұжырымдау ерекше өзекті болды. Өзін-өзі қамтамасыз ету мәселесі мерзімдік басылымдарды оқырман үшін қиын күрес жағдайында қояды. Оқырман басылымды таңдау кезінде оның дизайнына, иллюстрациялық және мәтіндік материалдың графикалық көрсетілімінің ерекшеліктеріне назар аударады, сондықтан соңғы жылдары медиа дизайнның эстетикалық жағына көбірек көңіл бөлінуде. Жүйелік дизайн әдістерін редакциялық тәжірибеге енгізу – оның барлық кезеңдерін біртұтас функционалдық тізбекке байланыстыра отырып, басылымдарды құру және кейіннен басып шығару процесін тиімдірек ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Редакциялық дизайн – мақсатты дизайн редакциялық қызметі, хатшылық қызметкерінің қолданыстағы дизайн стратегиясы негізіндегі жұмысы, басылым стилін жүйелі түрде анықтау және көрсету, дизайнды басқару, дизайн үлгісін құру. Бұл жағдайда дизайн модельдеуге негізделген дизайн болып табылады. Дизайнер мазмұнды формалистік құралдармен беруге ұмтылатын конструктивист суретші емес, пішіннің конструкторы.

Электрондық басылымдар дизайнының өзіндік ерекшелігі көптеген факторлармен анықталады. Дәстүрлі баспа дизайнына визуалды ұқсастығы бар, оның өзіндік сипаты басқалармен қатар, гипермәтіндік, интерактивтілік және мультимедиа сияқты интернет-басылымдардың ерекшеліктерімен қалыптасады. Интернетте ақпараттық инфрақұрылымның болуы оның «қағаз» нұсқасымен ғана емес, сонымен қатар басқа желілік ақпараттық ресурстармен де ресми және мазмұнды түрде ажырамас байланысқан желінің жүйелік құрамдас бөлігі ретінде электрондық басылымның мәнін алдын ала анықтайды. Сонымен қатар веб-технологиялардың үнемі жетілдіріліп отыруы – назардан тыс қалмайтын факт.

Жалпы веб-дизайнның және оның ішінде электронды басылымдар дизайнының негізгі факторларының бірі – Интернеттің техникалық ортасы. Бұл, ең алдымен, әзірлеу кезеңінде де, сатысында да жоғары техникалық шарттылыққа байланысты жұмыс істейді, өйткені екі жағдайда да компьютер негізгі технологиялық құрал болып табылады. Экран ортасы сол платформаға негізделген электронды басылымның дизайнын құрастырады. Оның мүмкіндіктері пайдаланушының көрнекі ақпаратты көрсету және қабылдау ерекшеліктерін және сәйкесінше дизайн ерекшеліктерін анықтайды. Олар пайдаланушылардың машиналарындағы әртүрлі монитор рұқсаттарына, түс гаммасын шығаруға немесе пайдаланушының жеке параметрлеріне қатысты дизайн шешімдерінің шектеулерін алдын ала анықтайды.

Соңғы 25 жыл ішінде дизайнда орын алған негізгі өзгеріс дизайн жобаларын құруға арналған компьютерлік бағдарламалардың пайда болуы болып табылады. Технология өмірдің барлық салаларына мықтап енді деуге болады. Ал компьютерсіз дизайнердің жұмысы мүмкін емес. Ең жаңа жабдық жұмысты тездетеді, шығармашылық үшін шексіз мүмкіндіктерді қамтиды. Бағдарламалардың болуы, көптеген оқулықтар және бейне оқулықтардың болуы дизайнерге кәсіпті қалыптастыруға және жүзеге асыруға көмектеседі. Өзін-өзі үйрететін және кәсіби дизайнерлердің шығармашылық дамуы үшін үлкен әлеуеті бар. Интернет кеңістігінде ерекше кәсіби орта, қарым-қатынас пен шабыт ресурстары қалыптасты. Сонымен қатар интернетте бәсекелестік орта пайда болды. Интернеттегі қашықтықтан жұмыс алмасу және фото қорлар әркімге дизайн саласында жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Интернеттің пайда болуымен типография интернетке белсенді түрде көшті. Веб-сайт дизайнында классикалық орналасу әдістері (мәтін мен суреттердің құрамы, оқылу, тақырыптарды бөлектеу, кері, интервал және т.б.) қолданылатыны анықталды. Өйткені веб-сайттағы мәтіндердің мақсаттары полиграфиялық индустриядағыдай: ырғақ пен тепе-теңдікті пайдалана отырып, браузер бетінде қызықты композицияны ұйымдастыру.

Интернет-медианың басқа медиа түрлерінен ерекшелендіріп тұратын бірнеше қасиеттері бар. Олар – гипермәтіндік, интерактивтілік, мультимедиялық. Интернет-технологиялар беретін осы бірегей қасиеттердің арқасында журналистер: 1) ақпараттың көлемін ғана емес, сонымен бірге оның мазмұнын да кеңейте алады; 2) әртүрлі коммуникациялық кодтарды пайдалана отырып, хабарламаның мағынасын жеткізе алады; 3) әртүрлі коммуникация нысандарын пайдалана алады. Осы ерекшеліктердің үйлесімі гипермәтіндік, интерактивтілік және мультимедиа медиа зерттеушілеріне интернет журналистиканы баспа, радио, теледидардан кейін пайда болған журналистиканың жаңа, төртінші түрі деп атауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Розенсон И.А. Основы теории дизайна: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2007.219с.: ил.
2. DigitalJournalism. G.Mukanova. ,S.Barlybayeva. Kazakh university. 2018.
3. Карпенко И. И. Радиовещание в Интернете: теория, типология, специфика журналистской деятельности. Дис. ...канд. филол. наук / И. И. Карпенко. Воронеж, 2012. – 221 с.
4. Корконосенко С. Г. Основы журналистики / С. Г. Корконосенко: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2011.– 287 с.

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДАҒЫ КРЕАТИВТІ ИДЕЯЛАР МЕН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

К. Қаракұлова,
Абай атындағы
Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті
Ғылыми жетекші:
Раушан Канапьянова,
п.ғ.к., қауым.профессор

Кіріспе

Веб-дизайнерлер мен интерфейстерді жасаушылар жобаның функционалды қажеттіліктерін орындау үшін белгілі бір тапсырмаларды шешеді. Айта кету керек, әзірлеушілердің веб-сайттар құрудағы басты міндеті – пайдаланушының өніммен интерактивті өзара әрекеттесуінің жоғары жылдамдығы. Өртүрлі құрылғыларда сапаны жоғалтпау және жылдамдықты сақтау маңызды. Веб-дизайнерлер үшін басты аспект – визуалды бөлік, эстетика және қабылдау.

Өнімнің стилі мен бағытына сәйкес келетін визуалды орындау туралы ойлану керек. Айта кету керек, дизайнның бұл саласы бір орында тұрмайды, әртүрлі стильдік бағыттарда ғана емес, сонымен қатар дизайн құралдарын, аппараттық құралдарды жетілдіреді. Заманауи дизайн трендтерін бақылау және бақылау веб-ресурстардың белсенділігін сақтауға көмектеседі. Бұл мақалада алдағы жылдарға арналған веб-дизайнның ең өзекті тенденцияларына талдау берілген. Веб-дизайн үнемі жаңарып отырады, дизайнның әр саласы сияқты, ол дамудың қазіргі тенденцияларына байланысты. Кейбір трендтер мен дизайн элементтері веб-ресурстардың кәсіби көрінісін қамтамасыз етеді, сонымен қатар пайдаланушылардың белсенділігін арттырады.

Әдістері

Бұл мәселені зерттеуде жүйелік талдауға негізделген кешенді тәсіл қолданылды. Өз кезегінде, жүйелік талдау келесі әдістерді қолдануды қарастырды: абстракция және нақтылау, индукция және шегеру, салыстыру және сараптамалық бағалау.

Нәтижелері

3D-тереңдік және реализм. Алынған мәліметтерге сүйене отырып, қазіргі заманғы технологиялар мен бағдарламалық жасақтаманың арқасында үш өлшемді тренд 2019 жылы өзінің шыңына жетті деп айтуға болады. Алайда 2020 жылы графикалық дизайнда 3D композициясының дамуы жалғасады. Көрнекі эффект үшін дизайнерлердің көпшілігі 3D құрамымен бірге екі өлшемді графиканы қосымша қолдана бастады.

Монохромды. Жақында графикалық және веб-дизайнерлердің суреттерге монохроматикалық түс әсерін қолдану тенденциясын байқауға болады. Алайда бұл үрдіс одан да жеңілдетілген нұсқаға айналды. Монохромды түсті сүзгі фотосуреттерде немесе графикалық композицияның жеке элементтерінде кеңінен қолданылады.

Жылтыр металдар. Графикалық дизайндағы металл материалдарды пайдалану брендинг пен өнімді жобалау үшін жиі қолданыла бастады. Әдетте, бұл үрдіс минималистік жалпы дизайнды қажет етеді, өйткені басты назар «металл» әсеріне аударылады. Алайда әсерді одан да әсерлі ету үшін брендинг мамандары бұл үрдісті визит карточкалары сияқты жеке меншік материалдар үшін рельефті гравюрамен үйлестіреді.

Абсурдтық типография. Неғұрлым инновациялық және заманауи композициялар жасау үшін дизайнерлер көбінесе типографиямен «ойнайды». Көркем типография тұрғысынан

назар аудару үшін мәтінді геометриялық фигуралармен және ерекше элементтермен безендіру ұсынылады. 2019 жылғы Макси-типография трендімен бірге 2020 жылғы көркем типография мүлдем өзгеше болады және назар аударады. Логотиптерде, веб-ресурстарда және плакаттарда ауыр қаріптерді қолдану да жаңа үрдіс болып табылады. Алдағы жылға арналған типографиядағы басты бағыттардың бірі – сурет салу. Пішіндер екі өлшемді және тіпті үш өлшемді болуы мүмкін. Әрине, текшелер, баспалдақтар және тағы басқалар сияқты сөздері бар үш өлшемді нысандар үлкен жетістікке жетеді. Әртүрлі формаларды қолдана отырып, типографиядағы мөлдірлік жаңа жылда өсуді жалғастыруда. Бір-біріне сәйкес келетін сөздердің бөлімдерін, «Қос типографияны» және дизайн құрамының басқа элементтерін атап өтуге болады.

Эскиз-өнер. Айта кету керек, эскиздік эскиздер тенденциясы анимация жағынан дамуын жалғастыруда. Бұл іске асыру стилі 2020 жылғы графикалық дизайнның негізгі тенденцияларына енді.

Коллаж. Бұл жағдайда графикалық дизайнерлер композицияның негізгі объектісімен өзара әрекеттесу арқылы фотосуреттерді суреттермен біріктіреді. Бұл суреттер суретті жандандыруға, композицияның табиғи және үйлесімді сезіміне қол жеткізуге көмектеседі. Әрине, бұл үрдіс алдағы жылдары үлкен шығармашылық әлеуетті анықтайды.

Сызбалық суреттер. Әрине, графикалық дизайндағы жеңілдетілген иллюстрацияларды қолдану тұтынушының назарын өнердің өзіне емес, ол сатып алатын нәрсеге аударуға мүмкіндік береді. Бұл дизайн веб-беттің нақты бейнесін жасайды және оны ең тартымды етеді.

Анимациялық изометрия. Айта кету керек, қозғалыс – 2020 жылғы графикалық дизайнның синонимі. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, стандартты изометрия динамикалық анимацияға айналады, бұл сатып алушыны қызықтыруға және тартуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Деректерді талдай және жүйелей отырып, 50-жылдар қазіргі дизайнерлер үшін үлкен шабыт көзі екенін атап өтеміз. Графикалық дизайн Винтаж стиліне оралып, заманауи технологияларға бейімделеді. Өткеннің суреттері қозғала бастайды және естіледі.

Паттерн. Мүмкін, жаңа жылдың ең күтпеген жаңалығы – бұл үлгі. Ұзақ уақыт бойы графикалық дизайнның бұл түрі минимализмнің сұранысы мен өркендеуіне байланысты ұмытылды. Алайда осы кезеңде иллюстрациялардағы текстуралар мен үлгілерге назар аударудың айтарлықтай өсуі байқалады. Әртүрлі суреттерді бір кескінге біріктіру 2020 жылы нормаға айналады, дизайнерлер өрнектелген суреттерді жандандырады және жылжытады.

Тегіс пішіндер. Графикалық дизайн үрдістеріне сүйене отырып, ағып жатқан формаларға қызығушылықтың артуын байқауға болады. Өткір жиектердің болмауы ерекше жұмсақ пішіндерге қол жеткізуге көмектеседі, ал анимациялық дизайн олардың ағып кетуіне әкеледі. Бұл стиль болашақпен байланысты, ол 2020 жылы үлкен дамуды күтеді.

Түсі. Жақында Pantone институты 2020 жылдың түсін «классикалық көк» деп атады. Бұл түс адамдардың «жаңа дәуірге» енетін сенімін, тыныштығын және сенімді негізін көрсетеді.

Осылайша, графикалық дизайнды дамытудағы жалпы бағыт қосымша шындық пен анимациямен жұмысты жақсартуға бағытталған деп қорытынды жасауға болады. Графикалық дизайндағы винтаждық стиль мен өрнектің оралуын атап өткен жөн. Графикалық дизайн трендтері әртүрлі және көптеген әсер қалдырады деп айта аламыз. Жақын арада 3D анимациясы қосымша шындықты қолдана отырып, өз мүмкіндіктерін кеңейтеді деп күтілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шпикерман Э. О шрифте / Эрик Шпикерманн; пер. с англ. Л. Лаврухиной; [науч. ред. Е. Григорьев, А. Блюхер]. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017.
2. Ажгихин, С. Г. Современные графического дизайна / С. Г. Ажгихин, С. В. Славинская. – Текст : непосредственный // Молодой ученый.
3. Дон Норман. – Дизайн классических вещей.
4. Элис Туэмлоу. – Графический дизайн. Фирменный стиль, новейшие технологии и креативные идеи.

АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ БАСЫЛЫМДАРДЫ ЖІКТЕУ КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫ

Қоңыр Мұқатаева,
*Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
Журналистика факультеті
«Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер» кафедрасының
доценті, ф.ғ.к.*

Айару Шаймерден,
*«Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер» кафедрасының
I-курс магистранты*

Әлемде кітап шығару саласы қарқындап дамып келеді. Бүгінгі күнде дәстүрлі баспа кітаппен бірге электронды, аудио басылымдардың да орны ерекше екенін атап өтуге болады. Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасының жыл сайын шығарып отыратын «Қазақстан Республикасы баспасөзі статистикалық жинағына» сүйенсек, біздің елде де кітап шығару саласының жемісті дамып келе жатқанын көруге болады. Соңғы статистикалық көрсеркіште Қазақстанда 4500-ге тарта аталыммен кітап шыққан екен [1]. Әрине, жылына, мысалы Ресей – 115000, Украина – 22000, Беларусь мемлекеті – 12000-ға тарта кітап шығарып отырған мемлекеттермен бәсекеге түсе алмасақ та, біздер үшін жаман көрсеткіш емес [2]. Енді осындай үлкен көлемдегі кітап, сонымен бірге газет пен журнал басылымдары, одан да басқа ақпарат көздерін тұтынушы қалай пайдаланады, өзіне керекті ақпаратты қандай жолмен алуға болады деген сұрақ туатыны, әрине орынды. Өзіңе керекті ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық басылымдар қандай да бір түрде реттелген болуы керек. Оны қалай реттейміз, қалай жүйелейміз, ақпарат алу саласын қалай жеңілдетеміз? Міне, осындай ізденістен келіп, классификациялардың пайда болуы – уақыт талабы болды.

Басылымдарды мазмұныны қарай жүйелеуде ӘОЖ (Әмбебап ондық жіктеу) мен КБЖ (Кітапхана-библиография жіктеуі) және авторлық белгі үлкен рөл атқарады. Сонымен бірге іздестіру саласында халықаралық деңгейде қызмет ететін ISBN Халықаралық стандартты кітап нөмірінің де орны ерекше. Біз айтып өткен ISBN, ӘОЖ, КБЖ және авторлық белгісі үлкен ақпараттық кеңістіктегі кітапты анықтауға мүмкіндік береді. Индекстер әлемде жасалған миллиондаған кітаптардың арасынан өзіңе ғана қажетті кітапты тиімді және қарапайым іздеуді қамтамасыз етеді. Сонымен бірге индекстер стандарт бойынша шығу деректерінің де міндетті элементтері болып табылады.

Енді төменде ӘОЖ, КБЖ, ISBN және авторлық белгі жүйелерінің тарихы мен қолдану аясы, қалай жұмыс істейтіні туралы мәліметтерді қарастырсақ.

Әмбебап ондық жіктеу (әрі қарай – ӘОЖ) 1962 жылы біздің мемлекетімізде бірыңғай міндетті классификация ретінде қабылданды, ал 1963 жылдан бастап ғылыми-техникалық баспаларда, ғылыми-техникалық журналдардың редакцияларында, ақпараттық органдарда, ғылыми-техникалық кітапханаларда енгізілді. ӘОЖ бойынша барлық басылымдарды міндетті индекстеу, сол сияқты барлық техника салаласындағы ғылыми әдебиеттер мен жаратылыстану салаларында ақпараттық материалдар ӘОЖ индексімен жүйеленіп шығарылады [3]. Осы жүйе бойынша ақпаратты-анықтамалық қор ұйымдастырылды. Ал баспа ісінде ҚР СТ 2383 – 2013 стандарты енгеннен бастап, ӘОЖ индекстерін қою тақырыбына қарамастан басылымдардың барлық түрінде міндетті болды [4].

ӘОЖ жүз жылдан астам уақыт қолданылуда. Осы уақыт аралығында ол көптеген өзгерістерге ұшырап, көп сыналды да, соған қарамастан, қазіргі уақытта оған тең кесте жоқ.

Әмбебап ондық жіктеуді ХІХ ғасыр соңында екі бельгиялық заң қызметкерлері Поль Отле және Анри Лафонтен кітап басу ісі басталғаннан бастап, шыққан кітаптарды жинақтап

«Универсальді библиографиялық репертуар» каталогын құру үшін бастаған. Поль Отле және Анри Лафонтен карточкалардың көмегімен өздерінің каталогтарын құрастыра бастады және оның жүйелі тәртіпте ұйымдастырылуын шешті. Сондықтан олар лайықты библиографиялық классификацияны іздестіре келе, М.Дьюидің ондық классификациясына тоқталады. ӘОЖ-дің пайда болуы Мельвиля Дьюидің ондық жіктеуді құрып, дамытуымен тығыз байланысты болды. 1876 жылы осы жіктеудің алғашқы, өте қысқа кесте басылымы жарық көрді. Дьюидің классификациясы осы күнге дейін АҚШ-тың және кейбір Еуропа елдеріндегі көпшілік кітапханаларында кең қолданыс тауып келеді. Отле мен Лафонтен Дьюидің ондық классификациясын анық, нақты кеңейтулер мен өзгертулер арқылы қолдану жайлы келісім-шартқа отырды. Олар Дьюидің сызба-нұсқасының құрамын толықтыра отырып, жетілдіріп, олардың талаптарына жауап беретіндей және қосымша кестелер мен кейбір синтетикалық механизмдерді қосып дамытты, ол уақыт өте келе, сол кездегі Дьюидің ондық жіктеуінің құрылымын айтарлықтай икемді және жетік әмбебап ондық жіктеуге айналдырды. Осы жаңа классификацияның толық бірінші басылымы 1905-1907 жылдары «Әмбебап библиографиялық репертуарға нұсқау» ретінде жарияланды. Оның құрамында 33000 бөлім және 38000 айқындалушы алфавитті көрсеткіш болды. Уақыт өте келе, классификацияның үлкен маңыздылығы көріне бастады. 1927-1933 жылдары жүйелеуге арналған екінші басылымы шықты. ӘОЖ «Әмбебап библиографиялық репертуардан» көп мақсатты классификациялық жүйеге айналды. ӘОЖ-дің 2-басылымы өзгерістер және қосымшалар арқылы көлемі бойынша алдыңғысына қарағанда екі есе ұлғайды. ӘОЖ негізінен француз, неміс және ағылшын тілдерінде қолданыс тапты. Бұл, әрине, жіктеудің әлемдік әмбебап дәрежесін арттыру үшін де бірнеше тілде болғанының дұрыстығын көрсетті. Бұл шешімді болашақта да қолдану болжанды және де ағылшын тілі әрқашанда халықаралық тілдердің бірі болып қалатындықтан редакторлық жұмыстар да осы тілде жүргізілді.

Бастапқы библиографиялық каталогты енгізуге арналған Отле және Лафонтен арқылы құрылған алғашқы ұйым, ал кейін классификациялық жүйенің баспасы болған кезде халықаралық библиографиялық институт немесе штаб-пәтерінің орналасуына байланысты Брюссельдік институт деп атала бастады. 1937 жылдан бастап Халықаралық Брюссельдік институт Құжат бойынша Халықаралық Одақ деп атала бастады. 1937 ж. бастап, ӘОЖ-дің басылымдық құқығы Халықаралық Одақ көлеміндегі арнаулы ұйым арқылы бақыланды. 1992 ж. бастап бұл функцияны баспагерлер бірлестігіне, УДКК-ға өткізді. Сол кезден бастап ӘОЖ-дің барлық басылымдары мен аудармаларын ӘОЖ Консорциумы басқарды. ӘОЖ басқа тілде жариялау тек Консорциумның лицензиясы бойынша ғана іске асады. 2000 жылы ВИНИТИ РАН Ресейдің өкілі ретінде ӘОЖ Консорциумының халықаралық басқармасына мүше болып кірді. Енді ВИНИТИ РАН Консорциум құжаттарын орыс тілінде дамытуға құқығы бар.

Осы кезден бастап библиографиялық жазбаларды дамыту қарқын ала бастады. 1962 жылы ӘОЖ Ресейде бірыңғай міндетті классификация болып, ал 1963 жылдардан бастап барлық ғылыми-техникалық баспаларда, журнал редакцияларында, ақпараттық органдарда, кітапханаларда, сонымен бірге жаратылыстану ғылым саласында да ӘОЖ индексі қолданылды. Осы жүйе бойынша анықтамалық-ақпараттық қорлар ұйымдастырылды. Сонымен, ҚР СТ 238 –2013 стандарты баспа жүйесіне енуіне байланысты басылымдардың барлық түріне ӘОЖ индексі қойылуы міндеттелді [4].

ӘОЖ-дің ерекшеліктері

ӘОЖ-дің бірыңғай классификациялық жүйесінің жан-жақтылығы барлық білім саласын қамтуға негізделген. ӘОЖ мекемелердегі әр құжаттың мазмұнын дәлме-дәл ашуға, түрлі мәліметтер беруге, компьютерлік файлдарды, басқа да электронды құжаттарды бірлестіру үшін, үлкен топтамалы құжаттарды жүйелеуге, каталог орталықтарын ұйымдастыруға қолданылады [5]. Сонымен бірге тіркелген объектілерді іздеуге қолайлы. ӘОЖ классификациясының икемділігі белгілі бір тақырып бойынша барлық сілтемелерді

біріктіріп жинауға мүмкіндік береді және қажетті ақпаратты тақырыпты тез табуға көмектеседі. Яғни, барлық саладағы білім жүйелерін қамтиды. ӘОЖ-дің атауының өзі көрсетіп тұрғандай, әмбебаптылық қызмет атқара алатындықтан, оны бүкіл әлемде бірыңғай классификация ретінде қолданады. ӘОЖ жүйесін жетілдіріп, енгізу бойынша Халықаралық жүйелеу кооперациясының көп жылдық даму тарихына қарасақ, ӘОЖ күннен-күнге әлемдік деңгейдегі дәрежесі артып келе жатқан бірден-бір библиографиялық жүйе екенін көреміз. Бұл сипаттама ӘОЖ-дің көптеген мемлекеттерде, әсіресе ағылшын тілді мемлекеттерден де тыс жерлерде практикалық қолданыс тапқанын көрсетеді. ӘОЖ бәсекелес жүйелерге қарағанда кең мүмкіндігі бар, яғни әмбебап және интернационалды жүйе болып табылады.

ӘОЖ негізінен 30 ұлттық библиографиялық орталықтарда, Испания, Оңтүстік Америка кітапханаларында кеңінен қолданылады. Португалия ӘОЖ-ді ұлттық библиографиясында қолданады. Шығыс Еуропада – Болгария, Чехия, Румыния, Венгрия, Польша, Финляндия библиографиясында да кеңінен қолданылады.

ӘОЖ-дің негізгі кестесі

Негізгі кестенің ұғымдары және оған сәйкес көрсеткіштері бар, олардың көмегімен адам білімінің бүкіл жиынтығы жүйеге келтіріледі. Негізгі сыртқы белгісі болып ӘОЖ-дің ертеректе айтылғандай он жүйелі бөлімдері пайда болды. Осы жүйеге сәйкес бар саланың жиынтығы он негізгі бөлімге (кластарға) бөлінген, олардың әрқайсысы өз кезегінде 10 ұсақ бөлімдерге бөлінген және т.б. Барлық көрсеткішті толығымен және ыңғайлы түрде оқу үшін оның әр үшінші цифр соңының сол жағынан бастап нүкте қойылады [6].

ӘОЖ кестесінің негізгі көрсеткішінде әрсалалық білімдер көрсетілген. ӘОЖ-дің негізгі қатарын бастайтын класс: 0 Жалпы бөлім. Оның мазмұны болып: тұтас ғылым, сауаттылық, құжаттама, ақпараттық технологиялар, журналистика, мұражайлық жұмыс, библиография, кітапханалық жұмыс және т.б. 1/3 класстар (философия логика, психология, дін, саясат, экономика ж. б.) және 7/9 класстар (өнер, филология, тарих, география). Математика және табиғи ғылым топтары 5 класта орын алған, ал қолданбалы ғылым тобына енетін техника, медицина және ауыл шаруашылығы 6 класқа берілген.

Негізгі қатар:

0. Жалпы бөлім

1. Философия. Психология

2. Дін. Діни уағыз

3. Қоғамдық ғылымдар

4. (Бос орын 1961 ж.)

5. Математика. Жаратылыстану ғылымдары

6. Қолданбалы ғылым. Медицина. Техника

7. Өнер. Қолданбалы сән өнері. Фотосурет. Музыка. Ойын. Спорт

8. Тіл білімі. Филология. Көркем әдебиет. Әдебиеттану

9. География. Ғұмырнама. Тарих

5 және 6 кластар бір-бірімен тығыз байланысты, сондықтан индекстеу кезінде көбінесе көрсеткішті таңдау қиыншылықтары туады. Бұл жағдайда 5-математика. Жаратылыстану ғылымдары теориялық түрдегі сұрақтарды қамтиды, яғни физика, химия, биология ортақ заңдылықты зерттейді және т.т. Ал, 6 класс – қолданбалы ғылым: Медицина. Техника екенін басшылыққа алу керек [7].

Кітапхана-библиография жіктеуі (КБЖ) (ББК) – Ресейдің мемлекеттік кітапханасы дайындаған классификатор. ТМД елдері аясында қолданылады. КБЖ кітапханалардағы кітаптарды орналастыру үшін жүйелік каталогтерде қолданылады. КСРО тарағаннан кейін КБЖ үлкен өзгеріске ұшырады. КБЖ индексін анықтау үшін «Библиотечно-библиографическая классификация. Рабочие таблицы для массовых библиотек» басылымын басшылыққа алады. КБЖ кестелерін «Либерия» баспасы басып шығарып таратады [8].

КБЖ кестесінің көпшілік кітапханаларға арналған негізгі тақырыптық тараулары мыналар:

2 Жаратылыстану ғылымдары

3 Техника. Техникалық ғылымдар

4 Ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы. Ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы ғылымдары

5 Денсаулық сақтау. Медицина ғылымдары

6/8 Гуманитарлық ғылымдар

9 Әмбебап мазмұндағы әдебиеттер.

КБЖ индексі титул парақтың сыртқы бетіндегі жоғарғы сол жақ бұрышында, «КБЖ» аббревиатурасымен бірге беріледі. КБЖ индексі ӘОЖ индексінің астына орналастырылады.

Мысалы: ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84Қаз7-4

С89

Авторлық белгі – КБЖ индексінің бірінші цифрының астына жазылады.

Авторлық белгіде автордың фамилиясы (қосымша авторлар саны үштен артық болмаған жағдайда кітаптың бірінші авторының фамилиясы) көрсетіледі немесе (қосымша авторлар саны үштен артық болған жағдайда) кітаптың тақырыбының бірінші сөзі алынады. Авторлық белгі арқылы кітапханаларда басылымдарды авторлардың аттары бойынша немесе кітаптардың тақырыптары бойынша алфавит ретімен орналастыруға болады. [9].

Авторлық белгі автордың фамилиясының немесе кітаптың тақырыбының бірінші әрпінен және екі орынды саннан тұрады. Сандар, 1916 жылы Л.Б. Хавкина жасаған және жиырмадан аса қайта басылған, екі орында кесте арқылы анықталады. Әріп пен сандардың арасына ешқандай белгі немесе бос орын қойылмайды. Сандар мен әріптер бір-біріне ұқсас болатын 0, 3, Ч белгілері үшін ерекшелік бар, олардың арасын дефис белгісімен ажыратады (мысалы, О-16, 3-65, Ч-18). Қазақ тілінде де Л.Б. Хавкина кестесінің негізінде Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының Каталогтар бөлімі дайындаған «Авторлық белгілер екі цифрлы» басылымы қолданылады. Таблица кітапханаларда кітаптарды алфавит ретімен орналастыруға арналған құрал. Толықтырылып, түзетулер енгізілген, үшінші басылым көрсеткіші пайдалынады.

ӘОЖ, КБЖ классификациялық индекстер мен авторлық белгі басылымды сақтауға арналған шифрды құрайды. Мысалы, Абай өлеңдері басылымында сақтау шифры былай беріледі:

ӘОЖ 821.512.122.51Абай

КБЖ 84(5Қаз)-5

А13

ӘОЖ және КБЖ классификациялық индекстерін және авторлық белгілерді анықтауда Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы Қазақстандағы барлық баспалармен тікелей байланыста болып, библиограф мамандары әдістемелік көмек көрсетеді, басылымдардың титул парақтарының шығу мағлұматтарының дұрыс болуын қадағалайды.

ISBN (Халықаралық стандартты кітап номері) – ISBN Агенттігі орталығы – Лондон. ISBN – басылым өнімдерінің бірден-бір өзіне ғана тән реттік саны. Басылымның бір түріне берілген ISBN номері басылымның басқа түрлеріне берілмейді. Бұл системаны кітап жүйесіне енгізу – осы ISBN Агенттігіне енген мемлекеттерде кітаптар туралы ақпаратты автоматтандырудың, электрондық жүйелермен ақпарат беруді іске асырудың бірден-бір жүйесі. 1965 жылы Ұлыбританияның үлкен кітап фирмасынан басталған жұмыс қазіргі уақытта 200-ге тарта елді қамтыған. 1972 жылы Берлинде мүше-мемлекеттер бірігіп, Орталығын құрып, соған сәйкес Халықаралық стандарт ИСО 2108 «Кітаптарды халықаралық стандартты нөмірлеу» стандартының жобасы жасалған. Бұл орталыққа кірген мемлекеттер

сол стандартқа сәйкес жұмыс істеп, орталық ISBN Агенттіктің методикалық нұсқауларын, ережелерін, жаңалықтарын басшылыққа алып жұмыс жүргізеді [10].

Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы республикада халықаралық стандартқа сай ISBN агенттігінің жұмысын реттеу, әр баспаға, баспаның құқығы бар мекемелерге өз кодын тағайындап, сол баспа өнімдерінің жұмысын стандартқа сай реттеп отыру жұмыстарын жүргізеді.

Қорытындылай келгенде басылымдардың жіктеу классификацияларын дұрыс анықтау, стандарттар бойынша орналастыру – ақпараттық кеңістіктегі басылымның іздестіруін, оқылуын, сатылуын қамтамасыз ететін міндетті элементтер болып табылатынын ұмытпауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы баспасөзі 2019 жыл: статистикалық жинақ = Печать Республики Казахстан 2019 год: статистический сборник / жауапты шығарушы А.К.Абдрахманова; құраст.: Г.Х.Мустафаева, М.А.Төлеубек. – Алматы : Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасы, 2020. – 83 б.
2. Печать стран СНГ в цифрах / под общ. ред. Ж. Сейдуманова.- Алматы, 2018. – 50 с.
3. ГОСТ 7.90-2007. Межгосударственный стандарт. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Универсальная десятичная классификация. Структура, правила ведения и индексирования.
4. Ақпарат, кітапхана және баспа ісінің стандарттар жүйесі. Басылым. Шығу мәліметтері. Жалпы талаптары және рәсімдеу ережелері. ҚР СТ 2383 – 2013 Ресми басылым.– Астана, 2013. –135 б.
5. Универсальная десятичная классификация: Сокращенное издание /Гл. ред.акад. Ю.М.Арский; ВИНТИ РАН. – 2-е изд., пререраб. и доп. – М., 2006. – 149 с.
6. Расположение библиографических записей в государственных библиографических указателях на основе Универсальной десятичной классификации. Схема. М., 2005.-30 с.
7. Расположение библиографических записей в государственных библиографических указателях на основе Универсальной десятичной классификации: Таблицы классификации.– М., 2005.-85
8. Библиотечно-библиографическая классификация рабочие таблицы для массовых библиотек.– М.: Издательство «Либерия»,1997. – 690 с.
9. Мұқатаева Қ. Баспа ісіндегі стандарттар : оқу құралы /Қоңыр Мұқатаева. – Алматы : Қазақ университеті,2012. -212 б.
10. ҚР СТ 994-2012 Ақпарат, кітапханатану және баспа ісі жөніндегі стандарттар жүйесі. Басылым. Халықаралық стандартты кітап нөмірі- ISBN. Баспа жұмысында хаттау және қолданылуы.
11. Баспасөз, полиграфия және бұқаралық ақпарат құралдары терминдерінің орысша-қазақша сөздігі /құраст.: М. Кеңпейілулы, З. Қыстаубайұлы, С. Асылбекұлы.– Алматы: Ана тілі, 1994. – 132 б. – ISBN 5-7667-2856-5

ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯ ЕРЕКШЕЛІГІ

**Қарлығаш Мергенбаева,
Жазира Батырханова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
аға оқытушылары**

Бүгінгі күні технологиялық үдерістерді басып шығарудың үш негізгі бағыты бар: аналогтық басып шығару, цифрлық және жедел басып шығару.

Аналогтық басып шығаруда офсеттік және сандық басып шығару кең таралған. Офсеттік басып шығару процедураларды автоматтандырудың арқасында жоғары түсті автоматтандырылған Man Roland 300 жабдықтарында орындалады, бұл басып шығарудың жоғары жылдамдығын және түрлі-түсті бейнесі бар сапалы өнімді қамтамасыз етеді. Цифрлық басып шығару Xerox C-61 қондырғыларында жүзеге асырылады, оның класы соңғы, баспа жылдамдығы жоғары, материалдардың кең спектрі және тонердің қызу температурасы төмен, бұл көркем қағаздарға, теріге, пленкаларға басып шығару үшін маңызды. Оперативті басып шығаруға келетін болсақ, бұл технологиялық бағыттың басты

айырықша ерекшелігі – таралымның санына қарамастан, дизайн макетін оперативті түрде көбейту мүмкіндігі бар.

Өнімдерді басып шығарудан кейінгі өңдеуге арналған полиграфиялық технологиялар бұйымдарды бекіту, бұғу, қайыру және бүктеу үшін қолданылады. Соңғы полиграфиялық технологиялардың ең көп саны дәл аяқталу үдерісінде қолданылады. Заманауи полиграфияда әрлеу өнімдері ламинаттау, кесу, лактау және бедерлеу арқылы жетілдіріледі.

Ламинацияның мәні өнімді пленкамен (мөлдір) жабу болып табылады, соның арқасында кескінді әртүрлі сыртқы әсерлерден жоғары қорғауға қол жеткізіледі. Ламинация мүмкіншілігі – күңгірт, сондай-ақ жарықты қосқанда – жылтыр, ламинатордың арнайы жабдықтарын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Перфорацияның технологиялық операциясы тапсырыс берушінің жеке дизайны бойынша кесу сызығын немесе арнайы штампты қолдану арқылы жүзеге асырылады. Қағаз, картон, былғары, пластмасса және басқа материалдарда кескін белгілі бір температураға дейін қыздырылған клишені басу арқылы жасалады.

Тұжырымдай келе, бүгінде бүкіл салада өзін-өзі реттейтін ұйым құру мүмкіндігін елестету қиын, бірақ нарықтың жекелеген секторларында осындай ұйымдастырушылық құрылымдардың пайда болуы жақын болашақта шындық болып табылады.

Қорыта келе, баспа нарығының қазіргі даму кезеңінде, баспа және полиграфия секторындағы жүйелік дағдарыс жағдайында барлық әсер ету ресурстарын шоғырландыратын және ақпарат алуды қамтамасыз ететін кәсіби қауымдастық құру туралы мәселе қоғамдастықтың әрбір мүшесі өзекті болып келеді. Нарықтағы оқиғалардың дамуына әсер ету мүмкіндігі болмаса, полиграфия өндірісі саласындағы бірде-бір бизнес құрылым өз бизнесінің тиімділігін арттыру және инвестициялау бағытын анықтау үшін ұзақ мерзімді жоспарлар жасай алмайтындығы туралы түсінік басым бола бастады. Айта кету керек, полиграфия саласында өзін-өзі реттейтін ұйымды құру қажеттілігі туралы ұсыныстар, уақыт өте бизнес қауымдастықтар болу керек. Қажетті шешім қабылдау жолындағы келіспеушіліктердің негізгі себептері полиграфия нарығының көп өнім құрылымы және ұйым мүшелерінің міндетті субсидиялық жауапкершілік шарты болып табылады. Полиграфиялық жұмыстардың қолданыстағы нарығы сараланған, құрылымдық жағынан сегменттерге, секторларға және тауашаларға бөлінеді, өндірілетін баспа өнімдерінің түрлерімен және тапсырыс берушілердің ұсыныстарының сәйкес базасымен анықталады.

БАЛАЛАР БАСЫЛЫМЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ

Әлия Жұмағұлова,
Шәкәрім атындағы университеттің
аға оқытушы, ф.ғ.к.
Назерке Серікбаева,
журналистика мамандығының
4 курс студенті

Елдің болашақ азаматтарының білім мен білікті, ұлттық дүниетаным мен дәстүрді, адамгершілік пен ізгі қасиеттерді жастайынан бойына сіңіріп өсуі, тек жеке отбасылық қана емес, мемлекеттік мәселе. Тіпті, бүгінгі замандастарымызды алаңдатып отырған ана тіліміздің жай-күйі де, қазақ кітаптарының тағдыры да болашақ ұрпағымыздың қандай болып ер жетуіне байланысты болмақ. Ұрпақ болашағына нық қадамдар жасауда биік мақсаттардың орындалу міндеттерінің қатарына балалардың білім алуы, балаларға қамқорлық, балаларға қолдау болып отыр. Осы орайда еліміз Қазақстанда 2022 жылды Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Балалар жылы» деп жариялаған болатын. Бұл туралы жаңажылдық құттықтауында атап өте отырып: «Балаларға ерекше назар аудару керек. Себебі олардың

амандығы – мемлекетіміздің жарқын болашағының сенімді кепілі. Сол себепті келесі жылды «Балалар жылы» деп жариялау керек деп есептеймін», – деді. Мемлекет басшысы балалар жылында балалардың денсаулығы, білім алуы, әлеуметтік қамсыздандыруы, қорғалуы жағдайында нақты іс-шаралар жасалу керектігін атап өтті [1].

Бұған дейін 2021 жыл «Балалар әдебиеті жылы» ретінде аталып, осы бағытта көптеген игі шаралар жүзеге асқандығын да білеміз. Бұлайша атаудағы негізгі мақсат – балалар әдебиеті арқылы жас буынның сана-сезімін оятып, ақыл-ойын дамыту, оларды адамгершілікке, отансүйгіштікке, ізгі мұраттарға баулу, кітап оқуға ынталандыру болды. «Балалар әдебиеті жылы» аясында мемлекеттік тапсырыспен балаларға арналған кітаптардың шығарылуын, әлем балалар әдебиетінің аудармаларының жарық көруін ерекше атауға болады.

Жыл аясында шығарылған кітаптар турасында мынадай көрсеткіштер берілген: «Басылып шыққан әдебиеттердің 34-і – отандық қаламгерлер туындысы болса, 6-ы – әлем балалар әдебиетінің аудармалары. Атап айтқанда, отандық танымал авторлар Ақселеу Сейдімбек, Герольд Бельгер, Несіпбек Айт, Шәкен Күмісбайұлы, Оразақын Асқар, Салықбай Әбділдәбек, Нағашыбек Қапалбекұлы, Серік Байқонов, Серік Қалиұлы, Заря Жұманова және басқа да талантты авторлардың шығармалары. Аударма әдебиет арасында жапон балалар әдебиеті де бар» [2].

Осындай оң бастамалар болашақ ұрпақ ертеңі үшін екені айқын, егер бүгінгі балалар жастайынан кітапты серік етіп өспесе, ертең есейгенде оның кітапқұмар оқырманға айнала қоюы екіталай. Ал кітап оқымайтын адамнан рухани кемелдікті, парасаттылық пен ізгілікті күту қиын. Сондықтан балаларға арналған кітаптарды көптеп шығару, оларды тұрақты оқырмандарға айналдыру ісі – барлық күш-жігеріміз нәтижесінің баянды болуына кепілдік беретін үлкен әлеуметтік мәселе.

Қандай жанрда болмасын, балаларға арналған кітаптар көркемдігімен де, ой-мазмұнымен де сапалы болуы ескеріледі. Өйткені одан жас өскін өмірлік қажетін бойына сіңіреді, ұғынады, көңіліне түйеді. Балаларға арналған кітап, ең алдымен рухани қорек болуға, өнегелі мінез-құлық, туған жер мен өз халқына деген сүйіспеншілік қасиеттерін тәрбиелеуге бағытталады. Әрі сол арқылы балаларда отансүйгіштік ұстанымдары қалыптасатыны сөзсіз. Балаларға арналған әдебиет өзінің тақырыптары мен идеяларын әлемдік көпұлтты мәдениеттің классикалық мұрасынан алып, халықтың өмірін, оның адамгершілік салауаттылығын, өмір сүйгіштігін, ата-баларымыздың ықылым замандардан бергі салт-дәстүрін ұрпақ бойына сіңіреді. Міне, осы себептен де балаларға үлгі-өнеге беруде фольклордың, оның ішінде ертегілердің, халық шығармашылығының рөлі ерекше.

Назар аударар болсақ, балалар кітабындағы ең жақсы кейіпкерлер әрқашанда жарқын да кесек мінезді адамдар болып келеді, оларға еліктегің келеді. Әдемі суреттермен безендірілген кітаптың балаларға ғана емес, ересек адамдардың да жандүниесіне әсері күшті болады. Ал баланың айналадағы әлемді сезімдік тұрғыдан қабылдауы нақ осындай кітаптардан басталады және екінші бірінде бала кездегі сол бір әдемі әсер бүкіл өмір бойына сақталады.

Балалар кітабын шығарудың әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып, қазірде сурет-кітапшалар, боямақтар, әдеби шығармалардың кейіпкерлері бар ойыншықтар шығаруды ойдағыдай игеріп келеміз. Ішінде пластинкалары мен кассеталары бар балалар кітаптары да кездеседі. Тіпті әрбір жасөспірім оқырманға оның сүйікті шығармалары бар жеке жинақшалардың, балалардың өздері әріп танып кетуі үшін ұйқасты мәтіндері бар кітаптардың, балалар мен ата-аналары бірлесіп оқуға арналған басылымдардың жарық көруі – құптарлық дүние.

Үш жүз жылдан астам тарихы бар америкалық балалар әдебиетінде рухани мәдениет шығармаларын қалыптастыруға деген бірегей де шығармашылық көзқарастың, айқын бейнеленген патриотизм, әлемдік әдебиеттің классикалық мұрасын ескерудің бірталай үлгісін көруге болады. Онда ежелгі Грекияның аңыздарынан бастап, осы заманға отбасылық тәрбие тамаша үлгілері ескеріліп отырады.

Тағы бір назар аударатын жайт, америкалық балалар әдебиетінің көпұлттық сипатының болуы. Онда өзге елдер фольклоры да, мәселен, үндістердің аңыздары да, ағылшын классикасы да үйлесімін тауып, үндесіп жатыр. АҚШ жазушылары балалар кітабын қызғылықты да тартымды, шығармашылықпен ойнақы әзіл араластыра отырып жазуды қалыптастырған.

Америкалық әдебиетінде балалар жазушыларының тырнақалды шығармалары жарияланады, ал балаларға арналған кітаптар жылдан-жылға көбейіп, олардың саны артып отыратынын байқауға болады.

Шетелдік тәжірибелерде: «Баспагерлер тіпті ешқашан шықпайтын кітаптардың өзін оқуға мамандар мен сыншыларды жалдайды. Балалар әдебиетіне ерекше назар аударылады, баспаға келіп түсетін қолжазбалар түгел оқылады. Сонда баспагерлердің іздейтіні не? Ең алдымен шығарма несімен назар аударады: тілі жақсы ма, сюжеті жақсы қиыстырылған ба, беретін мағлұматы қызғылықты ма? Автордың еңбегі тек екі рецензиядан кейін ғана редактордың алдына келеді. Бұл орайда атап айтатын жағдай, келіп түсетін қолжазбалардың бірде-бірі арнайы өңдеусіз басуға берілмейді» деген тұжырымдарды кездестіреміз.

Бүгінгі отандық баспагерлерімізден ең алдымен балалар әдебиетінің тақырыптық саналуандығы мен олардың барлық жастағы оқырмандар топтарын қамтитындығы байқалады. Сонымен қатар балалар басылымдарын шығарушылар фольклорлық шығармалар мен алуан түрлі ертегілер шығарумен шектелетін тұстарын да кездестіреміз. Балаларға арналған кітаптар басып шығару туралы айтқанда, ең алдымен «кітаптану» деген ғылым саласының қызметі әрқашан назарда болуы – заңдылық.

Кітаптану дегеніміз – кітап және кітап ісі туралы кешенді ғылым. Ол қоғамда жазба және баспа шығармаларының жасалуы, таратылуы және пайдаланылуы процестерін зерттейді [3, 8б.].

Кітаптану ғылымының кешенді ғылым аталу себебі, оның зерттеу нысаны – кітап өндірісінің тұтас, күрделі жүйеден тұратындығына байланысты. Кітаптану үшбірлік жүйеден тұрады: кітап – кітап ісі – оқырман.

Кітаптану ғылымының жалпы теориялық мәселелерін қарастырған белгілі кітаптанушы А.И. Барсуқ кітапқа былайша анықтама береді: «Кітап – қолжазба және баспа шығармасы немесе екеуінің жиынтығы болып табылады. Кітап – қоғамдық сана туындысы, қоғамның идеялық-рухани өмірінің жемісі, идеологияның барлық түрлерін (саяси, ғылым, мораль т.б.) тарату және дамыту құралдарының бірі, әлеуметтік күресті, тәрбиені, қоғамдық пікірді қалыптастыру құралы ғылыми және техникалық прогресс қаруы» [4, 11б.].

Кітап әлемдік экономикалық және мәдени дамудың ішкі қажеттілігінен туды. Кітап өндірісі өнеркәсіптің үлкен тармағына айналды. Кітап саны көбейген сайын оны реттеу, жүйелеу қажеттілігі күшейе түетіні белгілі. Оны адамдардың рухани талаптарын неғұрлым тиімді өтеу міндеттеріне жұмылдыру жолдары зерттеледі.

Кітаптану саласында істелетін жұмыстардың маңыздылығын арттыруда келісідей қызметтер аясы артуы қажет болары сөзсіз. Олар: баспагерлік іс саласы, кітап саудасы саласы, библиография саласы, кітап тарихы саласы т.б.

Медиабизнес жағдайында балаларға арналған басылымдардың тым қымбат емес, қолжетімділігі де ескеріліп отыруы оңды. Осы тұста балалар кітаптарына қамқорлық, қолдау жасау міндеті тұрғандығы айқын. Өйткені ол – қазіргі өскелең ұрпақтың рухани азығы, ал Қазақстанның келешегі осы болашақ ұрпақты тәрбиелеп, оған білім беруге байланысты болады.

Болашақ қамы бүгіннен басталады. Егемен елдің ертеңі бүгінгі біздің рухани тәлімдерімізден бойлап өспек. Ол үшін балаларға арналған кітаптар керек. Оны тыңғылықты да табандылықпен жүйелі түрде жүргізсек қана оның игі нәтижелерін көретін боламыз. Ол үшін әлемдік және көршілес елдердегі балалар кітабын шығарудағы жақсы үлгілер мен дәстүрлерін де назарда ұстап, өзіміздің ұлттық рухымыз тұрғысында балаларға қажетті басылымдарды көбейте түсудің қажеттілігі зор деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.2022 жыл – балалар жылы. 1.01.2022. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/sayasat/item/519412-2022-zhyl-balalar-zhyly>.
- 2.Балалардың кітап оқуын қолдау жылы 2023 жылға дейін ұзартылды. 27.12.2021.<https://bilim-all.kz/article/16981-Balalardyn-kitap-oquyn-qoldau-zhyly-2023-zhylga-deiin-uzartyldy>.
- 3.Введение в основы книговедения: учеб. пособие. / Сост. В.А. Есипова, Г.И. Колосова. – Томск,2008. – 110 с.
- 4.Есипова В.А. История книги: Учебник по курсу: «История книжного дела».– Томск, 2011. – 628б.

ҚАЗАҚ КІЛЕМДЕРІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Жанарбек Берістен,
*философия ғылымдарының
кандидаты, профессор.*
Аида Байтаулова,
*Т.Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық
өнер академиясының
I курс магистранты*

Дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеттің маңызды бөлігі объективті дүниенің қолданбалы және эстетикалық дамуымен байланысты сәндік қолданбалы өнер болып табылады. Қолданбалы өнер – этностардың өзін-өзі көркемдік танытуының бір түрі. Әрбір жеке мәдени құрамдас бөлікте болып жатқан процестер мен құбылыстарды талдау жалпы қоғам мәдениетінің даму тенденциялары мен жай-күйінің тұтас бейнесін қайта құрудың қажетті шарты болып табылады.

Дәстүрлі тұрмыс-тіршілігінің маңызды элементтерінің бірі – олардың этникалық тарихымен, өндірістік қызметімен, рухани мәдениетімен тығыз байланысты қолөнер бұйымдары. Соның бірі – кілем тоқу өнері. Кілем жасау дәстүрін, тоқу процесін, ою-өрнек пен кілем заттарының семантикасын зерттеу – оларды этникалық тарихтың, этномәдени процестің және мәдени дәстүрлердің сабақтастығының жалпы мәселелерін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін көздердің бірі. Кілем жасау дәстүрін зерттеу басқа туыстас және көрші этностармен этногенетикалық және этномәдени байланыс ұғымына ықпал етеді.

Дәстүрлі кілем тоқу – қазақ көркем мәдениетінің бірегей құбылысы, жүйелі зерттеуді, салыстырмалы талдау шекарасын едәуір кеңейтуді және ұлттық көрініс шегінен шығуды талап ететін қазақ халқының қолданбалы өнерінің неғұрлым кең таралған түрлерінің бірі, соның арқасында этностың шығармашылық өзін-өзі танытуының осы нысанының жаңа қырлары ашылуда. Сәндік-қолданбалы өнердің бір түрі ретінде кілем тоқу терең дәстүрге ие. Кілем – қазақ халқының тарихы тереңде жатқан көне қолөнерінің бірі. Иран, Түркіменстан,

Өзiрбайжан кiлемнiң отаны болып саналғанымен, ерте заманнан қазақтар да бұл өнердi тамаша меңгерген, – деп, Дана Бектаева айта кеткен [1]. Кiлем бұйымдары табиғатпен бiте қайнасып, өмiр сүрген ата-бабаларымыздың көзқарасын толық жеткiзуге мүмкiндiк берген.

Қазақ кiлемдерi – ежелгi және қазiргi Қазақстанның өрнектi байлығы. Қазақстандағы кiлем тоқу өнерiнiң де тамыры тереңде жатыр. Оларды негiзiнен әйелдер тоқыған. Қолөнердiң бұл түрiн дамытуда бұрын кiлем тоқу дамыған аймақтармен, атап айтқанда Иран және Шығыс Түркiстанмен болған тiкелей байланыстар маңызды рөл атқарғаны анық. Бұл мүмкiндiктi қазақтар арасында, сондай-ақ түрiкмендер арасында аты парсы тiлiндегi «галы» – кiлем сөзiнен шыққан қалы кiлемi бар түктi кiлемнiң болуы дәлелдейдi. Ал ұлттық «клем» қазақша кiлем дегендi бiлдiредi, бұл да кiлем бұйымдарын осылай атайтын парсылардан алынған болса керек.

Қазақ кiлемдерi түктi және түксiз болып екiге бөлiнедi. Түктi кiлем бұйымдары елiмiздiң оңтүстiк аймақтарында жасалған, олар жиек пен орталық бөлiктiң болуымен сипатталады, ою әдетте өсiмдiк немесе геометриялық болды. Оңтүстiк Қазақстан қолөнершiлерiнiң көне түктi кiлемдерi розеткалардың, ромбтардың, жұлдыздардың және сатылы фигуралардың барлық түрлерiнiң күрделiлiгiмен таң қалдырады.

Елiмiздiң шығыс және батыс аймақтарында түксiз кiлем бұйымдары кең таралған, олардың ою-өрнектерiнде зооморфтық ою-өрнектер, тұрмыстық бұйымдардың таңбалары, геометриялық фигуралар басым болды. Түксiз кiлемдердегi гүл өрнектерi өте сирек кездеседi. Кiлемге материал ретiнде қазақ қолөнершiлерi қой, ешкi, түйе жүндерiн, сондай-ақ жiбек, мақта, зығыр, кендiрдi әртүрлi комбинацияда пайдаланған.

Қазақтың кiлем тоқу өнерi өзiндiк дайындау техникасымен, орындалу тәсiлiмен, фонның тепе-теңдiгiмен, өрнектерiнiң өткiрлiгiмен, оларды орналастырудың қатаң симметриялылығымен ерекшеленедi. Көптеген халықтар үйлерiн кiлеммен безендiрген. Жалпы, кiлем көшпендi қазақ елiн суық пен ыстықтан сенiмдi қорғаған. Олар, сондай-ақ қасиеттi мағынаға ие болды және тiл көзден сақтайды деп сенген. Қазiрдiң өзiнде кiлем үйге бiр жыллулық пен жайлылық сыйлайтыны рас.

Этнографтар дәстүр мәселесiне үлкен көңiл бөледi, өйткенi оның арқасында кез келген халықтың тарихында бiртұтас организм ретiнде мәдениеттiң үздіксіз дамуы жүредi. Адам материалдық игiлiктердi жасау процесiнде белсендi тiршiлiк иесi ретiнде рухани мәдениеттi де жасайды және бұл адамзат қоғамы тарихындағы материалдық және рухани синкретизм. Өмiрге қадам басқан адамдардың жаңа ұрпағы қазiрдiң өзiнде мәдениет жасап, қалыптасқан дәстүрлердi бойына сiңiрiп, мәдениеттiң ортақ қазынасына үлес қосып келе жатқан бiр шаңырақта өмiр сүредi. Бейнелеп айтсақ, «бiздiң рухани мәдениетiмiз өткеннiң жемiсi де, болашақтың шаңырағы да». Дәл осы дәстүрлер Қазақстанның әртүрлi аймақтарында түктi және түксiз тоқудың жергiлiктi болуына байланысты.

Жүннен тоқылған қазақтың түктi кiлемдерi түрiкмен кiлемдерiмен бiрге алғаш рет 1910 жылы Мәскеуде көрмеге қойылды. Бұл кiлемдер Түркiстан өлкесiнде қырғыздар арасында дамыған кiлем тоқу туралы жазған зерттеушi Н.Ф.Бурдуковтың назарын аударды. 19 ғасырдың аяғында түрiкмен, өзбек, қазақ кiлемдерiн сипаттау сызық бойымен жүргiзiлдi. Бұл материалдар қазiр елiмiздiң мұрағатында сақтаулы. 1923 жылы Мәскеуде КСРО халықтарының қолданбалы өнерiнiң көрмесi ұйымдастырылды. Онда Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының кiлем бұйымдары қойылды [2].

Демек, тамыры тереңде жатқан кiлем тоқу қазақтың қолданбалы өнерiне ежелден тән. Ұрпақтан-ұрпаққа тоқу өнерiнiң сыры, көптеген қолөнершiлер мен шеберлердiң жеке шеберлiгi өте сирек жағдайда ғана жалпы ағымнан жасаушының есiмiн ерекше атап өттi. Сабақтастық принципi халықтық дәстүрлердiң ерекшелiктерiнде жатыр және халық өнер мәдениетiнiң терең архаикалық негiзiн ашу мүмкiндiгiн бiлдiредi, оны зерттемейiнше композициялардың көркемдiк сапасын және оның жаппай өндiрiстiң жаңа жағдайында дамуын зерттеу мүмкiн емес.

Ою-өрнектiң семантикасын түсiну кiлемнiң осы өнер түрiнiң шедеврi ретiндегi құндылығын көруге көмектеседi. Сонымен қатар кiлем суреттерiнде тұтас бiр халықтың

тарихы мен діні, оның дәстүрі мен дүниеге деген көзқарасы баяндалған десек болады. Айта кету керек, қазіргі кілем тоқу өнерінде жүздеген, тіпті мыңдаған жылдар бұрын қолданылған өрнектер мен белгілер қолданылады. Әр таңба ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, рухани мұра ретінде сақталған. Осы қазақтың кілем ою-өрнегін зерттеген ғалымдардың бірі А.Е. Фелькерзам, «Орталық Азияның ескі кілемдері» еңбегінің авторы. Ол жиырмадан астам кілем үлгісін сипаттады. Сонымен қатар өнертанушы В.М.Чепелев «Қазақ халқының өнері туралы» мақалаларының және Е.А.Клодттың «Қазақтың халық ою-өрнегі» альбомының алғы сөзінің авторы болып табылады. Қазақ ою-өрнегін қанша зерттегенмен, әлі де ашылмаған, көп халыққа белгісіз ақпараттардың бары сөзсіз [3,23 б].

Қазақ кілемдеріндегі ою-өрнектердің семантикасынан бөлек, кілемдегі таңдалып тоқылған жіптердің түсіне де мән бере кеткен жөн. Себебі, оның өзінде де бөлек мағына жатыр. Қазақ кілемдерінде көбінесе кездесетін түс – қызыл түс. Оның себебі, қызыл түс – барлық түстердің ішіндегі ең жарқыны. Бұл – үлкен қуаныш, бақытты, байлықты, сәттілікті білдіреді. Бұл – күшті, жігерлі түс. Нағыз көсем мен билеушінің түсі. Қызыл түс, сонымен қатар прогресті, шығармашылықты, өміршеңдікті, құмарлықты және көп нәрсеге құштарлықты білдіреді. Бұл түс, шын мәнінде өмірдің барлық салтанаты мен толықтығын білдіреді.

Мағынаға қара түстер палитрасы да бай. Олар заттардың түсін ғана емес, құбылыстардың мәнін де белгілейді. Оның мағынасы ежелгі, көне ұғымдарға сәйкес келеді. Мысалы, «Қара жердің түсі, берекенің белгісі». Қазақтар қара түсті жермен, молшылықпен байланыстырады, бұл – табиғатынан адамға тән түс. Философиялық категория ретінде қара түс тұрақтылық пен статиканы көрсетеді. Мүмкін, сондықтан да «қара жер», «қара бала», «қара сөз» сияқты терең мағынадағы ұғымдар қалыптасты. Ал сары түске келетін болсақ, бір жағынан, ақыл мен парасаттың белгісі болса, екінші жағынан, қайғы, мұңды білдіру үшін қолданылады: мысалы, «Сары уайымға салыну». Сонымен қатар сары түс тыныштық пен үмітті білдіреді: «Уайым түбі – сары алтын, сарғайған жетер мұратқа» [4].

Осылайша, қазақтың дәстүрлі кілем тоқуының негізінде түстердің символдық мәнін ашуға талпыныс жасалды. Қазақ халқында түстерді семантикалық қабылдаудың өзіндік түрі қалыптасқан. Әрбір түстің символдық мәні бар, ол қолданбалы өнерде көңіл-күйді, қатынасты, мінезді, құбылыстардың, заттардың терең мағынасын және т.б. беру үшін сәтті қолданылады. Түсті бейнелеудің сипаттамалық белгілерін, мағынасын зерттеу объективті білім алуға мүмкіндік береді.

Сурет 1. Тақыр кілем. 2001 ж. Алматы қ. тұрғыны К. Шаймерденовадан алынған.

XX ғасырдың 2-жартысында Қызылорда облысында тоқылған тақыр кілемге тоқтала кетсек (Сурет 1). Ортасында төрт шатыргүл өрнегі, жиегінде екі қорғаны бар, екі шеті шашақты қызғылт кілем. Шатыргүл – көп сатыланған он алты бұрышты жұлдызгүл түріндегі өрнек (Сурет 2). Бұл өрнекті негізгі өрнек ретінде кілемнің ортасына салу үшін қолданы-

лады. Өрнектің бұл түрі қазақтың көптеген кілемдерінде кездеседі. Өрнектің ішінде гүл мен екі қоянның бейнесі салынған. Қолтықшаларына еліктің суреті мен гүл өрнектері бейнеленген. Кілемнің жиегіндегі қара және қызғылт түсті екі қатар жалпақ тісті қорғанына гүл өрнегі желісін үзбей айналдырыла салынған.

Сурет 2. Фрагмент. Шатыргүл

Шеті айнала сары түсті қосмүйіз өрнегімен жиектелген. Негізінде, қос мүйіз – қошқардың қос мүйізіне ұқсас өрнек (Сурет 3). Қазақ ою-өрнектерінің ішіндегі ертеден қолданылып келе жатқан зооморфты өрнектің атауы. Қазақ ұғымында байлықтың, молшылықтың белгісі ретінде сипатталады. Сонымен қатар өсіп-өнудің, ұрпақ жалғастырудың нышаны ретінде үлкен магиялық ғұрыптық мәнге ие. Екі шетіне желі жібінен шашақ шығарылған [5]. Айта кету керек, әр кілемнің өзінің тарихы болады. Бүгінгі таңда табиғи материалдардан жасалған кілемдерді көбелекке қарсы арнайы

3 Сурет. Қосмүйіз

құралдармен өңдеуге болады. Ал ерте заманда әжелеріміз жүнді жуып, бояғанда кілемді жәндіктер бүлдірмеуі үшін көп тұз қосатын. Қолдан жасалған қазақ кілемдерінің әсемдігінің құпиясы материалды таңдауда, түстердің үйлесімінде, дизайнның әсемдігінде және бұйымдардың керемет сапасында жатыр. Қолмен жасалған кілемдер тек тұрмыстық заттар ғана емес, сонымен қатар өнер туындылары болып саналады. Көптеген ғасырлар бойы қолдан жасалған Шығыс кілемі ең танымал және сұранысқа ие сауда заттарының бірі болды, ол жіптің беріктігі мен жоғары сапасы, материалдардың табиғи болуы, өрнектердің бірегейлігі және терең қанық түсі үшін бағаланды. Қазақ кілемдерінің көркемдік типтері – көптеген ұрпақтардың қиын еңбегі мен шығармашылық ізденістерінің нәтижесі. Қазақстанда бұл тамаша бұйымдар қайта жандануда. Қазақ кілемдері – баға жетпес байлық. Оны тек ғылыми-зерттеу мақсатында ғана зерттеп емес, сонымен қатар танымал туристік нысанға айналдыруымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Послание из глубины веков. Интервью Дана Бектаевой. 2020 г.
2. Шалгимбаева Б.Е. История развитие ковроткачества в Казахстане 2012г.
3. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алма ата: Өнер. 1986 г. 256 стр.
4. Елибаева К.Ж. Символика цвета в казахском ковроткачестве: историко-культурологический анализ. 2017 г.
5. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (иллюстрацияланған ғылыми каталог) – Алматы: ТШО, 2012ж. 192 б.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КІТАПТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Гүлжауһар Жамбылқызы,
Л. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университетінің доценті.
Аружан Жасұланқызы,
Л. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университетінің
1 курс магистранты

Қоғам өмірінің барлық салаларына әсер еткен ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы жаһандық өзгерістер жалғасып жатқан төртінші медиа революциямен және әлеуметтік өзара әрекеттесудің кеңістіктік және уақыттық сипаттамаларының түбегейлі өзгеруімен тікелей байланысты.

Бұл зерттеулерді өзектендіруге, жаңа эксперименттік тәсілдерді әзірлеуге, коммуникативті-медиалогиялық цикл пәндерінің объектісі мен пәнін нақтылауға байланысты. Көптеген ғасырлар бойы медиа-коммуникация жүйесінің негізі және әлеуметтік, мәдени, саяси өзгерістердің негізгі агенті болып келген «кітап» тұжырымдамасы да қайта қарастыруды қажет ететіні анық. Оның материалдық формаларының, өндірісінің, таратылуы, тұтынылуы және қабылдануы модельдерінің, әлеуметтік функцияларының өзгергіштігі мен сыртқы жағдайы туралы сұрақтар қайта қаралуы тиіс. Барлық осы міндеттерді кітап туралы дәстүрлі ғылым – кітаптану ғылымы шешуі керек. Алайда жаңа сын-қатерлермен күресу үшін кітаптану ең алдымен өзін жаңартуы қажет, ал мұндай жаңарту ресми емес, маңызды және ауқымды болуы шарт. Сондықтан біздің зерттеуіміздің мақсаты – кітаптану ғылымының заманауи проблемаларын анықтау және шешу жолдарын ұсыну.

Алдымен, кітаптану ғылымының тегіне үңілсек. Кітаптану – әлеуметтік шындықтың объективті құбылысы ретіндегі кітаптың болмысы, заңдылықтары, процестері мен формалары, қозғалысы, дамуы және жұмыс істеуі туралы жүйеге енгізілген ғылыми білім. Ұзақ уақыт бойы біртұтас ғылым ретінде емес, «кітап – кітап ісі – оқырман» болып табылатын оның көп құрамды күрделі объектілерін білуге және игеруге бағытталған жеке пәндер кешені ретінде пайда болды және дамыды [1, 52]. Қазіргі күні кітаптану – кітап туралы кешенді ғылым; оның жасалуы мен жұмыс істеу процестерін зерттейді. Бұл ғылым құрамына кітап тарихы, қалыптасуы, кітап ісінің теориясы мен тәжірибесі, баспа ісі, полиграфия, кітап безендіру өнері, кітап саудасын зерттеу кіреді. Бірқатар зерттеушілер кітаптану ғылымы ұғымын кеңінен қарастырып, оған кітапханатану, библиография, сонымен қатар кітап психологиясы, әлеуметтануы және философиясы саласындағы зерттеулер де жатады деп санайды. Қазіргі заманғы кітаптану кітап мәдениетін синхронды және диахрондық аспектілерде талдайды, оның дамуын болжайды.

Кітаптану ғылымының құзыретіне кіретін теориялық мәселелер шеңберін келесідей анықтауға болады [2, 8-9]:

– әлеуметтік болмыстың объективті құбылысы ретінде кітаптың пайда болуының, дамуының және өмір сүру тәсілдерінің (процестері мен нысандарының), сондай-ақ кітаптың болу тәсілі ретінде кітап ісінің мәні мен неғұрлым жалпы логикалық және тарихи заңдылықтарын анықтау және зерттеу;

– кітаптану білімінің тарихи процесін зерттеу және пайда болуы мен дамуының заңдылықтарын анықтау;

– кітаптану білімінің пәнаралық және пәнішілік ұйымдастырылуын, құрылымын, объектісін негіздеу;

– кітаптану білімі әдісінің теориясын жасау және жүйелі түрде баяндау;

– кітаптанудың категориялық-ұғымдық аппаратын жасау және жүйеге келтіру;

– кітап типологиясын арнайы-кітаптану және жеке пәнаралық типология мен кітап басылымдарын жіктеудің әдіснамалық негізі ретінде әзірлеу;

- кітаптану пәніндегі ғылыми танымның жалпы қағидаларын (объективтілік, көрініс және даму, жүйелілік және т. б.), сондай-ақ тарихи және логикалық тәсілді түсіндіру;
- кітаптанудың басқа ғылыми пәндермен өзара әрекеттесуінің мәні мен формаларын зерттеу;
- кітап ісі практикасын және кітаптың қоғамдағы қызмет ету процестерін басқарудың ғылыми негіздерін әзірлеу.

Қазіргі таңда, жоғарыда аталып өткендей, кітаптану ғылымының негізін құрайтын Қазақстандағы кітап ісінің қазіргі жағдайы, кез келген басқа сала сияқты, жағымды да, жағымсыз да бірқатар факторлармен анықталады. Қазақстанның кітап ісі көбінесе осы саладағы мемлекеттік саясатқа, елдің экономикалық жағдайына байланысты. Қазақстан Республикасы – кітап ісі мемлекеттің тікелей қолдауымен дамитын әлемнің санаулы елдерінің бірі. Осындай қолдаудың бір түрі республикалық бюджеттен қоғамның рухани қажеттіліктерін іске асыруға қажетті, оқу әдебиетін қоса алғанда, білім беру және зияткерлік деңгейін арттыру үшін неғұрлым құнды әдебиетті басып шығаруды қаржыландыру болып отыр.

Еліміздің кітап ісін одан әрі дамытуға ықпал ететін маңызды фактор – оның ірі халықаралық кітап көрме-жәрмеңкелерге қатысуы. Қазақстандық баспалар көптеген халықаралық кітап көрмелеріне қатысады, олар: Франкфурт, Лондон, Ашхабад, Минск және т.б. Қазақстандық кітаптар халықаралық кітап көрмелері мен жәрмеңкелерде оқырмандар мен полиграфистердің жоғары бағасына ие болады.

Қазақстан, сонымен қатар халықаралық кітап көрме-жәрмеңкелерін өткізуді ұйымдастырушы. Атап айтқанда, «AlmatyBookExpo», «Ұлы Жібек жолы бойынша» халықаралық кітап көрме-жәрмеңкелері. Сонымен бірге қазіргі уақытта кітаптың таралуының, кітап шығару ісінің және осылайша елдің мәдени мұрасын қалыптастыру мен сақтауға теріс әсер ететін бірқатар субъективті факторлар бар.

Бірқатар факторлар әлемнің көптеген дамыған елдеріндегі кітап шығару мен кітап тарату процесіне тән. Олар:

- электронды кітаптар нарығының өсуі және дәстүрлі форматтағы кітаптардың теріс динамикасы;
- кітап өнімдері ұсынысының сұраныстан асып кетуі;
- мамандандырылған кітап сауда ұйымдарының саны азаюы;
- бөлшек кітап сату желісінің дамымауы;
- кітап өнімдеріне бағаның өсуі;
- оқырмандық және сатып алу белсенділігінің төмендеуі.

Кітап шығару саласында нормативтік-заңнамалық базаның іс жүзінде болмауы – кітап ісінің жай-күйіне және одан әрі дамуына теріс әсер ететін факторлардың ішіндегі ең маңыздысы.

Шұғыл шешуді қажет ететін келесі мәселе – кітап нарығы сегменттерінің шоғырландырылған әрекеттерінің болмауы. Ең алдымен, баспагерлер мен кітап таратушылардың өзара әрекеттесуі қажет. Әдетте, баспагерлерде кітап саудасы мен кітапханалардың нақты қажеттіліктері туралы ақпарат жоқ. Кітап сату ұйымдары мен кітапханалардың қызметкерлері жаңа кітаптар туралы ақпаратты ірі баспалардың сайттары мен прайс-парақтары арқылы алады. Шағын баспа кәсіпорындарының баспа өнімдерін, әдетте, авторлардың өздері сатады. Сондай-ақ қазақстандық кітап нарығына тән факторлар да бар:

- басқа өңірлердегі кітап саудасы мен баспа ұйымдарының қатты тапшылығы аясында Алматы мен Нұр-Сұлтан қалаларында баспа және кітап саудасы бизнесінің шоғырлануы;
- нарықтың ашық болмауы, яғни шығарылған және сатылған кітап өнімдерін есепке алудың бірыңғай жүйесі және кітап сату ұйымдарының айналымы бойынша ашық деректер жоқ;
- кітап бағасының өсуі, бұл халықтың сатып алу қабілетіне тікелей әсер етеді;
- отандық полиграфиялық базаның қанағаттанғысыз жай-күйі;

– кітап өнімдерін өндіру мен таратудың барлық кезеңдерінде білікті кадрлардың өткір тапшылығы;

– нақты өнімді нақты сатып алушыға жылжытуға бағытталған маркетингтік стратегияның іс жүзінде толық болмауы.

Қазіргі кітап шығару және кітап тарату кітаптану ғылымының жаңа мәселелерін де анықтайды: монополизация, географиялық шоғырлану, кітап (күжат) ағымындағы құрылымдық өзгерістер. Бұл проблемаларды зерттеудің тек теориялық қана емес, практикалық маңызы да бар. Бақыланбайтын кітап нарығы, тарих көрсеткендей, сөзсіз дағдарыстық құбылыстарға – нарықтың тауарға толып кетуі, өндірістің қысқаруы және соның нәтижесінде белгілі бір басылымдардың жетіспеушілігіне әкеледі. Әсіресе, «арзан», «ойын-сауық әдебиетінің» басым болуына байланысты мәдениеттің қайтымсыз және өте жағымсыз өзгеруіне әкелетін оқырман басымдықтарының түбегейлі өзгеруі қауіпті.

Бұған қоса, қазіргі заманғы шығарылып жатқан кітаптардың сыртқы сапасынан бұрын, ішкі толтырылымы оңбай тұрғаны да рас. Бұл туралы осы салада елеулі еңбек етіп жүрген қарымды жазушы, баспагер-ғалым, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Тұрлыбек Ілиясұлы Мәмесейіт еліміздегі баспа ісінің жағдайы жайлы қозғаған әрбір мақаласында нақты жазып жүр. Қырық жылдан астам редакторлық қызмет атқарып жүрген, осы саланың практик зерттеушісі ретінде ғалым қазіргі кітаптың жай-күйі сын көтере алмайтындығының себебі – білікті редактордың жоқтығынан деп санайды. Бүгінгі баспалар толыққанды жұмыс істемейді, онда ең бастысы, редактор қызметі жоқ. Филология саласын бітірген кез келген маман қолжазбаны оқып береді. Ал, шындап келгенде атүсті оқыған болады. Кеңес дәуіріндегідей шығарманы оқып, өз жанынан көркемдеп, редакциялап, өндеп бермейді [3]. Бар білгені – анша-мұнша қателерін түзетіп, корректордың қызметін ғана атқарғанына мәз. Қазақстандағы кітаптану ғылымын зерттеген Шерияздан Елеуқенов: «Қолжазба дегеніміз – бұл шикізат» дейтін. Негізінде бұл тұжырыммен толықтай келісуге болады, себебі сол шикізаттан толыққанды кітап етіп шығаратын бірден-бір адам – редактор екені айқын.

Кітап ісінің сапалы бағытта қызмет етуі үшін ондағы редактор ролінің маңыздылығына журналист-ғалым Сағатбек Медеубекұлы еңбектерінде тоқталып өткен [4, 26]. Ғалымның пікірінше, біріншіден, баспа редакторының бойында жазуға қабілеті, білімдарлық дарыны болуы тиіс. Себебі шығармашылық қабілеті жоқ адам кәсіби редактор бола алмасы анық.

Екіншіден, осы жұмыстың қыр-сырын білетін, түсінетін, заман ағымына қарай оны жаңаша бағытқа бұра алатын, ізденістер мен заманауи бастамаларды іліп әкететін ұйымдастырушылық қабілеті зор тұлға болуы керек.

Үшіншіден, ақпараттық кеңістіктегі әрбір жаңалықтан шет қалмай, заманауи оқырманның талғамы мен танымын, нақты қажеттілігі мен сұранысын бағамдап, соған сәйкес баспа жоспарын құра алатындай іскер болуы қажет.

Мұндай аға буын ғалымдар көзқарасымен кейінгі орта буын өкілдері де келіседі. Өйткені, олар баспа ісі кім көрінгеннің айналысып, жеңіл-желпі қарайтынындай ермек жұмыс емес деп санайды [5,3]. Филология ғылымдарының кандидаты, доцент Алмагүл Әлиқызы Құрманбаеваның айтуынша, баспагер терең білімді, эстетикалық талғамы жоғары, әсемдікке жаны құмар, техникалық жағынан мықты тұлға болуы керек.

Жалпы, кітаптану ғылымы, оның ішінде баспа ісінің мәселелерімен айналысып жүрген осы ғалымдардың пікірінен туатын ортақ тұжырым – кітап ісі, кітап шығару және кітап тарату саласындағы келелі проблемалардың бірі – білікті редактор жетіспеушілігі екені белгілі.

Кітап нарығының қазіргі жағдайы (кітап шығару, кітап тарату) кітаптану үшін жаңа емес, бірақ бүгінгі таңда ерекше маңызды бағыттарды: кітап ісіндегі жарнама, менеджмент және маркетингі зерттеуді күшейту қажеттігін көрсетіп отыр. Түптеп келгенде, бүгінде мамандар кітап ісінде де оқырманды, яғни әлеуетті сатып алушыны зерттеудің өткір қажеттілігін толық түсінді.

Қазіргі заманғы кітап технологиясымен байланысты проблемалар кітаптану үшін мүлдем жаңа болып табылады. Сандық кітап шығаруды дамыту және дәстүрлі қағаз тасымалдаушы-

лардан электронды ақпарат құралдарына көшу енді «кітап бұрынғы күйінде қалар ма екен?» деген пікірталас құру кезеңінен өтті. Бұл саладағы бүгінгі таңдағы өзекті мәселе – кітаптану ғылымының практикасы үшін де, кітаптану теориясы үшін де кітаптың таныс формаларына және оны өндіруге қатысты жаңа технологияларды қалай қолдануға болатындығы туралы болып отыр.

Жоғарыда аталған барлық проблемаларды шешу және ұлттық кітап ісін жетілдіру үшін мынадай түбегейлі шаралар қабылдау қажет деп санаймыз:

– кітап нарығы субъектілері үшін салық салудың жеңілдікті режимін құруды қоса алғанда, осы саланың заңнамалық базасын жетілдіру жолымен ұлттық кітап ісін жүйелі мемлекеттік қолдауды ұйымдастыру;

– баспа ісі мен кітап таратуды дамыту, сондай-ақ оқуды көпшілікке тарату жөніндегі шаралар жүйесін қамтитын кітап саласын қолдаудың ұзақ мерзімді ұлттық бағдарламасын әзірлеу және қабылдау;

– кітап нарығында кеңейтілген маркетингтік зерттеулер жүргізу, өйткені баспалар, кітап дүкендері мен кітапханалар жүргізетін маркетингтік зерттеулердің нәтижелері жергілікті сипатта болады;

– кітапты жылжыту арналарын кеңейту: теледидарда тұрақты айдар енгізу, заманауи әдістерді енгізу, кітапхана пайдаланушыларын кітап өнімдерін сатып алуға тарту (дисконт карталарын, кітап өнімдеріне жеңілдіктер жүйесін енгізу, жаппай сату және т. б. арқылы);

– кітап ісі сегменттерінің қызметін шоғырландыру: баспалар, кітап сату ұйымдары, кітапханалар;

– Республиканың барлық кітап өнімдері туралы мәліметтер беретін бірыңғай ақпараттық база құру («Кітаптар қолда бар және баспасөзде» жүйесі секілді);

– мәселені шешу жолдарын анықтау, кітап пен кітап оқуды насихаттау, оқырмандардың белсенділігі мен құзыреттілігін арттыру, оқуға деген қоғамдық қызығушылықты дамыту.

Кітаптану ғылымының қазіргі жай-күйін талдау нәтижесі, біздің ойымызша, қазір бұл ғылым ақпараттық кеңістіктегі жаһандық өзгерістермен байланысты өзінің дамуының жаңа кезеңінің бастауында тұр деп айтуға мүмкіндік береді. Алайда ғылыми ойдың кез келген жаңа ағымдары мен бағыттары алдыңғы тәжірибені жоққа шығармауы және жоқтан пайда болмауы тиіс. Айта кету керек, кітаптанудың негізгі ғылыми мектептері – Алматы, Нұр-Сұлтан – тарихи принциптерден ауытқымайды және алдыңғы дәуірлердің зерттеу нәтижелеріне құрметпен қарауды ұстанады. Бұл болашақта кітаптану ғылымының жемісті дамуына үміт артуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елеукенов Ш.Р. Кітаптану негіздері: Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 176 бет.
2. Беловицкая А.А. Общее книговедение. Москва, «Книга», 1987. – 256 с.
3. Мәмесейіт.Т.І. Кітап мұңы: мақала. – Астана: «Егемен Қазақстан» газеті, 2016.
4. Медеубекұлы С. Басылымды редакторлық даярлау: оқу құралы. – Алматы, «Қазақ университеті», 2014. – 176 б.
5. Құрманбаева А. Баспа өнімдерін дайындау технологиясы: оқу құралы. – Алматы, «Қазақ университеті», 2017. – 126 б.

БАСПА, ПОЛИГРАФИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Гүлнұр Ахметова,
Алматы полиграфия колледжі
педагог-сарапшы оқытушысы

Кез келген елдің мемлекеттілігін айқындайтын негізгі фактор – оның тілі. Көп ғасырлық тарихы бар қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілуіне байланысты оның қоғамдық маңызы арта түсті. Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қоғамдық функциясын дамытуда, оның қолданылу аясын кеңейтуде ұлттық терминологияны реттеудің, жүйелеу мен дамытудың ерекше маңызы бар. Ұлттық тілді дамытуда мүдделі өркениетті тіл саясатының маңызды құрамдас бөлігі ретінде терминология проблемаларына үлкен мән беріледі. Оның ішінде қазіргі кезде актуалды мамандықтардың бірі болып отырған полиграфия саласының терминдерін жүйеге келтіру маңызды болып отыр. Әр мамандықтың өз терминологиясы қолданысқа ыңғайлы, ауызекі сөйлеу тілінің және ресми, мәдени тілдің нормаларына қайшы келмейтіндей жүйелендірілген, қалыптасқан болса, нұр үстіне нұр болмақ.

Термин (лат. terminus – шек, шеті, шекарасы деген мағынада) – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Әдетте, тілдегі қандай сөз болсын көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздің мағынасы тұрақты, айқын болу қажет. Сондықтан сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы жасалады. [1]

Терминология – тіл білімінің күрделі саласы екені көпшілікке белгілі. Бұл салада еңбек ету үшін өз ісіңнің маманы ғана болып қоймай, ана тіліңнің шынайы жанашыры болуың керек. Өйткені шынайы жанашырлық бар жерде – тіліміздің мәртебесі биіктеп, дәрежесі көтеріледі.

Республикамыздың полиграфия саласы терминологиясына назар аударсақ, көптеген әдебиеттерде баспа полиграфия терминологиясы, оның ішінде терминдердің аудармасының жағдайы ақсап тұрғанын көреміз. Полиграфия саласында ұстаздық еткен мамандарда орыс тілінен, басқа тілдерден енген термин сөздерге құлақ еті әбден үйренген, қазақ балаларына сабақ беруде көптеген қиындықтар туындайды. Себебі полиграфия саласының терминологиясы қазақ тіліне бірнеше нұсқамен аударылған. Яғни, әдебиеттерде бір терминнің бірнеше баламасын көруге болады. Олардың ыңғайлысын, қолданысқа жарамдысын, дұрысын таңдау – басты мақсат.

Заманның қоғамға қойып отырған талабын ескере отырып, терминология мәселесіне ерекше назар аударған жөн. Оның ішінде полиграфия саласының терминологиясы. Сондай-ақ қазіргі кезде оқырманның интернет желісінен полиграфия саласында мәлімет алуының қиындауы соншалық, орыс тілінен қаншама термин сөздер аударылып жатыр. Ол дегеніміз, қазіргі полиграфия саласында бір сөздің бірнеше баламасы бар, себебі – қанша адам болса, сонша түрлі ой болатыны бәрімізге мәлім. Сол сөздердің қайсысы ақылға қонымды, мағынасы дұрыс және қолданысқа ыңғайлы екендігін ешкім нақты айта алмайды.

Полиграфия саласында термин мәселесіне ерекше еңбек етіп жүрген – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Бәзілов Жұмаділдә Жұпарбайұлының еңбегін атауға болады. Жұмаділдә Жұпарбайұлы полиграфия мамандығына бүкіл өмірін арнаған [2]. Осы салада терминдердің, дұрыс аудармалардың жоқтығын ескере отырып, болашақ ұрпаққа таптырмас көмекші құрал ретінде термин сөздік жазып шығарды. «Жалпы полиграфия курсы», «Полиграфия саласының сөздігі», «Автоматтандырылған полиграфия» кітаптары арқылы біз өсіп келе жатқан полиграфистерге дәріс берудеміз.

Қазіргі кездегі ең көп кездесетін полиграфиялық терминдерге тоқталайық. Мәселен, басылым түрлерін алсақ, жалпы полиграфияда негізгі үш басу әдісі бар: жазық басылым, ойыңқы басылым, шығыңқы басылым. Кейбір әдебиеттерде «жазық» басылымды «тегіс» деп

аударады. Жазық басылымда баспа элементтері мен ашық элементтер бір жазықтықтың бойында орналасады, сондықтан да, оны жазық деп атаймыз. Ал «тегіс» сөзіне келер болсақ, бұл сөз басылым сипаттамасына мүлдем сәйкес келмейді.

Полиграфия саласында кең қолданылатын «картон» сөзінің баламасы қазақ тілінде «қатырма» деп берілген. Сөздің түп-тамырына келетін болсақ, бірнеше түсіндірме сөздіктерде картон – қалың қағаз деген мағынаны білдіреді [3]. Ал қатырма сөзі қатырылған немесе қатты деген мағынаға жақынырақ. Негізі, осы сөзді мүлде аудармай-ақ қойса, жақсы болар ма еді... Себебі, картон сөзі осы материалды ойлап шығарған адамның тегіне байланысты қойылған.

Қай ғылым болмасын, технологиясы бірнеше процестерден тұрады. «Процесс» сөзі қазақ тіліне «үрдіс», «үдеріс» деп аударылған. «Үрдіс» деген сөз ақылға көбірек қонымды секілді. «Үдеріс» сөзі де жаман емес, алайда құлаққа жағымдылығы, айтылуға қолайлылығы жағынан қарастырып отырғандықтан, «үрдіс» деп айтылғаны дұрыс болатын сияқты.

Кітап элементтерінің бірі – форзац. Оның негізгі функциясы – кітап блогы мен түптеу қабын біріктіру. Форзац сөзі «өңірбет» деп аударылыпты. Неміс тілінен енген, (vor – алды, satz – бет, парақ) «алдыңғы бет» деген мағынаны береді. Техникалық жасалу жолына қарай сипаттама беретін болсақ, форзац тек алдыңғы бетте болмайды. Алайда ол байырғы заманнан бері полиграфия саласына еніп кетті. Біздің мақсатымыз, сол енген сөздердің мән-мағынасын дұрыс ашып, дұрыс айта алу, халық санасына сіңдіре алу. «Өңірбет» деуде де келіспеушілік бар. Дәл тура мағынасындағы аудармасы секілді, кейбір ресми құжаттарда «титул» бетін өңірбет дейтін жазбалар кездеседі. Яғни, ол жазбаларда «өңірбет» сөзі кітаптың мазмұнын, өңін ашатын бірінші беті делінген. Кітап элементі ретінде «форзац» термині әлі де дұрыс баламаны қарастыруды талап ететін сияқты.

Блок түбін дөңгелету операциясы кейбір деректерде блок түбін «жұмырлау» деп аударылған. «Жұмыр» сөзі домалақ, дөңгелек деген сөздерге жақын екен. Бірақ белгілі бір салада қолданылатын сөздерге нақтылық керек, сондықтан «дөңгелету» сөзі блок түбін өңдеуге қатысты нақтырақ болар еді.

Блоктарды қысу, яғни «блоктарды престау» тіркесі «пресс» сөзімен қалғаны дұрыс секілді. Себебі, полиграфияда блоктарды престауға арналған жабдық блоктарды қысу пресі (блокообжимной прес) деп аталады. Ал егер «пресс» сөзін «қысу» деп аударсақ, ол жабдық «блоктарды қысып басу» деген сияқты бір түрлі аудармалар пайда болуы мүмкін.

Қазақ тілі қазіргі таңда күн өткен сайын жан-жақты дамып, оның қолданылу аясы кеңейіп келеді. Біздің сөздік қорымыздың көбеюіне игі әсер етіп, ғылым мен техниканың өркендеуіне айрықша ықпал етіп келе жатқан термин сөздердің орны ерекше. Күнделікті сөйлеу тіліміздің барлық саласында және түрлі мағынада қолданылатын сөздерге қарағанда, термин сөздердің көпшілігі дара мағынада қолданыс табатындығы белгілі. Мысалы, журналист, кафедра, роман, эфир, автор, демократия, рота, аппарат, ядро, эпопея, диплом деген терминдер белгілі бір жағдайда қолданылып, бір ғана мағынада ұғынуға жағдай тудырады. Қоғам дамуына байланысты тіліміз де дамып, жаңаша түсініктер қалыптастырып, мағыналық жағынан байып келе жатқан терминдік жүйенің қалыптасуы біраз дүниені аңғартады. Әрине, термин сөздер біздің өмірімізге етене араласып, оның қоғамдық қарым-қатынас құралына айналуы, ғылым мен білімді меңгеруде терминдердің өзіндік орны бар екендігін айқындай түседі [4].

Жалпы, полиграфия саласы – қазіргі таңда қарқынды дамып келе жатқан үлкен сала. Техника дамығаннан кейін, соған сәйкесінше, әдебиеттер де жаңарып, заманауи техника тіліне сай дамуы міндетті. Бүгінде осы салаға қызығып келіп жатқан барша білім алушыларға сауатты, сапалы білім беру – біріншіден «өзімнің» міндетім деп білем. Өйткені полиграфия саласының маманы, оның ішінде, осы салада «үйретуші» ролінде болғандықтан, мен үшін студентке заман ағымына, техниканың дамуына сай дұрыс білім беру – өте маңызды іс. Қазіргі кезде полиграфия саласының жоғарыда аталмаған басқа да терминдері қазақ тілінде, полиграфияда өз баламаларын тауып, оқырманға сауатты түрде жеткізілсе, нұр үстіне нұр болар еді. Кейде дәріс сабағымызға дайындық үстінде терминдердің кейбіреуін

қалай аударып берсем, қалай дұрыс жеткізсем деп көп ойланамыз. Ғаламтор желісінде жалпы алғанда қазақ тілінде мәліметтер өте аз, ал полиграфия саласында ақпарат жоқтың қасы. Әрине, бүгін заман бізден сөзді емес, іс білуді талап етеді. Алайда тіл – ұлтымыздың басты қазынасы болғандықтан, елдің тұтқасы, ұлтымыздың бар екендігінің негізгі куәсі, тірегі болғандықтан, тілімізді де заман талабына сай дамытып, ширатып, қажет кезінде жаңашылдыққа бет бұрып, өзгеріске ұшыратуға да қорықпауымыз керек. Бастысы, терминдер мәнін, мағынасын жоғалтып алмауы тиіс. Қолданысқа қолайлы, естілуге жағымды, тиянақты, нақты болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Толковый словарь русского языка С. Ожегова, 1949.
2. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудағы өзекті мәселелер, 2001.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010.
4. Құлманов Қ. Термин сөздердің қолданылу барысы туралы. – Астана: Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2007. Ізденіс №2 (2) / 2007.
5. Бақдәулет Құмар. Терминология майталманы // «Ана тілі», маусым, 2014.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕРІНДЕГІ БҰЙЫМДАР МЕН АСЫЛ ТАСТАРДЫҢ САКРАЛЬДЫ МӘНІ

Жанарбек Берістен,
*философия ғылымдарының
кандидаты, профессор.*
Н. Даутов,
*Т. Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық өнер академиясының
2 курс магистранты*

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде зергерлер қолданылатын материалдың өзі де рәмізді мағынаға ие болған. Алтын мен күмістен жасалатын зергерлік бұйымдар адамның өмірі мен денсаулығына оң әсерлі қасиеті бар екенін дәлелдейді [1, 16-17 б.]

«Зер» сөзі – алтын деген мағына білдіргенмен, қазақ зергерлерінің сүйіп пайдаланатын материалы – күміс. Күміс – жұмсақ, қақтауға төзімді, оңай өнделеді, ашық түсті. Зергерлер күмістің осы қасиетін барынша ескеріп отырған және күміс – киелі материал. Ерте кезден күміс тазалық түсінігімен байланыстырылған. Қазақ халқының салт-дәстүрінде киелі саналатын күмістен жасалған жүзік, білезіктерді ата-бабаларымыз көшіп-қонғанда, ұзақ жолға сапарлағанда бұзылмасын деген ниетпен өздерімен бірге алып шығып, су құйылған ыдысқа салып жүрген. Сонымен бірге сәбиді қырқынан шығарда шомылдыратын су мен неке қиярда ішкізілетін суға да күміс тиындардың салынуы – ата-бабаларымыздың күмісті ерекше қастерлеуінің көрінісі.

Зергерлік әшекейлі бұйымдар ғасырлар бойы өздерінің әдемі өрнектерімен, бояудың сан қырлы терең сырымен, бедерлі нақышымен тәрбиелік, танымдық қызметін атқарып, қалай тағудың өзіндік қатаң қағидасын сақтағаны белгілі.

Зергерлік әшекейлер тағылуына қарай алты түрге бөлінеді: 1) басқа; 2) мойын және кеудеге; 3) иыққа; 4) белге; 5) қолға, 6) аяққа. Олардың әр түрі бірнеше типтерге, топтарға бөлінеді.

Қазақ зерттеуші А.Керімбаевтың пікірінше, «сакральды (магиялық) вербальды мәтіндердегі сакральды лексика ауруды қуу, дуалау, көз тию, қастандық жасау немесе «жолын ашу», яғни бір нәрсеге деген ізгі ниет тәрізді белгілі бір мақсатты көздейтін магиялық ғұрыптық әрекеттердің сөздік бөлігін құрайды» дейді [2, 7 б.].

Халық ұғымында «адам жанының бір ұшығы шаш арасында мекендейді» деген түсінік бар. «Тарағанда түсетін шашты кез келген жерге тастауға болмайды, оны адам баспайтын жерге көміп тастау керек» деген түсінікке байланысты қоңыраулы, сылдырмақты шолпыны шашқа пәле-жәлені маңайлатпайды деп ырымдап таққан.

Қазақ қыз-келіншектері ерте кезде шолпы мен шашбауды бұрымы тарқатылып кетпеу үшін де тақса, неше түрлі асыл тастан жасалған сылдырмақ, салпыншақтан тұратын салмағы ауырлау шолпының әсері шаштың ұзын болып өсуіне игі әсер етеді және адамның басы ауырмайды деп есептелген. Шаштың бұрымына тағылатын шолпы мен шашбаулар салмақтылығымен, қыздардың жүрісі мен бойын тік ұстау мәнерін әдептілікте қалыптастырған. Егер тиын шолпылар кісі алдынан өткенде сылдырласа, ол үлкен әдепсіздік деп есептелген.

Бүгінде заманның ағымына ілескен қазақ әйелдерінің талғам-танымы да өзгерді, бұрынғыдай шашын өсіріп, оны қос бұрым етіп өретіндер қазір кемде-кем. Шашы ұзын қыз-келіншектер шаштарына *шолпы, шашқап, шашбау, айшық, бергек, бетмоншақ, жырға, жақ, көзотаға, тана* тәрізді талайды тамсандырған зергерлік тамаша туындыларды емес, темірден жасалып, қайсыбіріне алуан түрлі өрнек салынған қыстырғыштарды пайдаланады.

Қазақтың сырттық киіміне тағылатын әшекейлерге *бастырма, жарма, қапсырма, түйме, ілгек* сияқты күмістен не өзге асыл тастардан жасалған зергерлік бұйымдар енеді. Мұнда «*бастырма*» атауы «әйел көйлегіне, қамзолына түйме орнына қадайтын әшекей зат, қапсырма» дегенді білдірсе, «*жарма*» сөзі «әйел көйлегінің екі алдыңғы жақ өңіріне тағылатын жапырақ бейнелі екі жылтырауық» деген мағынада қолданылады.

Халықтың наным-сенімі бойынша, асыл тастардан көз орнатқан зергерлік бұйымдар оны таққан адамды көз тиюден, түрлі аурулардан, қауіп-қатер, бәле-жаладан сақтайды. Сол себепті бұрын да, қазіргі кезде де зергерлік әшекейлер жалаң сәндік бұйым ретінде емес, оларды таққан адамдарды жаманшылықтан сақтайтын, табысқа жетелейтін қорғаныс құралы болып саналған. Қазақ халқы «көз тимесін» деген ниетпен сәбилерінің бас киімдері мен сырт киімдеріне тана-моншақ тағып, әсем түйреуіш қадайтын болған. Сондай-ақ сыртқы киімнің түймелерін бағалы металдан жасап, оған асыл тас орнату да байлық пен барлықтың көрсеткіші болуымен бірге жоғарыда айтылған ниеттен туындағаны анық.

Бойға тағатын зергерлік әшекейлердің бірі – *сырға*. Дайындалған материалы мен жасалу тәсіліне қарай алтын сырға, айшықты сырға, ай сырға, күміс сырға, қаралы сырға, тұмарша сырға, салпыншақ сырға, лажылы сырға, шытыра сырға, қолқа сырға, қозалы сырға, үзбелі сырға, күмбезді сырға, қоңырау сырға, иықты сырға, гауһар сырға, иінді сырға, лағыл сырға, маржан сырға, үкі аяқ сырға, шілтерлі сырға, шұбыртқа сырға, т.с.с. кете береді. Осылардың ішінен «самай сырға» деп аталатын сырға ауыр болғандықтан құлақтың сырғаланып жырып кетпес үшін бас киімге де ілінген.

Барлық халықтарда сырға әшекейлік зат болуымен бірге махаббат нышаны, ол иесінің қоғамдағы орнының көрсеткіші, сиқырлылық қорғаушы зат ретінде қолданылған. Ал қазіргі кезде сырға өзінің мифтік маңызынан айрылып, тек әшекей зат, әсемдіктің құрамдас бөлігі болып қалғаны белгілі.

Танымал этнограф ғалым Х.Арғынбаевтың еңбегінде ертеде қазақтарда сырғаны, негізінен, бойжеткен қыздар мен жас келіншектер көп тағатынын, ал жасы келген әйелдер үшін сырға тағу қажеттілігінің аз болатынын айтады [4, 63 б.].

Ерекше нақышпен жасалған дара сырғалардың түрлері де киіммен қоса тұтынғанда адамның ажарын ашып, әр беріп тұрады. Қазақ әйелдері сырғаны бала кезінен қартайған шағына дейін таққан, жасы егде әйелдің де сырғасы болғанымен, ол кимешектің астынан

көрінбей қалатындықтан жиі тақпаған және салмағы ауыр сырғалардың қолайсыздық тудыратыны анық көрінеді.

Білезіктің (білек жүзік) білекке салатын сәнді зат екені белгілі. «Білезік» сөзінің шығу төркіні – білек пен жүзік сөздерінен құралады ма деп топшылаймыз. Білек жүзік – біле жүзік – біле үзік – білезік.

Білезік түрлерінің, оларға салатын өрнек-әшекейдің алуандығы қазақ қыздары мен әйелдерінің осы әшекей түрін көп таққанын байқатады. Олардың білектің сәні саналатын білезіктің алтыннан, күмістен, тіпті мыстан соғылғандарын да салтанатты жиындарда ғана емес, күнделікті тастамай қызыға тағатынын аңғаруға болады. Білезік те жасалған материалы мен түр-тұлғасына қарай: алтын білезік, күміс білезік, сом білезік, сағат білезік, құйма білезік, бұрама білезік, топсалы білезік, қос білезік, жұмыр білезік, бес білезік, т.т. с.с. атала береді. Бұрынғы кезде жігіт өзі ұнатқан қызына сыңар *білезік* сыйлаған. Күн және құс тұмсық белгісі салынып шынжырмен білезікке бекітілген екі жүзікті бойжеткенге «күні ұдайы ашық болып, өзі құстай еркін болсын» деген тілекпен таққан. Екі жас үйленген соң, осыған дейін екеуінің арасында жіпсіз дәнекер болған сыңар білезік сандықшаға салынып, жігіт келіншегіне «шебер, ұқыпты бол» деп қос білезік сыйлаған.

Екі-үш бөлшектен құралған, ашпалы-жаппалы түрін топсалы білезік дейді. Қою шытырман өрнектермен көркемделгендіктен жұмыр білезіктер, әдетте, тартымды әрі сымбатты болып келеді. Солардың ішінде ерекшесі *бес білезік*. Мұндай білезіктің алақаны жалпақ болып келеді. Білезіктің екі басы топса арқылы түймеленеді. Атауы осыған байланысты қалыптасса керек.

Тарихи – этнографиялық деректерге сүйенсек, білезік осы күнгідей тек қолға емес, аяққа да салынған. Оған қазақтың әдет-ғұрпы бойынша бұрын баласы тұрмай жүрген ата-аналар жас баланың қолына және аяғына «Темірдей мықты болсын» деп оң тілек айтып, бір-бірден білезік салған. Қазақтар осымен қатар ертеден-ақ өзі жақсы көретін немесе қорқатын реті келсе, оның күшіне ие болғысы келетін заттарды, жан-жануарларды білезіктерінің сыртына бейнелеп отырған [5].

Ежелден дененің ашық жерлерін – аяқ-қол, саусақ, мойын, құлақ, мұрын сияқты дене мүшелерін қатты заттардың көмегімен қорғау қалыптасқан. Бұл *жүзік, балдақ, сырға, білезік, моншақ, алқаның* пайда болуына апарып соққан. Бұл сыртқы зұлым күштермен күресте жәрдемдесетін сиқырлылық қорған болып есептелген [6, с. 198].

Қазақ әйелінің әшекейінің бірі – *жүзік, сақина*. Алтын, күмістен жасалып, сырт жағына зергерлер түрлі асыл тас орнатқан сақиналар бұрын да, қазір де тек әйелдің ажарын ашатын сәндік бұйым ғана емес, адамның денсаулығына оң әсер ететін, сыртқы-ішкі кері әсерлерден қорғайтын, бақ-дәулет шақыратын құрал саналады.

Қазақ танымында тамақ әзірлейтін әйел қолына міндетті түрде жүзік не балдақ тағуы тиіс болған. «*Тамақ адал болу үшін қолда жүзік болу керек*» деген мақалдың айтылуы аталған әшекейлердің киелі, тазартқыш күші бар деген жалпы шығыстық сенімге байланысты болса керек [7, с. 130].

Қазақ жүзіктеріне көбіне дөңгелек күн белгісі салынады. Әшекейлерде күн іспетті үлгіде (шеңбер, қос шеңбер, орама шеңбер, ырғақты шеңбер, ұлама шеңбер) ұшырасады. Бір дөңгелек – күн белгісін «Күніміз ашық болсын» деген тілекпен салған. Қос дөңгелек немесе мөр жүзік – мейірімділік пен әділеттіліктің белгісі. Қалың қос дөңгелекті жүзікті, әдетте, қол басшыға сыйлаған.

Қос дөңгелекті құдағи жүзік – мөр жүзіктен екі есе кіші болған. Оны ұзатылған қыздың енесіне бір жылдан соң тарту үшін әдейі жасалған. Қызының соңынан барған анасы оның жақсы тұрмысын көрсе, қыз енесінің қолына салған. Егер анасы тұрмыстағы қызының

сәлемдемеге құс тұмсық жүзік алса қуанып, ауылдастарын шақырып, шамалы той жасаған. Себебі құс тұмсық жүзік бақыттың, еркіндіктің белгісі, жалпы алғанда өркендеу, өркен жаю идеясын білдіреді.

Әртүрлі салтанатты, ғұрыптық бұйымдарды әшекейлеуге асыл тастардың табиғи әсемдік қасиетінен бұрын, олардың сиқырлылық қасиеті маңызды рөл атқарған. Негізгі материал ретінде алтын, тіл-көзден, пәле-жаладан сақтайтын тылсым күші, қасиеті бар деп танылған, күмісті денеге саулық, іске сәттілік алып келетін қасиеті бар деп есептелген. Зергерлік бұйымдардың көздеріне шеберлер ақық (агат), теңбіл тас (сланец), феруза (көк тас), сумаржан (коралл), лағыл (рубин), гауһар (бриллиант), сапфир, меруерт (жемчуг), жақұт (яхонт), жарқырауық тас (самоцвет), янтарь тастарды пайдаланған. Қазақ зергерлері әрбір тастың өзіне тән қасиеті, ерекшелігі, кереметі бар екенін білген. Олардың біреуі адамға құт әкелсе, ендібірі тіл-көзден сақтайды, ал кейбірінің тіпті құрғақшылықта жаңбыр шақыратын, т.б. қасиеттері бар екен. Мысалы, көпке белгілі янтарь тасының ғажайыптарын ертедегі гректер бұдан екі жарым ғасыр бұрын білген. Оны парсы тілінде «хахруба» деп атайды екен, «өзіне тартқыш» деген мағынаны білдіреді. Ол шашты, шөпті өзіне тартып алады және оның ішінде түрлі жәндіктер өзінің тірі қалпын сақтайтын көрінеді.

Орта ғасырларда емші, дәрігерлер алтын, нефрит, маржан тастарын жұту өмірге қауіп төндірмейді, қайта оны ұзартуға септігін тигізеді деп есептеген. Сонымен бірге әлгі тастарды жұтқан адамның өлгеннен кейін денесі іріп- шірімейді деген сенім болған. Бұл асыл тастарда адам организмне әсер ететін қасиетке ие. Гауһар тасы – бақ пен байлық, феруза тасы – сенімділік, тұрақтылық, меруерт тасы – өнімділік, ұрпақтылық, көбею секілді мән мағынаға ие және ұлттық киім түрлерін әшекейлеуде молынан қолданған.

Қазақ зергерлік әшекейлерінде көк тас «Фируза» – парсы ұғымында «жеңіске жетуші», «жеңімпаз» дегенді білдірген. Шығыста фируза – иесін түрлі қауіп қатерден сақтайды, жаудан қорғайды деп санаған. Ақық тас – мол бақыт әкеліп, адамды көз тиюден сақтайды, жүректің толқуын басып, дұшпаныңа сұсты болуына игі әсерін тигізеді деп сенген. Заттың бетіне металмен жиектеліп орнатылатын тасты «көз» деп атаған. Ол киелі көз ретінде түсініліп, қорғау қасиетіне ие болған.

Қазіргі таңда мойындалып, сәнге айналған астрология ғылымында да «әрбір жұлдыз иесі өзіне сай келетін тасы бар әшекей тағу керек, қасиеті белгісіз тастан тағылған әшекей адамға бақытсыздық әкеледі, денсаулығына зиян келтіреді» деген түсінік қалыптасқан. Мысалы, тек күміске орнатылған аметист тасы баласы жоқ әйелге ана болу бақытын әкелсе, ерлерге өз әйелінің кемшілігін түзеуге көмектеседі. Ал гиацинт тасын таққан жас әйелде өз сүйіктісін жоғалту қаупі жоғары, алайда үміт пен қайта құру тасы болып саналатын бұл тас уайым мен депрессиядан айығуға мүмкіндік береді. Тау хрусталі ертеректе аналардың сүтін көбейту үшін қолданылған. Аталған тасты бойтұмар етіп таққан әйелдің дүниеге перзент әкелуі жеңілірек өтеді деп есептелген. Ал інжу тасы махаббаттағы тұрақтылық кепілі саналғандықтан, ол неке мен шаңырақты қорғайды деген сенім бар.

Қазақ киімдеріне тағылған зергерлік бұйымдар өздерінің әсем ою-өрнектерімен, таңғажайып үлгілерімен әйел сұлулын тамсандырып қоймай, оның таным-талғамын, халықтық салт-дәстүрін, дүниетанымдық көзқарасын рухани мәдениетімізде қалыптастырып, дамуына ықпал етті.

Ерте кезден зергерлік бұйымдардың көпшілігі екі түрлі мәндік дұғалық қасиетке ие болғаны мәлім. Кейіннен зергерлік бұйымдар өзінің дұғалық қасиетінен айрылып, олардың көпшілігі адамдардың көркем-эстетикалық қажеттіліктерін ғана өтеген. Зергерлік әшекейлердің жаратылысы нәзік әйелдер үшін қорғану қызметін атқаратындықтан, сиқырлық мәнге ие болғаны анық.

Қазақ халқының эстетикалық дүниетанымы әуел бастан зергерлік бұйымдарда оның пішінінде, композициясының структуралық түзілімінде көрініс тапқанын кез келген әшекей бұйымның бойтұмарлық қасиетке ие болғандығынан байқауымызға болады. Зергерлік бұйымдар қазір де өзінің әсемдік, көркемдік сипатын жоғалтқан жоқ. Өзінің дүниетанымдық мағынасын көркемдік түзілімінде, жаратылыс структурасының шағын макеті ретінде және

тұспалды материалдық қасиетінде әуақыт ұштастырып отырған, оның тұрақтанған және біртұтас мағынасы халықтық дәстүрлі шығармашылықта сақталып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шойбеков Р. Қолөнер лексикасының кейбір қырлары // ҚР ҰҒА Хабарлары. Филология сериясы. – Алматы, №3, 2006. – 15-19-б.
2. Керімбаев А. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2007. – 25 б.
3. Жәнібеков Ө. Культура казахского ремесла. – Алматы: Өнер, 1982. – 144 с.
4. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987 – 128 б.
5. Свасьян К.А. Проблема символа в современной философии. – Ереван: Издательства АН Армянской ССР, 1980.-226 с.
6. Адаева Г. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы гендер мәселесі: Философия ғыл. кан... дисс. – Алматы, 2007. – 129 б.
7. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 с.

ГРАФИКАЛЫҚ ИЛЛЮСТРАЦИЯ – ОНЛАЙН БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ВИЗУАЛДЫ КОМПОНЕНТІ

Жадыра Жарылғап,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
I курс магистранты*

XX-XXI ғғ. аралығында бүкіл әлемде медиакеністікті трансформациялаудың белсенді процесі басталды. Жаһандану, теледидар мен интернеттің дамуы оны визуалды ақпарат кең таралған біртұтас мультимедиялық және көп мәдениетті ортаға айналдыру арқылы өзгертті.

БАҚ тілін визуализациялау ауызша тілдің мүмкіндіктерін модернизациялауға, кеңейтуге алып келді. Ол өзінің бұрынғы кейпінде, үлкен көлемдегі ақпаратты қысқа да нұсқа түрде алуға дағдыланған оқырмандардың едәуір бөлігінің қажеттілігін қанағаттандырмады. Онлайн басылымдарда бұл функцияны иллюстрация орындайды. Жіберушіден алушыға ақпаратты берудің дәйекті тізбегіне қатыса отырып, БАҚ-тағы иллюстрация өзіндік тілі мен ақпарат беру принциптері бар коммуникацияның ерекше формасына айналды. Осыған орай қазіргі заманғы онлайн басылымдардың иллюстрациялық компоненттерін зерттеу өзекті болып көрінеді, өйткені қазіргі медиа кеңістікте визуалды байланыс құралдары екінші ақпарат көзінен мәтіннің толық компонентіне айналды.

Бүгінгі таңда «иллюстрация» ұғымы онлайн басылым беттерінде әртүрлі суреттерді қолдануды білдіреді. Оның негізгі түрлеріне фотосурет, графикалық иллюстрация, ақпараттық графика жатады. Баспасөздегі графикалық иллюстрацияларды зерттеу үлкен қызығушылық тудырады, өйткені ақпаратты визуалды түрде ұсынудың дәл осы түрі қазіргі медиасферада болып жатқан процестерді барынша көрсетеді: медиасинтез, конвергенция, мәдени парадигмалардың өзгеруі және т.б.

Қазіргі уақытта графикалық иллюстрацияның тәуелсіз жанрлық жүйесі қалыптасты, оның қазіргі меди әлемдегі функциялары едәуір кеңейді. Алайда бұл процестер толық зерттелмеген. Сондықтан да иллюстрацияларды тану мақсатында осы зерттеу жұмысы жасалып отыр.

Иллюстрацияның тарихын зерттеу арқылы, оның атқаратын негізгі қызметтері жайлы түсінік қалыптастырамыз. Ал оның функцияларын біле отыра, иллюстрацияларды медиаөнімде ұтымды пайдаланудың жолдарын анықтаймыз.

Онлайн басылымдағы графикалық иллюстрацияның ерекшелігін зерттеу графикалық иллюстрацияның табиғатын талдауға негізделген, оған оның пайда болуының көркемдік және тарихи алғышарттары, соның ішінде графикалық өнер әсер етеді. Ең алдымен, графиканы иллюстрациялық басылымдардың пайда болуы мен дамуының негізі ретінде қарастыру қажет. Оның визуалды тілінің ерекшелігі көркем және экспрессивті құралдарды, мерзімді басылымдарда қолданылатын әдістерді анықтайды.

Жарнамалық және баспа сөздігі бұл терминге келесі анықтама береді: иллюстрация (одан. illustration, лат. Illustratio – түсіндірме) – басылым мәтіндегі қосымша көрнекі сурет (репродукция, сурет, фотосурет, схема, сызба және т.б.) [1]. Иллюстрация басылымның негізгі мәтіндік ақпаратын түсіндіреді, безендіреді немесе толықтырады. Баспа сөздігінің авторы А. Милчин бұл анықтаманы нақтылайды: иллюстрация – мәтінді түсіндіретін басылымдағы сурет, оқырманға оның көрнекі бейнесінің арқасында оны жақсы түсінуге көмектеседі немесе мәтінді мүлде жеткізе алмайтын мазмұнды білдіретін мәтінді толықтырады немесе оны беру әлдеқайда қиын, бірақ қабылдау қиын [2]. Жұмыс кезінде біз зерттеушілер графикалық иллюстрацияны кескіннің тәуелсіз түрі ретінде анықтамайтындығына тап болдық. Сонымен, графикалық иллюстрацияны – графикалық құралдарды немесе сандық визуализация құралдарын қолдана отырып жасалған мәтінді нақты түсіндіретін, толықтыратын, безендіретін сурет деп анықтама берсек болады.

Иллюстрация мәтінді визуалды толықтырудың құралы ретінде өте ұзақ уақыт бұрын пайда болды. Ежелгі Египетте де папирустардағы хатшылар әнұрандар мен сиқырлардың мазмұнынан басқа, мәтінді түсіндіру үшін суреттер орналастырды. Суреттер әртүрлі дәуірлердегі (ежелгі дәуірден орта ғасырға дейін) еуропалық қолжазбаларда да бар. Шығыстың (Қытай, Жапония, Персия) кітап миниатюраларында аң аулау, ұрыс көріністері және тұрмыстық сюжеттер туралы көптеген иллюстрациялар бар.

XV ғасырдың ортасында Еуропада типография дәуірі басталды. Иллюстрацияның қарқынды дамуы осы уақытқа жатқызамыз. Сол кездегі суреттердің ерекшелігі олардың монохромдылығы (біртүстілік) болды. Кітаптардағы суреттер әріптер сияқты қара түсті болды. Алдымен ортағасырлық шеберлер бедерлі баспа нысандарынан (гравюрадан) бедерлерді пайдаланды, ал кейінірек (XVIII ғасырдың аяғында) жазық баспа техникасы (литография) пайда болды. 1837 жылы адамзат жаңа өнертабысқа – фотосуретке қол жеткізді. Сонымен бірге басып шығарудың революциялық фотохимиялық әдістері дами бастады және ертегілерге, өлеңдерге және басқа да көркем шығармаларға түрлі-түсті иллюстрацияларды жаппай таратуға мүмкіндік туды. XX ғасырдың аяғында дамыған компьютерлік технологиялар иллюстраторларға көмекке келді. Қазіргі дизайнерлер көбінесе суреттерді арнайы графикалық планшетке салады немесе ыңғайлы векторлық графиканы қолданады [3].

Графикалық иллюстрацияның тарихына қысқаша шолу жасай отырып, оның алғаш түрлі кітап пен газет беттерінде қолданыста болғанын көреміз. Интернеттің аз уақыт ішінде толық медианы, ақпаратты тұтынуды, адамның ақпаратты қабылдау және оған деген реакциясын өзгерте алды. Соның нәтижесінде иллюстрациялардың да атқаратын қызметі мен медиа-кеңістіктегі рөлі өзгерді. Бүгінгі таңда графикалық иллюстрацияның түр-түрін оқырмандар назарын аударатын бірден-бір құрал ретінде қарастырамыз.

Осы кезекте графикалық иллюстрациялардың функционалдық ерекшеліктері жайлы айта кетейік.

Иллюстрацияның мәтінмен байланысын зерттеу кезінде талдаудың негізі ретінде Б. Карварис пен М. Ворошилованың бұқаралық коммуникация мәтіндерін зерттеушілердің жіктелуі қабылданды, олар суреттермен функционалды қатынастарына сәйкес иллюстрациялардың төрт түрін ажыратты:

- мәтінге қатысты жетекші рөл атқаратын басым иллюстрация;
- мәтінді визуализациялау функциясын орындайтын және оған ақпараттық маңыздылығы жағынан тең құнды иллюстрация;
- мәтінге түсініктеме ретінде пайдаланылатын ілеспе иллюстрация;

- қызмет ететін сәндік иллюстрация;
- эстетикалық мақсаттарға, мәтінді безендіруге арналған иллюстрация [4].

Осы жіктеулерге сүйене отырып, біз онлайн басылымдарының мазмұнына қатысты иллюстрация жасай алатын үш негізгі функцияны бөліп аламыз. Бұл медиа мәтінді визуализациялау функциялары; сәндік элемент; жеке жарияланым.

Бұл функциялар өз қызметін дұрыс атқаруы үшін біз иллюстрациялардың оқырманға әсері жайлы айта кеткеніміз жөн. Адамның миы тек мәтінді ғана емес, сонымен бірге оған қоса берілген иллюстрацияны немесе фотосуретті көргенде ақпаратты жақсы қабылдайтыны белгілі. Сондықтан қазіргі уақытта онлайн басылымдар әртүрлі суреттер мен фотосуреттердің барлық түрлерін кеңінен қолданады. Теледидар ойын-сауыққа дағдыланған бүгінгінің оқырманы, ең алдымен фотосуреттер мен түрлі иллюстрацияларға назар аударады. Осыған байланысты, редакциялар өздерінің онлайн басылымының нысаны мен мазмұнын үнемі жетілдіріп, жаңартып отыруы керек, мұнда иллюстрация үлкен рөл атқара бастайды.

Жақында визуалды ақпарат мәтіндік ақпаратқа тең түрлі онлайн басылымдар пайда болып жатыр. БАҚ оқырмандары оқу әдетін жоғалтып, жаңалықтарды ұсынудың көрнекі түрінде алуға дағдыланады. Материалдарда үлкен жарқын иллюстрациялар мәтіннен кем емес, тіпті одан үлкен орын ала бастайды.

Иллюстрацияға түсініктеме беру өте маңызды – бұл кім туралы, не болып жатқандығы жайлы ақпарат. Жақсы жазылған түсініктеме мәтінді оқырманға бұл иллюстрацияның қаншалықты қызықты екенін жеткізеді. Оның негізгі мәтіннен айтарлықтай айырмашылықтары бар. Оқырман мақаланың мәтінді қайда және түсініктеме қайда екенін аңғаруы үшін олар әртүрлі қаріптермен беріледі. Графикалық иллюстрацияның барлық мәліметтерін жеткізу үшін түсініктеме анық әрі түсінікті болуы керек. Олардың кейбіреулері қысқа қолтаңбаны қажет етеді, ал басқалары оқиғаға, фактілерге ұзақ сипаттама береді [5].

Бұқаралық ақпарат құралдарын тұтынушылар контексіндегі иллюстрацияның маңызды ерекшеліктерін атап өткен жөн. Е. А. Звереваның пікірінше, иллюстрация әрдайым өмір салтын, аудиторияның мүдделерін ескереді; ол оқырманды бағдарлайды, яғни жарияланым тақырыбын ұсынады. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері бірдей ерекшеліктермен ерекшеленеді. Бірақ иллюстрация автордың мәтінде көрсетілген көзқарасты ұстану қажеттілігін жоя алады, өз тұжырымдарын жасауға мүмкіндік береді.

Келесі ерекшелігі – иллюстрация оқырманның назарын неғұрлым бейнелі, күтпеген, ассоциативті етеді. Мүмкін, мұндай сипаттамалар оны жасаушының шығармашылық көзқарасымен суреттерге тән болады.

С.И. Галкиннің айтуынша, иллюстрациялардың екі тобы бар:

- фотосуреттер. Олар заттар мен құбылыстардың көлемін, түсін және басқа да ерекшеліктерін ашады;
- көркем иллюстрациялар – көрнекі түрде мәтін авторы жасаған бейнелерді ашатын, материалды бейнелі қабылдауға ықпал ететін суреттер [6].

Бірақ біз бұрын анықтағанымыздай, суреттер мен фотосуреттер визуализацияның екі түрлі түрі болып табылады. Біз оларды да бөлеміз.

А. А. Истомина БАҚ-та қолданылатын иллюстрациялардың негізгі бөлігі – суреттер деп санайды. Мысалы: олардың танымалдылығы БАҚ аудиториясының назарын бірінші болып аударатындығымен, тұтынушылардың көз алдында бұқаралық ақпарат құралдарының бейнесін қалыптастыратындығымен түсіндіріледі.

Суреттердің келесі түрлері бар:

- репортаждық. Олар жағдайды, құбылысты жүзеге асыру кезінде ұсынады, мысалы, шетелдік басылымдардың мазмұнында кейде сот процестерінің суреттерін көруге болады;
- портреттік. Олар адам немесе адамдар тобын бейнелейді;
- әзіл суреттер. Адамды немесе құбылысты сипаттаудағы әртүрлі асыра сілтеулер;
- карикатуралар. Адамның немесе жағдайдың сатиралық немесе әзіл-оспақ бейнесі.

Жоғарыда айтылғандай, визуалды элементтерді аудитория бірінші болып байқайды және бірінші болып «оқылады», Т. Васильеваның пікірінше, материалдарға бірнеше түрлі, гетеро-

генді суреттер қою керек. Бұл бір жоспардың, жанрдың, кейіпкердің, сюжеттің, өлшемнің, конфигурацияның (тік немесе көлденең) және тоналдылықтың суреттері болмауы керек [7].

БАҚ мазмұнындағы суреттердің орналасуы бірнеше факторлармен анықталады:

- мәтіндік компонентке қатысты иллюстрациялардың орналасуы;
- суреттердің автор үшін ең ыңғайлы және аудитория үшін бетте немесе жолақта, бұрылыста және т.б. орналасуы;
- мәтін қарпі, сондай-ақ өрістер мен иллюстрациялар арасындағы өзара байланысты ескеру қажеттілігі.

Суреттің орналасқан жері мерзімді баспа басылымдарында да, интернет-БАҚ-та да маңызды екенін ескеруіміз қажет, өйткені оны мәтінге де, кез келген кескінге де материалда орналастыру тұрғысынан мерзімді баспа дәстүрлерінің ізбасарлары деп санауға болады.

Иллюстрация ең жоғары сапада жасалса, визуализацияның күшті құралы болып табылады. Бұл көбінесе жылтыр басылымдарда байқалады және олардың суреттерінің сапасы мәтіннің минималды көлемін көрсетеді. Осылайша, иллюстрацияның ұзақ тарихы бар, ол әрқашан ғылым мен техниканың белгілі бір даму деңгейімен байланысты болатынын айта аламыз.

Ғылыми-техникалық прогреске қол жеткізген иллюстрациялар дамуының жаңа кезеңі – компьютерлік графиканы қолдану.

Иллюстрацияны масс-медиа контентіне интеграциялау алғашқы басылымдар пайда болған кезде орын алды. Бүгінгі таңда иллюстрация баспа және электронды БАҚ-тың кез келген мәтіндік материалының ажырамас элементі болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарында суреттердің кең таралуы – оларды журналистік материалдарда қолданудың көптеген ерекшеліктерін анықтады.

Иллюстрацияны заманауи БАҚ мазмұнында қолданудың көптеген ерекшеліктері бар. Ең айқын көріністердің бірі:

- иллюстрациялар материалдың мазмұнына сәйкес келуі;
- бұқаралық ақпарат құралдарындағы иллюстрациялар ақпараттық (мәтіндік материалға қатысты көмекші, тең немесе жетекші элемент ретінде әрекет етеді), сондай-ақ көркемдік және безендіру функцияларын орындайды;
- иллюстрация өмір салтын, аудиторияның мүдделерін ескеруі керек, оны материалға бағыттауы керек;
- жоғарыда айтылғандай, БАҚ-тағы иллюстрациялар негізінен суреттермен ұсынылған. Сызбалардың бірнеше түрлері бар;
- материалдарда бірнеше гетерогенді иллюстрацияларды орналастыру қажет;
- БАҚ мазмұнындағы иллюстрациялардың орналасуы негізделген болуы керек;
- суреттер ең жоғары сапада орындалуы керек.

Бұл ерекшеліктер суреттер сияқты иллюстрациялардың осы түрін одан әрі зерттеу үшін қойылған критерий болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Стефанов С.И. Реклама и полиграфия: опыт словаря-справочника. М.: Гелла-принт, 2004.
2. Мильчин А.Э. Издательский словарь-справочник. М.:Олма-Пресс, 2006.
3. Арт-журнал «Very Important Lot» // Иллюстрация – рисунок, красочно и эффектно дополняющий содержание книги // URL: <https://veryimportantlot.com/ru/news/blog/illyustraciya-risunok-dopolnyayushhij-soderzhanie-knigi>
4. Ворошилова М.Б. Политический креолизованный текст: ключи к прочтению. Екатеринбург, 2013. С. 224.
5. А.Л. Свитич Вестник Москва // Некоторые аспекты изучения графической иллюстрации как элемента медиатекста // URL: <https://vestnik.journ.msu.ru/books/2014/4/nekotorye-aspekty-izucheniya-graficheskoy-illyustratsii-kak-elementa-mediateksta/>
6. Галкин С.И. Художественное конструирование газеты и журнала. М., 2005. 119 б.

«БАЙБӨРІ БАЛАСЫ АЛЫП БАМСЫ» ЖЫРЫНЫҢ ЗАМАНАЛЫ БІТІМІНІҢ ДЕФОРМАЦИЯСЫ

Алмабек Ибрайымов,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
журналистика факультетінің
I курс магистранты

«Қорқыт ата» кітабындағы «Қам-Бураның баласы Бамсы-Бейрек туралы әңгіме» құрылысы жағынан «Алпамыс батыр» жырына оқиғасы мен құрылысы жағынан ұқсайды. Яғни, кітапта Бамсы – Байбөрі бектің ұлы. Көп жылдар бойы баласыз жүрген Байбөрі мен ағасы Байбиджан-бек Жаратқаннан перзент сұрайды. Мейірімді бір Алла Байбөріге ұл, ал Байбиджан-бекке қыз сыйлайды. Артынша оғыз елінің қос бегі балалары енді ғана дүние есігін ашқан кезде атастырып қояды. Бамсы ер мінезімен көзге түседі. Ол бірде аң аулап жүріп, қалыңдығы Бану Шешекпен кездесіп қалады. Бану Шешек өзінің кім екенін айтпастан, садақ ату, ат жарыс, күрес сияқты спорттық ойындардан бақ сынауға шақырады. Бамсы сайыста қыздан басым түсіп, оған қымбат жүзік сыйлайды. Артынша әкесіне «Бану Шешекке құда түсіп барыңдар!» деген өтінішін жеткізеді. Осы жолда құдаларды Қорқыт ата бастап барады. Алайда тойдан соң Бамсы батыр гәуірлердің (грузиндердің) қолына түсіп қалады.

Арада он жыл өткен соң, Яр Ташық Бамсының қазасы жайында сыбыс таратып, Бану Шешекке құда түспек болады. Алайда Байбөрі үмітін үзбей, баласын іздеуге саудагерлерді аттандырады. Осы саудагерлердің бірі Бамсыны алыс елде зынданда жатқан жерінен тауып, жақын арада әйелінің тойы өтетінін мәлімдейді. Бамсы өзіне ғашық гәуір бегі қызының көмегімен тұтқыннан босап шығады. Елге келе жатқан жолда Бамсы тойға бара жатқан әншіні кездестіреді. Оның өзінің тұлпарына әншінің қобызын айырбастап алады. Батыр содан кейін тойды өткізбеге бекінген малшыларды және «қаза болған» ағасын жоқтап жүрген кіші қарындасын көреді. Бамсы өзінің үстіне ескі киімдер киіп, есі ауысқан адам кейіпінде өзінің әйелінің тойына барады.

«Алпамыс батыр» мен «Бамсы-Бейректің» ұқсастықтарына келсек, болашақ батырдың ғажайып туысы мен есепсіз байлығы, бір перзентке зар болып, бесік құда болуы, оның артынан ержетіп, әкесіне құда болуға өтініш айтуы, екі жақтың құда болуы, батырдың тұтқынға түсуі, оған тұтқынға түскен елдің бегінің қызы ғашық болып, оған көмектесуі және әкесі мен қарындасының көмектесуі, әйелінің тойына келуі. Дегенмен, «Бамсы-Бейректі» «Алпамыс батыр» жырының бастауы емес, көне нұсқаларының бірі деп қараған жөн болар.

«Бамсы-Бейрек» пен «Алпамыс батыр» жырындағы тұрақты мотивтер түркі-монғол халықтарының эпосында, қазақтың басқа батырлық жырларында, тіпті батыс әдебиетінде де бар. Мәселен, батырдың өз әйелінің үйлену тойына келуі Гомердің «Одиссеясынан» бастап, француздың «Карл Великий», ағылшынның «Король Грон», орыстың «Добрыня и Алеша» және сербтердің «Марко Королевич» тағы да басқа эпостарында орын алады. Бұл жайттар «Алпамыс батыр» жырының типологиялық өрісінің кеңдігін, жасалуы мен дауымын, олардың түп-төркінінде, жасалуы мен дамуында, құрылысында, суреттеу тәсілдерінде ұқсастықтар мен дәстүрлі заңдылықтар жатқанын анық көруімізге болады.

«Алпамыс батыр» жырының стадиялық қатары қалың, онда түрлі тарихи кезеңдердің ізі жатқаны анық. Хиуа ханы Әбілғазының (1603-1664) «Түркімен шежіресі» атты кітабында: «Түркіменнен шыққан атақты адамдар мен бақсылар өткен тарихты толғап былай дейді: жеті

қыз оғыз елін аузына қаратып, көп жыл бек болды. Солардың біріншісі – Алтын Гөзекі, Сундун байдың қызы және Салор Қазан алыптың қызы. Оның бойы өте ұзын болған. Екіншісі, Баршын Салор Қармыш байдың қызы және Мамыш бектің әйелі. Оның мазары Сырдария өзенінің жағасында орналасқан. Халық қатты қадір тұтады. Өзбектер оны «Баршынның көк кесенесі» деп атайды деген жолдар бар. Демек, XVII ғасырдың бел ортасында өмір сүрген оғыздардың Арал өңіріндегі ұрпақтарында Баршын мен оның күйеуі Алпамыс (Алып Мамыш) туралы шежіреге негізделген әңгімелер мәлім болған.

В.Жирмунский «Тюркский героический эпос» деген еңбегінде Алпамыс жырының түп негізі түркі халықтарының Алтай төңірегінде пайда болғанын, кейіннен сол жер Қазақстан мен Орта Азия жерлеріне қарай қоныс аударуына байланысты осы маңдағы елдер арасына да тарала бастаған дейді.

Жыр нұсқасында Алпамыстың руы қоңырат екенін, тұрған жері Жиделі Байсын жері екенін айтылады. Қоңырат тайпасының Алтын Орда дәуірінде алар орны ерекше. Қоңырат руы Орта Азиядағы түркі халықтарда жиі кездеседі. Қазақ фольклорында Жерұйық, қасиетті мекені саналған Жиделі Байсын – қазіргі Өзбекстанның оңтүстігінде, Сурхан Дария аумағында, Термес қаласына жақын жер. Өзбектердің (XVI-XVII ғ) тарихи деректерінде Термес қаласына жақын қоңыраттың меншігі екенін анықтайтын деректер бар. Тарихшылар бұл жерді Мұхаммед Шайбани хан тұсында иемденген деп жазады.

«Алпамыс батыр» жырындағы қазақтардың негізгі жауы – қалмақтар. Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының эпостарында бейнелетін шайқастарда тарихи дәуір шындығы жатыр. Ойрат атанған моңғол тайпалары XIV ғасырларда бір орталыққа бағынған әулетті көшпелі мемлекет құрады. Ойраттардың саяси аренаға шығып, Жетісу жеріне жасаған жорығы XV ғасырлардан басталатыны тарихтан белгілі. Бартольд Моғолстан билеушісі Уайс ханның қалмақтармен бірнеше рет соғысып, жеңіліске ұшырағанын, екі рет тұтқынға түсіп, Есен тайшыға қарындасын беруге мәжбүр болатыны туралы жазады. Осындай жорықтар 1525 жылы Сейіт хан тұсында да орын алған. Демек, «Алпамыс батыр» жырының нақты уақытын анықтау үшін тарихи зерттеуді қажет ететінін көруімізге болады.

Ал М. Ғабдулин «Алпамыс батыр» жырының жиналуы мен зерттелуі туралы былай деп жазады: «Алпамыс» қазақ еліне, әсіресе оңтүстік қазақтарына, ертеден таныс, көп заман бойына ауызша айту арқылы тараған көне жырдың бірі бола тұрса да, тек өткен ғасырдың аяқ кезінде ғана хатқа түсіп, баспа жүзіне шықты. Жырдың бір вариантын алғаш рет Жүсіпбек қожа Шейхұлы Исламов деген кісі 1899 жылы Қазан қаласында бастырып шығарды. Содан кейін жырдың осы варианты өзгеріссіз 1901, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914, 1916 жылдары қайта басылды. Жырдың бұл вариантында айтылатын негізгі әңгімелер Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, Тайшық ханға аттануы. Ұлтанды жеңуі жайында болатын...».

Жасөспірімдерді ерлікке, батырлыққа, Отанды сүйуге тәрбиелеуде «Алпамыс батыр» жырының маңызы зор. Алпамыс – туған елін шет ел басқыншыларынан қорғауда ерен ерлігімен халық сүйіспеншілігіне бөленген тұлға. Алпамыстың бауырларына деген ыстық ықыласы жырдың өн бойында өрбіп, өріліп отырады. Бауырларына деген махаббаты да Отанын шексіз сүйетінін дәлелдеп тұр.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінің «Алпамыс батыр» жыры жастардың рухани байлығын арттыруда үлкен рөл ойнайтыны белгілі. Алпамыс – батыр. Ол өз халқының жоғалып кеткен бір бөлігін іздеп тауып, өз еліне қосу үшін шыбын жанын шүберекке түйіп аттанады. Жырдың көтерген бір идеясы – елдік пен бірлік.

Ата-бабаларымыздың қанына сіңген дәстүр – жерді шет ел басқыншыларынан қорғау болса, сол жерді қорғаушы халықтың басын біріктіріп ұстау идеясын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Осы елді біріктіру идеясы «Алпамыс батыр» жырын биікке көтеріп тұр. Қазақ халқының ұлттық идеясы да осы елді біріктіру, қасиетті жерді қорғау. Ел қорғау дегеніміз – ұлт бірлігін сақтау. «Алпамыс батыр» жыры – елдігіміз бен ерлігімізді бүкіл әлемге білдіретін аса көрнекі, халқымыздың салт-дәстүрін сақтаған жыр. Жырды оқыту арқылы мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеу – қазіргі таңдағы кезек күттірмейтін мәселе.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кононов А.Н. «Родословная туркмен: Сочинения Абуль-Гази-хана Хивинского». – М., 1958 ж, 23 б.
2. Жирмунский В.М. «Тюркский героический эпос». – Л., 1974 ж, 609 б.
3. Бартольд В.В. «Очерк истории Семирчии». – 1943 ж, 72 б.
4. М.Ғабдуллин, «Қазақ халқының ауыз әдебиеті», Алматы, «Мектеп» баспасы, 1974 ж, 169 -170 б.
5. Бисенбаев П., Кәрбозов Е. «Алпамыс батыр» жыры: тарихилығы мен типологиясы. – Хабаршы (Журналистика сериясы), №4 (42) 2016ж, 136 б.

БЕКЗАТ БОЛМЫСТЫ БАСШЫ

Б. Каримова,
аға оқытушы, PhD.

Аяужан Ахметжан,
журналистика мамандығының
4 курс студенті

«Бейсенді кәсіби журналист қана емес, кәдімгі нағыз патриот, нағыз жанашыр ағартушы деп айтуға болар еді. Қазақтың арыстарының бірінен айырылып қалдық деп білемін. Бейсен мен үшін осы күннің Шоқаны, Әлиханы деп айтар едім. Осылай десем, артық болмас. Өйткені тек сөз шеберлігі емес, ішіндегі күш-жігері, намысы алашордалықтармен, қазақтың арыстарымен тепе-тең» [1, б.76], – деп Арман Шораев жақсы пікір айтқан болатын. Шынымен, Бейсен журналистикаға кездейсоқ келген жоқ.

Бейсен Абайұлы Құранбек 1971 жылы Алматы облысы, Кербұлақ ауданының Қызылжар ауылында өмірге келіп, сол жерде онжылдық мектеп бітірген. Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін бітірген.

Еңбек жолын республикалық «Спорт» газетінде бастап, «Рахат», «31 арна», «Хабар» телеарналарында және Президент телерадиокешенінде қызмет атқарған. 2007-2012 жылдары Алматы облыстық «Жетісу» телеарнасының бас директоры болып қызмет атқарған. 2013-2017 жылдары «Қазақстан» ұлттық телеарнасынан көрсетілген «Айтуға оңай» әлеуметтік-тұрмыстық ток-думан (ток-шоу) бағдарламасын ұйымдастырып, бағдарламаның жүргізушісі болды. Кейін осы бағдарламаның жалғасы іспетті «Қарекет» бағдарламасының тізгінін ұстады. Бұл екі бағдарлама арқылы қиын жағдайға ұшыраған адамдарға қол ұшын беріп, адамдарды бір-біріне бауырмал болуға шақырып, халыққа бар көмегін көрсеткісі келді. Десе де, Бейсен мінезді, ісіне тиянақты, кейде қатал көрінетін, бірақ сөйте тұра, өте мейірімді, жаны нәзік еді. Қазақ тележурналистикасында өзіндік стилі бар ерекше тұлға болды.

2012 жылы Бейсен Құранбек «шығармашылықпен шұғылданамын» деп, қызметінен өз еркімен кетіп, 2014 жылы телеарнаға қайта оралды. Құр келген жоқ, жаңа күшпен, жаңа жобаларымен келді. Жаңа ғимаратты соңғы үлгідегі техникалармен жабдықтауға кірісті. Бүгінгі «Жетісу» телеарнасының студияларына республикалық арналардың мамандары қызыға қарайды. Міне, соның бәрінде Бейсеннің қолтаңбасы бар.

Бейсен телеарна басшысы болды, үлкен қызметтер атқарды, елдің мұң-мұқтажын түгендеген, намысын жаныған хабарлар жүргізді. Оның есімі халыққа «Қазақстан» ұлттық телеарнасындағы көрсетілген «Айтуға оңай» және «Қарекет» ток-думан (ток-шоу) бағдарламасы арқылы кеңінен танылды. Оның ұлтқа деген адал перзенттік парызы да, «қазағым» деп соққан адал жүрегінің лүпілі де, туған елі мен жеріне деген шексіз махаббаты да ұлттық арнадағы осы бағдарламаларынан көрініс тапты. Сол арқылы ол елдің елеулісі, халқының қалаулысына айналып үлгерген еді.

Елдің мұң-мұқтажын жоқтаған, қоғамдағы қордаланған мәселелерді өткір талқылаған, тағдыр тәлкегіне түскен адамдардың хал-жағдайын бүкпесіз көрсеткен бұл бағдарламалар көпшіліктің, көрермендердің үзбей көретін сүйікті бағдарламасына айналды. Бейсен Құранбек жүргізген осы бағдарламалары арқылы қалың көрермен оның кісілік келбеті мен адамгершілік қасиеттерін анық аңғарып отырды.

Автор шеберлігінің тағы бір қыры – әңгіме-сұхбат кезінде өзінді көрермен орнына қоя отырып, экран алдындағы адамдардың көңіл-күйімен ойнауға да, оларды жасанды әрекеттермен алдауға да болмайды. Көтерілетін мәселе жөнінде жан-жақты терең зерттей отырып, қосымша, қажет кезінде қиын жағдайлардан алып шығатын, қонақтың өзіне де қатысты елеусіздеу жайларға да көңіл бөлгеннің ешбір артықшылығы жоқ. Қазақ теледидарының көп ізденіп, айтарлықтай табысқа жеткен бір саласы теледидар экранынан кейіпкерінің қуанышы мен қайғысын, жетістігі мен кемшілігін, ішкі жан дүниесін ашып, адам характерін ашу жолындағы ізденістері болды.

Бейсен Құранбек – ең бірінші өз ісінің нағыз майталманы, журналистика саласының шебері ретінде барша қазақ телекөрерменінің жүрегінде мәңгі сақталмақ. Қысқа ғұмыр ішінде ол айналасындағыларға жақын жолдас, ақылшы аға, сырлас дос және білікті басшы бола білген тұлға. Журналист – қоғамдық ақпарат қызметшісі. Халыққа басты жаңалықтарды жеткізетін адам. Қазақ журналистикасында барынша толғандырған маңызды мәселелерге назар салды. «Қарекет» пен «Айтуға оңай» бағдарламаларының тележүргізушісі ретінде әркімнің көкейін тескен тақырыптарды көтеріп, халықтың ілтипатына ие болған журналист.

Бейсен Құранбек туған өлкесінің дамуына өз үлесін қосқан тынымсыз еңбек сүйгіш жан болды. Өзінің біліктілігі мен жоғары кәсібилігін барша бұқаралық ақпарат құралдары қауымдастығына мойындатты. Ғұмыры қысқа болса да, өмірі өнегеге толы болған еді.

Жалпы, тележурналистикадағы жұмыс процесін эфирге дейінгі, эфир кезіндегі деп екіге бөліп қарастыратын болсақ, эфирге дейінгі жұмыс процесі ұжымдық үйлесім үлесіне тимек. Әрбір телеарнаның ұстанған бағыты, айқын көзқарасы, жұмыс жоспары, оның қызметінің мәнісін айқындайтын бет-бейнесі болады. «Телеэфирдегі бағдарламалардың қай-қайсы да ұжымдық туынды» [2, б.112], сол себепті, ұжым мүшелерінің әрқайсысы өз міндеттерін жете түсініп, жауапкершілікпен жүзеге асыруы керек. Бір хабарды эфирге шығару үшін үлкен шығармашылық топ жұмыс істейді. Жүргізуші-журналист, сценарий авторы, режиссер, оператор – бәрі дерлік өз ісінің кәсіби шебері болғанда ғана, солардың бәрі бірге хабардың мәнісін түсінгенде ғана, соған қоса, жұмысқа шынайы ыждағат пен ынта бөлгенде ғана жоғары сапалы жақсы хабар дүниеге келмек. Ал хабардың сапалы болуы үшін техникалық мүмкіншіліктер де үлкен рөл атқарады. Сондықтан да, электронды бұқаралық ақпарат құралдарындағы қызметкерлер атқаратын қызметтерінің сипатына қарай шығармашылық, техникалық болып екіге бөлінеді. Бірақ тікелей эфирдегі шығармашылық тұтастықты ұжым бір кісідей жұмылып әрекет еткенде ғана жүзеге асыра алатыны белгілі. Осындай жауапкершілігі мол қызметті атқара отырып, Бейсен Құранбек өзі басқарған ұжымды ұйымшылдыққа үйрете білді. Өйткені ұжымның еңбек жемісі – техникалық мүмкіндіктің жемісі. Эфирдегі техникалық тетіктердің ақаусыз әрекетін бақылап-реттейтін маман – инженер. Ал сол техникалық қызмет жүйесін әуе толқынына сай пайдалану ісін жүзеге асыратын маман – дыбыс операторы. Тікелей эфирге жан бітіріп, тыңдарман мен журналисті табыстыратын телефон желісіндегі әңгімені қамтамасыз ететін маман – байланыс қызметкері. Міне, бұлардың бәрі – техникалық топқа енеді. Ал тікелей эфирдегі шығармашылық тұтастықтың тұтқасын ұстанған шығармашылық топ мүшелері – журналист,

бағдарлама авторы, бағдарлама жүргізушісі, редактор, режиссер, тілші, шолушы, дизайнер. Демек, бұлардың бәрі шығармашылық топқа енеді. Осылардың арасындағы режиссер мен дизайнерлердің шығармашылық топқа немесе техникалық топқа жататыны туралы даулы пікір туындауы әбден мүмкін. Өйткені режиссердің де, дизайнердің де іс-әрекеті техникалық процесс нәтижесінде жүзеге асырылады. Режиссер эфирдегі тетіктер торабын басқарады. Дыбысты күшейтіп, бәсеңдетеді, әуе толқынындағы бағдарламаны, яғни, жүргізушінің сөзін, я болмаса, студия қонағымен сұхбатын әуенмен әрлеп, сазбен көмкеріп, музыкамен астастырады. Ал дизайнер ағылшын тілінен аударғанда дыбыс көркемдеушісі деген мағынаны білдіреді. Бір қарағанда, режиссер мен дизайнердің қызметі бірдей болып көрінуі әбден мүмкін. Ендеше, ара жігін ашып көрсеткен абзал. Дизайнер өз қызметін эфирден тыс, компьютерлік технологияның көмегімен іске асырады. Ол тікелей эфирден берілетін телероликтерді әзірлейді. Соның барысында сөйлеу мәнерін сан құбылтып, дауыс ырғағын өзгертіп, жуан дауысты жіңішкертіп, баяуды жеделдетіп, әр алуан дыбыс эффектілерін қабаттастыра қолданып, дыбыс құдіреті арқылы адамзат психологиясына әсер етудің әр қилы амалын ойлап табудың қазіргі заманғы әдіс-тәсілін меңгерген маман. Бұлардың қызметтерінің тереңіне үңілмегендер техникалық топқа жатқызуы мүмкін. Өйткені олар өз қызметтерін атқару үшін техникалық тетіктердің тілін білуге міндетті. Бірақ соған қарамастан, олар шығармашылық топқа енеді. Себебі, режиссер болу үшін де, дизайнер болу үшін де техникалық жағынан сауаты болу жеткіліксіз. Ол үшін міндетті түрде режиссерге де, дизайнерге де шығармашылық қабілет қажет. Сол екеуі ұштасқанда ғана еңбектері жемісті болмақ. Егер де автор идеясымен, яғни журналистің ой толғамымен дизайнердің түйсік-түсінігі сабақтасып, шығармашылық шешімін тапса ғана іс нәтижелі болмақ [3].

Әр кезеңнің өз талабы болатынын ескерсек, телеэфир шын мәніндегі уақыт тынысы іспетті. Көрермен талғамы мүлде өзгерді. Сол талабы күшті, талғамы жоғары аудиторияның көңілінен шығып, көкейіндегісін дәл табу мақсатында «Жетісу» телеарнасының ұжымы үлкен-үлкен ұмтылыстарға барды. Қандай да болмасын жаңашыл іс-әрекетке жастардың батыл кірісіп кететіні белгілі. Тіпті, аса қажет боламған жағдайда әріптестік сын-ескертпе жасап, қызметкер ұнжырғасын түсіруге болмайды. Керісінше, күллі ұжым мүшелеріне ыңғайлы уақытта, белгілі бір жұмыс көлемінің (мысалы, бір аптаның) қорытындысы есебінде тұрақты түрде жиналыс өткізіп, жалпыға бірдей және жеке тұлғаларға тән артықшылық және кемшіліктерді талқылап, күн тәртібіне енгізу басқарушы топ үшін де, атқарушы топ үшін де тиімді тәсіл екені даусыз. Тек сын-ескертпелер дәлелді болу үшін телебағдарламаларды таспаға түсіріп алып, қажет тұстарын, ықшамдалған қалпында жиналыс үстінде пайдаланған дұрыс.

Бейсен Құранбектің ізгі де өнегелі ғұмыры Қазақстан Республикасының тәуелсіздігімен, оның бір саласы – қазақ журналистикасымен сабақтасып өтті. Ұлттық телеарнаның маңдайалды бағдарламалары – «Айтуға оңай», «Қарекет» бағдарламалары арқылы қоғамдағы өзекті мәселелерді үзбей көтеріп, халықтың мұң-мұқтажын бөлісетін теңдесі жоқ бағдарламалар жасап, көрермендердің көңілінен шықты. Қазақ телевизиясында ток-шоу жанрына ұлттық сипат, реңк енгізді және сол арқылы халықтың ерекше ілтипатына бөленген шебер журналист атанды.

Кейінгі жылдары өзі басқаратын Алматы облыстық «Жетісу» телеарнасы мен «Қазақстан» корпорациясы арасында әріптестік байланыс орнатты. Осылайша Қазақ телевизиясы мен оның аймақтық құрылымдарын дамытуға зор үлес қосты. Әріптестеріне үлгі бола отырып, кейінгі жас буынды жалықпай тәрбиеледі. Жастарды тәрбиелей отырып, өзі жол көрсетіп отырды. Тиянақты, жүйелі жұмыстарының нәтижесінде Бейсен Абайұлы басқаратын ұжым «Жетісу» телеарнасы 2018 жылы «Тұмар» телевизиялық сыйлығын иеленген болатын.

Журналист еңбегі – үнемі ізденіп, шығармашылық жаңаруды талап ететін еңбек. Ол заманды жалаң суреттеп, оқиғаны тізіп шығушы емес, елдің тіршілік, қам-қарекетімен етене араласа отырып, әрбір жағдаятты әр қырынан үңіле зерттеп, танымдық сырын, қоғамдық мәнін терең ашып көрсетуді мұрат тұтады. Бейсен Құранбек өзінің журналистік қырын әрбір

мәселеге объективті тұрғыда қарап, шын бағасын бере отырып, кемшілігін дәл көрсете білгендігімен ерекшеленеді. Қоғамда орын алған кемшілікті телеэкраннан тілгілеп өткендей әсерде қаласын.

Басшының мойнында адам айтқысыз міндет бар, оның атқаратын жұмысы – әрі игілікті, әрі ауыр міндет. Бас директор – автор мен жүргізушінің ақылшысы. Олардың кейбірі оқыс кеткен, тікелей эфир үстінде аңғара алмай, ағат жіберген кейбірі жерлері мен сөздерін басшының жіті көздері жедел шолып, көрсетіп отыруға міндетті әрі әділ бағасын беріп ақылын айтып отыруы тиіс.

Осы тұста Бейсеннің: «Өз басым «Жетісу» телеканалына басшылыққа келгенде журналистердің анкетасына, жеке іс-қағазына қараған емеспін. Бет-жүзіне қарадым. Имандысына сендім. Жазған-сызғанына қарадым. Талабы барына тоқтадым» [4], – деп жазуы кадрды біліміне, адамгершілігіне, адалдығына, іскерлігіне, парасаттылығына қарап таңдағандығын нақтылай түседі.

Қазақ теледидарының материалдық-техникалық базасын қысқа мерзімнің ішінде нығайтып қана қоймай, хабарлары мен ақпараттарының азаматтық позициясын айқындап, деңгейін сапалық биікке көтере білді. Бейсен Абайұлы ең алдымен, телерадио компанияның техникалық жағын көтеруді, жақсартуды қолға алды. Оны жасады да. Бүгінгі таңда «Жетісу» телеарнасының материалдық-техникалық базасы толық жаңартылған, тіпті республикалық телерадио корпорациялардың техникалық жағын жабдықталуы жоғары десек артық айтпаймыз.

Бейсен Құранбек журналист, басшы ғана емес, мәдениет қайраткері, телеарна жетекшісі, журналист ретінде де қазақтың осы заманғы қоғамдық ойын қалыптастыруға орасан үлес қосты. Журналист қандай телеарнада жұмыс етсе де, өзінше өрнек іздеп, өзіндік таным білімімен көзге түсті. 2012-2018 жылға дейін басшы, директор болған «Жетісу» телеарнасы республикамыздың әлеуметтік-мәдени өмірі туралы қаншама өткір, күрделі, зәру, көкейкесті хабарлар мен бағдарламалар жасады. Әділіне жүгінсек, мұндай мәселелерді қашанда Бейсен Абайұлы басшы болған телеарна ғана бірінші соқа салып көтеретін әрі сол мәселелердің республика мүддесіне, халыққа тиімді күресті. Бұл Бейсен Құранбектің қысқа ғана ғұмырда басшылық қызметте жемісті еңбегінің ең биік шыңға шыққан өміршеңдік үлгісін танытса керек.

Кез келген басшының жемісті еңбегі шығармашылық пен ұжымды басқара білу қабілетінен көрінеді. Бейсен Абайұлының басшы, директор ретінде ұйымдастырудың үш міндетін көрсете білді деп айта аламыз, олар:

біріншіден, Бейсен қарамағындағы журналистердің телеарнада қоғамдық ақпаратты, әлеуметтік мәні бар мәселелерді дер кезінде дұрыс көрсете білуіне басты көңіл бөлді;

екіншіден, телеарна ұжымы алдында да, өзіне де: «қайтсе телеарна жақсарады?» деген сауалды қойып, өзінің басшылықтық шеберлігі мен тәжірибесін қазақ тележурналистикасының өркендеуіне аямай жұмсап отырды;

үшіншіден, бас директор, басшы ретінде қолынан жазу келетін жастарға ағалық қамқорлық жасай отырып, елді елең еткізетін, көрерменге әлі белгісіз соны құбылыстарды көрсету қажеттігіне бағыт-бағдар сілтеді.

Бейсен Құранбек Қазақстан Республикасының Президенті сыйлығының иегері, «Қазақстан Республикасының Мәдениет қайраткері» құрметті атағымен марапатталған.

Өз ісінің кәсіпқой маманы ретінде ұлттық ақпарат саласының дамуына елеулі үлес қосып, туған еліне адал қызмет етудің жарқын үлгісіне айналды. Оның өнегелі өмірі мен жарқын бейнесі көрермен мен халқының жадында әрдайым сақталады деп ойлаймын, солай бола бермек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Біздің Бейсен. Көңіл айту жедел хаттары, естеліктер мен арнау өлеңдер. – Алматы: Ел-Шежіре, 2020. – 360 б.
2. Тұрсынов Қ. Тележурналистика жанрлары мен пішіндері. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 365 б.
3. Исәләмбек А. Қазаққа қандай ток-шоу қажет? // <http://anatili.kazgazeta.kz/>, 2015, тамыз.
4. Әбікенов С. «Айтуға оңай» бағдарламасы – халықтың қалаулысы // Талдықорған тынысы. – 2017, 23 сәуір.
5. «Қарекет» бағдарламасы. – <https://kaztrk.kz/projects/qareket>

КӨРКЕМ ОЙЛАУ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ МӘСЕЛЕСІ

Жанарбек Берістен,
*Т.Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық өнер
академиясының профессоры.*
Серік Тайнов,
аға оқытушы.
Айнұр Талдыбаева,
аға оқытушы.
Шалқар Бердіқожа,
оқытушы

«Эмоционалды интеллект» тіркесі адамның психикасын сипаттайтын екі қасиетпен анықталады: эмоциялар мен ақыл. Эмоция көбінесе интеллектуалды эмоциялар ретінде әрекет етеді. Ауызша емес ойлау, көбінесе оң жарты шармен байланысты, эмоция ойды сөздердің, түсініктердің, символдардың тіліне аударуға жатады. Ой, кейіннен ақыл-ой әрекеттерінің белгілі бір тізбегі арқылы келуге болатын «түсінік» ретінде әрекет ете алады. Ауызша ойлау, сол жақ жарты шар, эмоциялар объективті объектінің, нәтиженің субъективті бағалаушысы ретінде әрекет етеді.

Психологтардың эмоционалды интеллектке қызығушылығының көріністері оның практикалық сипатының әлеуметтік маңыздылығымен түсіндіріледі. Ақылдың бұл түрі қоршаған ортаға немесе оның өзгеруіне бейімделуге бағытталған. Бұл анықтама адамның және басқа адамдардың сезімдерін қадағалау мүмкіндігін білдіреді.

Бұл терминді алғаш рет 1990 жылы екі ғалым Питер Саловей [1] және Джон Майер [2] қолданған. Ғалымдар бұл терминді қарастырудың әлеуметтік интеллектке қарағанда қысқа тарихы бар екенін атап өтті. Олар терминді эмоцияны анықтау, көрсету және басқарудың тәсілі ретінде сипаттады, олар өздерін бақылауға алды. Олар екі модельді ұсынды, олардың айырмашылықтары баса айтылды:

– Қабілеттер моделі EQ эмоциялар мен танымдардың арақатынасы туралы түсінік береді.
– Аралас модель осы терминнің тұжырымдамасын әрбір жеке адамға тән зияткерлік және жеке қасиеттер жиынтығы ретінде ұсынады.

Осы тәсілдерге сүйене отырып, зерттеушілер интеллектуалды қабілеттер жиынтығы ретінде эмоционалды зияткерліктің төрт компонентін ұсынды:

- 1) анализдің айқындылығы, эмоциялардың анықтамасы, жеке басының өзі де;
- 2) эмоционалды білімнің танымдық жиынтығы;
- 3) анықтау, тану және ойлау қабілеті;
- 4) адамның және оған жақын адамдардың эмоцияларының бейімделген реттелуі [1].

Олар эмоционалды интеллекттің бірнеше механизмдерін ұсынды, бұл оның ақыл-ой қабілеттерімен байланысын көрсетеді. Авторлар ойлау процесіне байланысты алғашқы эмоцияларға, яғни ойлаудың өнімділігін арттыруға және концентрацияны дамытуға болатын белгілі бір эмоцияларға жатқызды. Екіншісі эмоциялар мен ашықтық сияқты қабілеттерге қатынасының айқын белгісі ретінде эмоцияны реттеудің белгісін (процесін) қамтиды. Соңында, алексетимия (эмоцияларды білдіре алмау) ойлау мен эмоциялар бірлігін қамтамасыз ететін ми аймақтары арасындағы мүмкін болмау ретінде қарастырылады.

Майер, П.Саловей және Д.Каруза [3] жоғарыда аталған төрт компонент (қабылдау, ассимиляция, эмоцияларды түсіну және оларды басқару) [12] қабілеттіліктің 12 түрін өлшеуді ескере отырып, осы терминнің дәрежесін анықтауға тест жасады. 503 ересек адам мен 229 жасөспірім қатысқан зерттеуге сәйкес, ересектерде EQ деңгейінің деңгейі жастарға қарағанда әлдеқайда жоғары екенін көрсетті. Бұл оның ақыл-ойды анықтаудағы басқа көрсеткіштермен қатар дағдыларды игерумен дамуын дәлелдейді.

«Эмоционалды интеллект» терминін кеңінен қолдану американдық ғалым Даниэль Големанның еңбектерінде де көрініс тапты [4]. Ол басқа ғалымдар сияқты (Р. Стернберг [5],

Дж. Гарднер [6]) ол IQ немесе SAT сияқты сынақтар адамның болашақтағы жетістіктеріне кепілдік бере алмайтындығын растады. Оның айтуынша, жетістіктің 80 пайызы EQ-мен бірге келеді. Эмоционалды интеллект деңгейін анықтауға тест ұсынбай, ол өзінің қатысуына әсер ететін факторларды сипаттай алды: өзін-өзі ынталандыру, сәтсіздіктерге тұрақты көзқарас, өзін-өзі бақылау, ләззат алудан, тұрақты эмоциядан, өзін-өзі танудан, жанашырлықтан және үмітпен басқара білу.

EQ аббревиатурасын енгізе отырып, психолог Рубен Бар-Он [5] оны танымдық емес қабілеттер, құзыреттілік пен білім синтезі ретінде сипаттай алды. Осылайша, ғалым мақсатқа жету үшін дағдыларды көрсететін құзіреттің бес саласына тоқталды:

- өзіңізге қарау;
- қарым-қатынас құра білу;
- бейімделу;
- стресске төзімділік;
- эмоцияларды реттей білу.

Майердің айтуынша, өз жұмысында бұл модель аралас модель құра отырып, ақыл-ой және жеке қабілеттерін қамтиды.

Эмоционалды интеллектке қатысты бірқатар мәселелер Р.Стернбергінің [7], Д. В. Лусиннің еңбектерінде де қарастырылды [8]. Сонымен, Р.Стернберг өзінің «Практикалық интеллект» кітабында EQ жетістік интеллектісі деп аталады, бұл тұжырымдаманың нақты сипаттамасын берді, Д.Лусин бұл терминді өзінің және басқалардың эмоцияларын басқару қабілеті деп түсіндірді. Кейбір психологтар EQ-ны әлеуметтік интеллект (SI) бөлігі ретінде қарастыруды ұсынады. Бұл анықтаманы 1920 жылы Э. Торндик қолданған [9]. Ол басқаларды түсіну және оларға қатысты ақылға қонымды әрекет ету қабілетін сипаттады. Орыс психологы А.И.Савенков [10] әдістердің бірінде SI (әлеуметтік интеллект) құрылымында EQ анықтауды ұсынады.

Басқа ғалымдар, керісінше, оны мақсатқа жетуге ықпал ететін және күнделікті немесе төтенше жағдайларда туындайтын мәселелерді шешетін практикалық интеллект рөлінде қарастырады (Р. Стернберг [4], Б. М. Теплов [11]). Б.М.Тепловтың пікірінше, эмоционалды интеллект, сонымен қатар формалардың рөлін атқарады: баланың сана-сезімі, оның негізгі өмірлік әрекеттерінде кездеседі – сөйлеу мен ойын, интуитивті ойлау, шығармашылық, қиял. Біз, өз кезегінде, соңғы екі тармақты ғана қарастырамыз: шығармашылық және қиял.

Шығармашылық пен ақыл-ойдың байланысы туралы көптеген пікірлер бар, олардың көпшілігі бір-біріне қарама-қайшы. Нейрофизиологтардың байқаулары мен тәжірибесіне сүйене отырып, психологтар сол жақ жарты шарда мидың конвергент ойлауымен байланысты бұзылуы шығармашылыққа әсер етпейді деген қорытындыға келді. Басқалары шығармашылық пен оның көрсеткіштері (шынайылық, тиімділік, икемділік, дайындық) интеллект деңгейімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Мұндай келіспеушіліктің себебі көп жағдайда дивергентивті ойлау деңгейіне емес, конвергент бөлігін қарастыратын интеллект (IQ) индикаторларына (тесттерге) байланысты.

«Шығармашылық» дегеніміз не және шығармашылықпен қандай байланыс бар?

Бұл терминді бірінші болып 1922 жылы британдық ғалым Д.Симпсон қолданды, ол адамның стереотиптік ойлау тәсілінен толық арылуға және өмірде ерекше шешім қабылдауға қабілеттілігін анықтады [12].

Американдық ғалым Э.П. Торранс шығармашылық дегеніміз – проблемаларға деген сезімталдықтың жоғарылауы, осы проблемаларды анықтау және оларды шешу жолы; қызмет саласына байланысты ақпарат жиынтығын құру мүмкіндігі ретінде қарастырды [13]. Тағы бір психолог А. Маслоу шығармашылықты әр адамға тән, бірақ білім беру процесінің әсерінен көптеген адамдар жоғалтқан және санаулы адамдар ғана сақтаған туа біткен қабілет деп анықтады [13].

Бірқатар психологтар жаңа идеялар мен шешімдердің пайда болуын шығармашылықтың негізгі көрсеткіші деп санайды, олардың практикалық мүмкіндігіне екінші деңгейге жатқызады. Басқалары шығармашылықты жеке құрылым ретінде, ал шығармашылықты

объектілер мен құбылыстардың белгілерін түсіретін, ойдан шығарып, белгілі бір жағдайдан шығуға қабілетті тиімді, тиімді конвергентивті ойлаудың жемісі ретінде сипаттайды. Шығармашылықтың теориялық аспектілері шетелдік авторлардың көптеген еңбектерінде көрініс тапты.

Әртүрлі дереккөздерге сүйене отырып және авторлардың анықтамаларына сүйене отырып, шығармашылық әртүрлі жолдармен сипатталады. Көбісі «шығарма» «шығармашылық» сөзінің синонимі деп санайды. Олар ағылшын тілінен алынды және ағылшын тіліндегі «креативтілікке» ұқсас анықтамаларға ие. Алайда айта кету керек, бұл екі ұғым бірдей мағынаға ие емес.

Шығарма дегеніміз – шығармашылық нәтиженің салдары, оның негізгі құрамдас бөлігі прагматикалық элемент болып табылады (кім үшін, нені, қалай және нені құру керектігін алдын-ала білу). Сондай-ақ шығармашылық дегеніміз – тапсырмаға стандартты емес көзқарасты немесе идеяларды қалыптастыру қабілетін білдіреді. «Шығармашылық» сөзі көбінесе шығармашылық мамандарға қолданылады және әртүрлі технологияларды өнеркәсіптің жаңа типтері мысалында қарастырады: компьютерлік анимация, сандық музыка және т.б.

Шығармашылық – негізгі және негізгі кезең, бірақ ол ақпараттық-технологиялық жағдайлардың үздіксіз дамуына байланысты шығармашылықпен өзара байланысты. Бұл жерде Р.Нельсонның тұжырымы ойға келеді: «Шығарма пен шығармашылықтың өзара байланысы шығармашылықтың шығармашылық өнімді құру процесі екендігімен анықталады» [14].

Шығарма пен шығармашылық болашақ жасампаздықтың бейнесін беретін, шығармашылықтың негізгі құралы болатын қиялсыз толық болмайды. Қиялдың көптеген анықтамалары бір нәрсеге келеді – ойлау процесінде кескіндер құру мүмкіндігі.

Рубинштейн шығармашылық қиялда, әсіресе көркем өрістерде қиялдың маңыздылығын атап өтті. Бұл екі ұғым өзара байланысты, өйткені қиял шығармашылық процесті жүзеге асыру кезінде пайда болады, ал олардың әртүрлілігі – шығармашылық жұмыстың барысы.

Сыртқы әлемнен ақпаратты қабылдау және оларды өңдеу эмоционалды интеллект арқылы жүзеге асырылады. Ол оларды маңыздылығын, пайдалылығын, қажеттіліктері мен мүмкіндіктері бойынша сұрыптайды, эмоционалды компонентті басқарады, ол бір уақытта ақпаратты үлкен көлемде қарап шығуға және жүйелеуге мүмкіндік береді.

Елестету көбінесе жадпен байланысты, өйткені бұрын қабылданған объектіге тән суреттер түрінде көріну мүмкіндігі. Қиял мен есте сақтау қабілеті әртүрлі, өйткені қиял жаңа, бұрын елеусіз бейнелерді қалыптастырады. Жад өткенді еске түсіріп, бұрын жазылғандарды қайта жасайды. Психологиядағы жаңа бейнелерді (визуальды) оята алатын қиялдарды «объективті» немесе «пластикалық» деп атайды. Олардан басқа, тағы бір түрі бар – «субъективті» немесе «эмоционалды», олардың сипаттамаларында эмоционалды интеллект ұқсас. Бұл тип тек шығармашылық тұлғаны ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде қажет болатын қарым-қатынасқа бейім тұлға түрін де қарастырады.

Қиял жеке адамның эмоционалды саласымен тығыз байланысты. Л.С.Выготский [15] осы екі түрдің өзара байланысын шеше алды: қиялдағы эмоциялар (қиялданатын заттар мен құбылыстарға эмоционалды реакция, өмірде барына реакциялардан өзгеше емес) және эмоциялардан қиял (эмоция қиялдың жұмысын туғызады). Қиялдың тағы бір түрі бар – нақты – нәтижелі шығармашылық әрекетке бағытталған (интеллект эмоцияда басым болады).

Шығармашылық қызметкерлердің эмоционалды зияткерлікке бет бұруының бір себебі – олардың шығармашылықтың табиғатын және эмоция арқылы көркемдік қарым-қатынасты жүзеге асыру процесін ашуға көмектесетін көркем ойлауға қызығушылығы.

Көркем ойлау көркем образдардағы көркемдік бағалау мен еңбектің демалысын білумен байланысты ақыл-ой әрекеті ретінде сипатталады. Көркем ойлау өнер туындыларын түсіну және жүзеге асыру үшін қажет. Көркем ойлау шығармашылық табиғаттың эмоционалды жағдайы негізінде туады. Өнердің әр түрі эмоционалды интеллектпен байланысты, өйткені

барлық ойлар эмоциялардан басталады, ол барлық ақпаратты вербальды емес тәсілмен ойлауға жеткізеді. Бұл көркем ойлау құрылымында эмоционалды интеллекттің болуын дәлелдейді. Ғылыми ойлаудан айырмашылығы, көркем ойлау кеңістіктік бейнелердің терең мәнін көрсететін әлемнің тұтас бейнесін қалыптастырады. Көркемдік ойлаудың табиғатын ашу және ондағы эмоционалды интеллекттің рөлін түсіну, сөз өнері бірінші орынға шығады.

Өнер – бұл шын мәнінде шығармашылық жұмыс, оның нәтижесі – өнер туындысы. Өнердің көптеген функциялары бар: коммуникативті, психотерапиялық, психокоррекциялық және басқалар, бірақ біз өнердің төрт негізгі функциясын қарастырамыз:

1. Танымдық функция. Бұл оған қатысты шындықты білудің тәсілі ретінде көрінеді. Бұл жерде біз шындықтың үш түрін атап өтеміз: бізді қоршаған шындық; адам өзінің санасында, көзқарасында жүзеге асыратын субъективті шындық; метафизикалық шындық. Соңғысында өнер біздің санамызға енетін алғашқы екеуін суреттерімен, музыкамен, әдебиетпен үйлестіре отырып, метафизикалық болмыстың объектісі ретінде белгілі.

2. Көңіл көтеру (гедонистік). Қазіргі уақытта өнер саудаға айналып барады, онда кенеттен махаббат, байлық және әдемі өмір туралы әңгімелер айтылады. Бұл бағыттағы көркем ойлау керемет биіктерге немесе шынайы ашылуларға жетіп, көбінесе физиологиялық, эстетикалық деңгейден алыс, өнер сүйер қауымның эмоционалды реакциясын тудырады.

3. Тәрбиелік. Бұл функция балаларда немесе жасөспірімдерде эмоционалды қағидада басым, осы жастағы бейнелер идеалдарына жақын – рыцарьлар, батырлар, ғалымдар, кәсіпкерлер, суретшілер және т.б.

4. Түрлендіру (хирургиялық). Бұл сіз сананы ғана емес, сонымен бірге материяны да қалпына келтіре алатындай көрінген кезде қуатты энергия ағымында көрінеді. Бұл өнердегі көркем ойлау – ой мен сезім көлемімен ерекшеленеді, ал эмоционалдылық интуитивті, қуатты күшімен интеллектті басады.

Көркемдіктің тағы бір ерекшелігін атап өту керек – оның субъектінің эмоционалды күйімен байланысы, оған байланысты физиологиялық өзгерістер көтерілу, ерекше сезім, шабыт, шаттық, қарапайым сананың құлыптарынан босатылады, сұлулық береді: италияндық Ренессанстың кескіндеме, импрессионист суретшілердің суреттері.

Өнер – жеке адамның ішкі тәжірибесін көрнекі-бейнелеу әдістері арқылы осы саланың бірнеше бағыттарында бейнелейтін мамандандырылған қызмет.

Көркем шығармашылық кезеңі қай жерден басталады? Көркем ойлау мен эмоционалды интеллект синтезі дегеніміз не?

Суретші – көркемдік таланты бар адам бола алады, оның өзегі – шығармашылықтың барлық түрлерінде бар қабілет. Көркемдік дарындылық дегеніміз – адамның болып жатқан нәрсені қызықтыруға, болып жатқанның бәрін көркемдік тәсілдермен: дыбыс, түстер және басқалармен өзгертуге деген қажеттілігінің туындысы ретінде түсініледі.

Қоршаған ортаға эстетикалық қатынас келесідей: сезім – ойлау – әрекет. Қазақтың әйгілі суретшісі Қ.Телжановтың суретті қабылдағандағы оның жағдайлары туралы пікірін білгенде, ол жай ғана қабылдап қоймай, суретті салған суретшінің жағдайын бастан өткеретіні белгілі болды. Бұл мысалдан көрінетіндей, сезім бірінші кезекте тұрады. Бұл табиғат, адам немесе оқиға туралы ойлау сәтінде туындайтын эмоционалды реакция. Сезімнен туындаған ой сурет пен ойлау тәсілін қалыптастырады, осылайша суретшінің эмоционалды интеллект функциясын процестің нәтижесін және шығармашылық іс-әрекеттің барлық кезеңдерін болжайды.

Эстетикалық қатынас эстетикалық эмоцияларға, эстетикалық эмоциялар – көркемдік эмоциялар тудырады. Эмоциялардан кейін суретшінің ой-өрісі екі бағытта жүреді:

- репродукцияның негізгі мағынасын түсіну;
- репрокарнация жасау арқылы репродукция шығады.

Тиісінше, шығармашылық жұмыс эмоционалды интеллект құрылып жатқан мазмұнның мазмұны мен түрін бейнелейтін идеяны жүзеге асыру арқылы жасалады. Болашақ құру үшін объект немесе құбылыс үш функцияның бірінде болуы мүмкін:

- жасалған туындының ортақ белгілері болуы керек (кескіндеме мен мүсінде мүмкіндігінше түпнұсқаға ұқсас етіп жасау маңызды);
- жасалған кескіннің объектісі бола алады;
- суретшінің шығармашылық қиялы мен ынталандыруына шабыт беру.

Мысалы, егер біз Модильянидің модельдерін алсақ, онда оның және оның суреттерінің кейіпкерлерінің арасында жалпы ештеңе жоқ, өйткені ол сыртқы келбетіне мән бермей, модельдің өзінде қол жетімді емес (шығармашылық өнім), тек көрінетін шығармашылық мазмұнды, сіздің субъективті санаңыздан өту қабілеті. Осылайша, көркемдік форма (модель) суретшінің жеке басының мазмұнымен өзгереді.

Суретшінің міндеті – шығармашылықты қабылдау процесінде бейсаналық түрде пайда болатын эстетикалық реакцияларға қарау. Қабылдаудың маңызды белгісі – эмоционалды реакция. Ол өнер туындыларының көркемдік және эстетикалық мақсаттарына байланысты екі деңгейде әрекет етеді – реактивті және рефлексивті. Эмоционалды интеллект – көркем ойлаудың маңызды және маңызды бөлігі. Көркем және эстетикалық реакцияны эмоционалды интеллектсіз жүзеге асыру мүмкін емес, өйткені эмоционалды интеллект көрерменнің эмоциясын бөлуде маңызды рөл атқарады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Mayer, J. D., & Salovey, P. The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 17, A33-442. (1993).
2. Caruso, D., Mayer, J. D., Salovey, P. (in press). Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence test. *Intelligence*.
3. Sternberg, R. J. (1997b). Tacit knowledge and job success. In N. Anderson & P. Herriot (Eds), *International handbook of selection and assessment* (pp. 201-213). New York: John Wiley & Sons Inc
4. Bar-On R. Emotional intelligence inventory (EQ-i): Toronto, Canada, Multi-Health Systems, 1997.
5. Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic.
6. Практический интеллект /Р.Стернберг, Дж. Форсайт, Дж.Хадланд, Дж. А.Хорвард, Р.К.Вагнер, В.М.Уильямс, С.А.Снук, Е.Л.Григоренко. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
7. Люсина Д.В., Д.В.Ушакова. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования /Под ред. – М.: «Институт психологии РАН», 2004. – 176 с.
8. Тóрндайк // Большая российская энциклопедия – Большая российская энциклопедия, 2004.
9. Савенков А.И. Эмоциональный и социальный интеллект как предикторы жизненного успеха (рукопись), 2006.
10. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. – М., 1947.
11. Мороз В.В. Развитие креативности студентов (Монография), Оренбург, 2011. – 9 с.
12. Torrance E. P. Creativity: Just wanting to know. Pretoria, RSA. 1994; Torrance, E.P. A philosophy of creativity. Norwood, N. J. : Ablex. 1995.
13. Маслоу А.-Х. Новые рубежи человеческой природы. М., 2011.
14. Нельсон Р. Креатив — искусство прагматика, или... Как сотворить продающуюся рекламную идею [Электронный ресурс]: <http://www.kstyati.ru>
15. Выготский Л.С. Психология искусства. – Ростов-на-Дону «Феникс», 1998. – 45 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІТАП ДИЗАЙНЫ: КӨРКЕМДІК НЕГІЗДЕРІ, ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Баян Әмірғалиева

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
2 курс магистранты*

«Кітап – білім бұлағы, Білім – өмір шырағы» демекші, адамзат тарихында кітаптың алар орны ерекше. Кітап басып шығару ісі тым көне замандардан басталатынын бәріміз білеміз. Қазақ тілінде кітап бастыру ісі он тоғызыншы ғасырдан басталды. Нақтылап айтар болсақ, 1807 жылы Қазан гимназиясының баспаханасында «Сейфілмәлік» кітабы басылып шықты. Міне, осыдан кейін қазақ кітаптары көптеп басыла бастады. Кеңес өкіметі тұсында

Қазақстанда кітап шығару ісі қарқынды дамыды, дұрыс жолға қойылды. Әрине, алғашында кітаптың безендірілуіне баса көңіл бөліне қойған жоқ. Сол кезде шыққан кітаптарға қарап отырсақ, безендірілуі мен көркемдеуі өте қарапайым болғанын байқаймыз. Көбіне-көп еңбектердің мазмұны мен көркемдігіне, ғылыми сапасына баса назар аударылған сияқты. Сондықтан алғашқы кездері Қазақстандағы кітап дизайны ойдағыдай дамыған жоқ. Әрине, кез келген шығармашылық іс бір орнында тоқтап, тоқырап қалмайды, үнемі дамып, өзгеріп, жаңарып отырады. Елімізде кітап басып шығару ісі мен оны безендіруге байланысты да арнайы мамандар даярланып, өсіп-жетілді. Яғни, эволюциялық жолмен дамыды. Баспалар мен типографиялар көптеп ашылды, соған сәйкес кәсіби мамандар да тартыла бастады. Мәселен, редактор, корректорлармен бірге, кітаптың безендірілуіне жауап беретін мамандар да – дизайнерлер, суретшілер көптеп шыға бастады. Бұл – уақыт талабы. Жаңа заман, жаңарған қоғам өзіне сай өзгерістерді, жаңаруды, дамуды талап ететіні сөзсіз. Яғни, эволюциялық тұрғыда Қазақстандағы кітап дизайны қарқынды дамыды, жаңа белеске көтерілді, өзгеріс пен жаңашылдықты бастан кешірді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері де кітап басып шығару ісінде көптеген өзгерістер болды. Мазмұны мен шығарманың көркемдігіне ғана емес, кітаптың сыртқы безендірілуі мен сапасына да көп көңіл бөліне бастады. Себебі қазіргі оқырмандар тауардың түрлік сапасына да көз тоқтатып қарайтын болды. Ерекше эстетикалық талғаммен, жаңаша стилдік ізденістермен, көркем безендіріліп шығарылған кітаптардың оқырманның көзін тартып, көңілін арбап тұратыны да шындық. Өйткені тауар адамдарды өзіне тартып тұруы керек деген қатаң қағида орнықты. Шынында да солай. Қазір шығып жатқан кітаптар өте көп. Бәсекелестік күшті. Олардың қандай шығарма екенін көпшілік біле бермеуі де мүмкін. Сондықтан, ең алдымен оқырмандарды кітаптың көзтартарлықтай безендіріліп шығуы қызықтырса, оның өтімділігіне де ықпал-әсерін тигізері анық. Міне, сондықтан да баспа басшылары өз тауарларын, яғни шығаратын кітаптарды мейлінше көркемдікпен көмкеріп, әсем безендіріп шығаруға күш салады. Мәселен, қазір жасырып-жабатыны жоқ, Нұр-Сұлтандағы «Фолиант» баспасы мен Алматыдағы «Атамұра» баспаларының өнімдері еліміздегі кітап нарығын жаулап алған. Көбінесе осы баспалардың кітаптары өтімді келеді. Неге? Өйткені аталмыш баспа қызметкерлері шығаратын кітаптарының мазмұны мен шығарманың сапасына ғана емес, безендірілуі мен көркемделуіне де көп көңіл бөледі. Бұл баспаларда осы жағына жауап беретін білікті де білгір мамандар – кәсіби дизайнерлер мен суретшілер қызмет істейді. Бұл дұрыс та. Үлгі тұтуға болатын-ақ іс. Дизайн – өнер мен шығармашылық үйлескен кезде нәтижелі болмақ. Дизайнер – кәсіби маман ғана емес, шығармашылық тұлға, кітаптың сыртқы мұқабасы, тысы немесе ішкі мұқабасынан бастап, перде бет, титул парағы, қосалқы алғы бет, иллюстрациясына дейін жасағандағы еңбегі ерен. Тұтынушыға әншейін тауар ғана емес, көзтартарлықтай әдемі өнер туындысы болып жетуіне күш салады.

Кітап мұқабасындағы ұлттық нышандар туралы да әртүрлі түсінік бар. Бұл дұрыс та. Қазақ тіліндегі кітаптарды тек қазақ тілділер ғана оқиды. Сондықтан ана тілімізде шығатын кітаптарды қазақы таным-түсінігімізге сай әрлеп, өңдеп, сәндеп және оған ұлттық мән-мағына артып шығарудың еш сөкеттігі жоқ деп ойлаймыз. Бұл да ұлттық тәлім-тәрбиенің таптырмас құралы болуға тиіс. Десек те, қазіргідей жаһандану заманында барлығын ұлттық шеңберде шектеп тастауға да болмайды. Мәселен, келсін-келмесін қазақы ою-өрнектерді кез келген жерге тықпалай берудің қажеті жоқ. Әр нәрсенің өз орнымен, шек-шекарасымен өлшенгені дұрыс.

Жалпы, дизайнның эволюциясы технологияның сапалы жаңа деңгейге көтерілгенін көрсетеді. Технология уақытпен бірге дамып, жаңарып келеді. Бұрын кітаптарды қолмен немесе қолданбалы машинкалармен басатын болса, ал қазір барлық жерде компьютерлерге басымдық берілетін болды. Дизайнерлер де компьютерге көбірек иек артады. Ал кейбір баспалардың бұндай кәсіби мамандар ұстауға қаржылық жағынан шама-шарықтары жете бермейді. Бұл олардан шығатын кітаптың сапасына да әсер етпей қоймайды. Бәсекелестік тауардың сапасы мен эстетикалық артықшылықтарына да тікелей байланысты болатынын өмірдің өзі-ақ көрсетіп отыр. Тіпті әртүрлі баспадан шыққан бір автордың кітабының

өтімділігі де әртүрлі болуы мүмкін. Баспа басшылары мұндай жай-жапсарларды ескеріп, есепке алмаса болмайды. Баспаны пайдаға кенелтетін де, немесе банкротқа түсіретін де көбіне-көп осындай жағдаяттар екені де айдан анық.

Қазақстандағы баспа ісі, оның ішінде кітап дизайні де уақытпен бірге жаңарып, дамып, өзгеріп келеді. Бұрынғымен қазіргіні салыстыру тіптен мүмкін емес. Қазіргі шығып жатқан кітаптарды қолға алған сайын оны анық байқайсыз. Қай жағынан болсын, өсу-жетілу үстінде. Бұл, әрине, қуанарлық жағдай. Болашақта да кітап шығару ісіндегі бұндай жаңалықтар мен өзгерістердің тоқтап-тоқырап қалмайтыны анық. Жаңарған қоғам, зырғыған уақытпен бірге баспа ісінің жаңара беретініне, Қазақстандағы кітап дизайнінің перспективасы жарқын боларына сенімім мол.

Қазір Қазақстандағы көптеген жоғары оқу орындарында баспа ісі мен дизайнерлік мамандар даярланады. Дизайн бойынша жоғары білікті мамандарды даярлаудың жаңа жүйесі қалыптасып, жаңаша үрдіс алып келеді. Бұл – қуанышты жағдай. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінде де жыл сайын осы салаға арнайы мамандар даярлап шығарады. Онда білімді ғалым-ұстаздар мен білікті кәсіби мамандар сабақ беріп, дәріс оқып, баспа ісінің қыр-сырын үйретіп, кәсіпке баулиды. Олардың арасында ұзақ жыл баспада қызмет істеген баспагерлер мен суретші-дизайнерлер де бар. Олардың тағылымы мен тәлім-тәрбиесін алған жас мамандар бұл саланы одан әрі дамыта түсетініне сенеміз. Өйткені бұндай жоғары оқу орындарында тек қана әлемдік дизайндағы үздік жетістіктерді оқытып, баспа ісі мен дизайнерлік кәсіпке ғана баулып қана қоймай, жан-жақты білім беріледі. Қысқаша қорытып айтқанда, студенттердің тыңғылықты білім алуына, ізденуіне, таңдап алған мамандығын толықтай игеруіне барлық жағдай жасалған.

КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ЖАҢА МЕДИА ДИЗАЙНЫНА ӘКЕЛГЕН ӨЗГЕРІСТЕРІ

Әсемгүл Жамбылова,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
I курс магистранты*

Ғаламдық желі статикалық құбылыс емес, ол – үнемі өзгеріп отыратын дүние. Оған заманауи технологиялар, сондай-ақ, пайдаланушылардың қажеттіліктері айтарлықтай ықпал етеді.

Осы орайда дизайн саласының әмбабаптылығын көреміз. Бүгінгі таңда адамның пайдалануында тек компьютер (ноутбук) ғана емес, сонымен қатар шағын экрандары бар ықшам құрылғылар: планшеттер, смартфондар және т.б. олардың кез келгенінен пайдаланушы ғаламтор-серфингпен айналыса алады деп болжау қисынды. Веб-сайтқа кіру үшін кез келген құрылғыда оның сапалы көрсетілуіне назар аудару керек. Бұл талап веб-дизайнның белгілі бір тенденцияларын қалыптастыруды анықтайды.

Бөлшектердің шамадан тыс жүктелуі мен аса көрнекілігі сөзсіз сәннен шықты. Қазіргі таңда, нақтылық пен қарапайымдылық – трендте. Дәл осындай модельдегі дизайн жобасын, алғаш болып жоғары сапалы «жалпақ дизайнды» Windows 8 және iOS7 көрсетті [1, 103 б.].

Мұндай әдіс әлем бойынша жылдам уақыт ішінде, үлкен танымалдылыққа ие болды. 2012 жылы пайда болған «скроллинг» сәтті көтеріліп, одан әрі дамуды жалғастыруда. Бұл құбылысты қолдану аясы тым қарапайым: іске асырудың оңайлығы да, планшеттерге тиімділік туғызып, дизайн саласын жаға бағытта қалыптастыруға деген ұмтылыс.

«Скроллинг» әдісінің көптеген нұсқалары кездеседі: көлденең, бағандар бойымен, шексіз сызық бойымен кете береді.

Пайдаланушының ыңғайлылығы – бүгінде веб-сайттар құру барысында бірінші кезекте тұрған нәрсе. Кейбір креативті дизайнерлер «HTML 5» кодтарымен жұмыс жасағанды өте жақсы көреді. Олар өз мүмкіндіктерін осы код жүйесі арқылы барынша пайдалануға тырысады, ал жоба біткеннен кейін веб сайтты қолдануға келген кезде, бір минут бойы жүктелетініне мүлдем назар аудармайды. Бұл жағдайда да сұлулық ыңғайлылыққа зиян тигізбеуі керек.

Веб сайтқа шұбырынды мәтіндер жазу керек немесе керек емес деген талас әлі де өз жауабын тапқан жоқ. Мәтіндік мазмұн тек ақпараттық жүктемені ғана емес, сонымен қатар ресурстарды ішкі оңтайландыру құралы ретінде қызмет етеді, бұл тұтастай алғанда сайттың іздеу жарнамасына оң әсерін береді. Дегенмен, кейбір тақырыптардың веб сайттарында семантикалық суреттердің, бейнелердің, сызбалардың пайдасы үшін, үлкен мәтіндерден бас тартуға рұқсат етіледі. Бұл жерде сызықты кесіп алмау және мақсатты аудиторияның қалауын дұрыс түсіну маңызды, әйтпесе дизайнер бейнелерді көргісі келмейтін немесе суреттердің логикалық тізбегін білгісі келмейтін келушілерді жоғалту қаупі бар.

Минималды беттер – ең көп ақпарат береді. Мақсат – шертулер арқылы келушіге қажетті ақпаратты мүмкіндігінше толығырақ беру. Қабаттарды әдемі орналастыру, элементтерді кеңейту және жылжыту – мұның бәрі сайтта қосымша беттерді жасамауға көмектеседі.

Екі түсті реңктерін пайдалану «тітіркендіргіш» қабілетін оятып алмай, керісінше тұтынушы жақсы қабылдау үшін жағымды дизайн жасауға мүмкіндік береді. Бұл жердегі екі түс монохромды және кемпірқосақтың жарықтығы.

Блоктар мен плиткалардың да орналасу нұсқасы жаңа емес, бірақ веб-дизайнның кең таралған нұсқасы болып келеді. Осылайша, адамның осы немесе басқа сайтты қалай қабылдайтыны көбінесе оның дизайнына байланысты, өйткені визуалды аспект мәтіннен кем емес. Веб-дизайн саласында жұмыс істейтін мамандар әрдайым ағымдағы үрдістерді қадағалап, аудиторияның қалауын болжауға тырысады.

Әдебиеттерге шолу

Тәжірибелі веб-сайт құрастырушысымен сайтты әрлеп жасағанда, техникалық аспектілерге мүлдем алаңдамайсыз. Сізге ешқандай код жазудың қажеті жоқ. Құрастырушы программаларда дайын шаблон құрылымы және үлкен виджеттер жиынтығы болады. Дизайнерлерге белгілі бір компоненттердің өнімділігі туралы алаңдаудың да қажеті болмайды – жүйе болашақ веб-сайттың сыртқы көрінісі үшін бәрін өзі жасайды. Веб-сайттың дизайны – күтуге тура келетін бөлшектері де бар. Тартымды, ең бастысы, ыңғайлы веб-сайтты құру үшін кем дегенде веб-дизайн негіздерін үйренуді талап етеді. Қазіргі уақытта дизайнның көп бөлігі цифрлық салада: бағдарламалық жасақтама дизайны, веб-сайттар, қосымшалар және онлайн және сандық экспрессияның басқа құралдарында. «Alan Cooper & Co.'s» бет туралы өзара әрекеттесуді жобалауға арналған алғашқы кітап. Мұнда жоба процестері, мақсатты жобалау және пайдаланушының кері байланысы, басқару элементтері және өзара әрекеттесудің жан-жақты шолуы туралы білуге қажеттінің бәрі қамтылған [2]. Кітап интерфейстің кез келген жалпы виджетіне кеңінен таралған. Бұл UI / UX дизайнерлері үшін оқу материалы болып саналады. Кейбіреулер оның ұзындығымен

және педантикалық түсіндірмелерімен өшіп қалуы мүмкін, сонымен бірге UX дизайнерлері үшін тамаша анықтамалық ретінде пайдаға асырылады. Мәтіндік дизайн параметрлерінен бөлек, түстік үйлесімділік басым жауапкершілікті талап етеді. Иоханнес Иттен – әйгілі швейцариялық суретші, дизайн саласындағы көптеген туындылардың авторы, қазіргі заманғы білім беру мекемелері суретшінің беріп кеткен бағдарламасының негізінде білім беруде [3, 6 б.]. «Түс өнері» кітабының авторы, түспен жұмыс жасауды тереңінен зерттеп, оны өзгелерге айтып, осы шеберлікті үйретуге асыққан. Себебі, суретшінің пайымдауынша, «түс – өмірдің мәнін ашатын фактор». Түстік үйлесімділік өте маңызды болғандықтан, түс схемаларын веб-сайт құрастыру кезінде бірнеше қайтара басу арқылы нәтижеге қол жеткізу мүмкін болады.

Қазіргі заманғы веб-дизайны жинақы орналасқан веб-сайттар құру үшін көмекке келетін басты құрал – қаріптерді қалай таңдауға болатындығы туралы. Кейбір дизайнерлер классикалық қаріптерді жақсы көреді, ал басқалары кодтық форматта тәжірибе жасағанды ұнатады [4, 64 б.]. Бірақ бәрібір қарапайым құрал мәтіндік қаріптерді тасымалдау әлдеқашан дербес өнер объектісіне айналды. Бұл кітаптың авторлары веб-дизайнерлерге де, веб-шеберлерге де пайдалы болатын заманауи типографияның негіздерін сипаттады. Осы орайда, MotoCMS әкімші тақтасында қаріптермен тәжірибе жасау өте оңай, себебі бұл тақтадағы шаблон коллекциясы Google коорпорациясының дизайнерлік қаріптерінен құрастырылған. Бұл да үлкен мүмкіндік және осы тақырыпта дизайнерлер назарына көптеген мақалалар жарияланды.

Жақсы веб-дизайн тек тартымды және ыңғайлы болмауы керек, сонымен қатар пайдаланушыда белгілі эмоциялар тудыруы керек [5, 40 б.]. Мұндай дизайнды қалай жасауға болатындығын Аарон Вальтердің кітабын оқып, білуге болады. Кітапта көп нәрсе бар, табысты мысалдар мен веб-сайттың эмоционалды дизайны, сондықтан веб-шеберлермен (тек қана емес) кітапта аталған форматтармен танысуға тұрарлық.

Зерттеулер мен нәтижелер

Отандық ақпарат тарату порталдарының веб-дизайнына зерттеулер жүргізіліп, түзету ұсыныстары берілді. Алғашында, оқырманы көп «baribar.kz» порталына тоқталдым. Веб-дизайны заман талабына сай әдемі безендірілген. Мәтіндік шрифты да, сызбалар мен сілтемелер тетігі түстік гаммаға сай жасалынған. Бетте артық дүниелер жоқ, әсіресе жарнама тұстары көп кездеспейді. Артқа кету немесе алдыға жүру тетігі тұтынушыға ыңғайлы жасалған. Тұтынушы порталға кірген кезде жайлылық сезінетіні белгілі. Беттің оң жақ тұсында тақырыптар берілген, сол батырмалармен жұмыс жасалса әлдеқайда веб-сайт өзінің қарқындылығымен және ыңғайлылығымен алға шығады. Тақырыптар кішкентай мәтіндік шрифтпен берілген әрі көзге түсер бояулармен әрлеуді қажетсінеді. Сондай-ақ отандық веб-сайттардың ішінде ең тартымды, ең жайлы, заманауи талап пен талғам ұштасқан, ұтымды әрленген – «forbes.kz» ашық порталы. Осындай мәтінде, ұтымдылығымен алдыңғы көрсеткішті беріп отырған веб портал «qoldau.kz» кәсіптік сандық платформасына баға беремін. Ол жақта дизайн саласындағы минимализм стилімен жабдықталған. Қара түстік және ақ түстік гаммалармен ойнап, ерекшелік береді. Бағандар ыңғайлы орналасты, тақырыптар анық берілді. Қосымша ақпараттар сызбалары бірінен соң бірі тізбектес орналасқан. Типографиялық жұмыс кәсіби ретте қолданған. Заман талабына сай, ұғынымды, ыңғайлы порталдар ретінде баға берілді.

Айта кету керек, веб-сайтты құрудың басты мақсаты – ақпаратпен қамтамасыз ету, оны қолданушыға тиімді және ыңғайлы ету, осы ақпараттың өзектілігі мен пайдалылығын арттыру. Мұны істеу үшін веб-дизайн, веб-бағдарламалау және юзабилити технологиясын дұрыс қолдану керек. Жарияланған ғаламтор-ресурстардың қанықтылығы мен әртүрлі тақырыптары жағдайында веб-сайттың эстетикалық компоненті маңызды рөл атқарады. Веб-дизайнердің басты міндеттерінің бірі – шығармашылық және технологиялық ресурстарды дұрыс пайдалану, ерекше дизайн мен мазмұнды құра білу.

Зерттеу барысында тақырыпқа қатысты отандық веб-сайттарға тұжырымдамалар көрсетіліп, сараптау жүргізілді.

Екінші деңгейде зерттеуші көркемдік мотивтер мен олардың комбинацияларын кескіндер мен аллегориялармен ұштастыру арқылы көрінетін шартты сюжетке назар аударылды. Веб-дизайнға келетін болсақ, бұл белгілердің метафорасын талдау қажеттілігінен көрінеді; көрнекі құрылым, иллюзия; логотиптер; графикалық белгілермен қанықтыру; юзабилити деңгейі; стиль, дизайн мақсатына сәйкес келуі, парақтардың бірлігі; креолизацияның күрделілігі; сілтемелік жүйелер; мазмұн мен дизайнды жаңарту жиілігі; кибер кеңістігін модельдеу құралдары; коммерцияландыру дәрежесі қарастырылды. Екінші деңгейдегі веб-сайтты талдау, оның ішінде композицияның визуалды құрылымын зерттеу А.Н. Лаврентьевтің дизайндағы қалыптасу тенденцияларының сипаттамасын жасаған И.А. Розенсон ақпараттық хабарламалардың қалыптасуын зерттеген аймақ зерттеу нысаны болып қарастырылды [6]. Зерттеу міндеттерді орындау үшін семантикалық, аксиологиялық, феноменологиялық әдістер де қолданылды. Зерттеу барысында дисциплинааралық мәдениеттанымдық тәсілдердің мүмкіндіктері пайдаланылды, бұл туындыны талдаудың иконологиялық әдіснамасы негізінде веб-сайтты талдаудың құрылымдық-семантикалық схемасын жасауға мүмкіндік берді.

Жүйелі тәсілді қолдану ғаламтор мәдениетін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Қарастырылған тәсілдердің барлығы да веб-дизайн мәселелерін жан-жақты ашуға, қазіргі заманғы ғаламтор мәдениетін семиосфера ретінде зерттеуге, ондағы мәдени коммуникацияның сызбасын жасауға ықпал етті.

Интегративті тәсіл ғаламтор-дизайнда ақпараттық және эстетикалық функцияларды біріктіретін ғаламтор мәдениетін дизайндау және жобалау тілінің қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының әдістемелік негізі ретінде шетелдік, сондай-ақ отандық ғалымдардың теориялық зерттеулері мен тұжырымдары алынды [7]. Жұмыстың өзекті мәселелеріне қатысты ғалымдардың өзара пікірталастары ретінде ұсынылған материал дәлелдермен салыстырыла қаралды да, бұл зерттеу тақырыбын ашудың әдістемелік негізін құрады. Зерттеу нысанын талдау барысында ақпарат пен веб-дизайн жүйесіндегі мәселеге қатысты білім, экономика, ғаламтор саласындағы мамандар мен ғалымдардың теориялық ұстанымдары басшылыққа алынды. Веб-дизайнерлердің кейбір теориялық жұмыстарының мәдени аспектілері де талданды. Қоғам дамуының қазіргі уақыты ғаламтордың адам өміріндегі рөлінің артуымен сипатталады. Ғаламтор-технологиялармен қала тұрғындарының (тіпті ауылдық жерлердің) өзара әрекеттесуі артып келеді.

Веб-дизайн, ғаламтор кеңістігін ұйымдастыра отырып, сонымен бірге қазіргі мәдениеттің көрінісі бола отырып, адамның қабылдауына әсер етеді, сондықтан ол келушінің мәдениетін жақсы жаққа өзгерте алады. Веб-дизайнның ерекшеліктері – бұл енді өнім дизайны емес, оның маңызды емес немесе қосымша бөлігінің жобасы ғана емес, өнімнің өзі.

Веб-сайтты құру кезінде веб-дизайнер оны безендіріп қана қоймай, толыққанды өнімді жасайды. Сондықтан да, веб-жобадағы дизайнның рөлі басым және веб-дизайнер өнімді жасаушы рөлін атқарады, қысқасы веб-дизайн ғаламтор-жобалардың негізі болып табылады. Веб-дизайнның теориялық негіздерін игерген өнер мен мәдениет адамдары ақпараттық қоғамның дүниетанымын өзгертуге, оның мәдениетін көтеруге қабілетті. Осыған байланысты интерактивті дизайнның ғаламтор қолданушыларының мәдениетіне әсерін зерттеуге тырыстым.

Ғаламтор қолданушылары арасындағы ең кең таралған веб-сайттардың басым бөлігін – ақпараттақ сайттар, яғни, бұқаралық ақпарат құралдары құрайтыны анықталды. 2019 жылдың деректері бойынша, қазақстандықтардың 48 пайызы – сирек, ал 25 пайызы мүлдем басылым материалдарын, яғни, газет- журналдарды оқымайтын көрінеді [8]. Осының негізінде оффлайн және онлайн басылымдардың айырмашылығына талдау жүргізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Andrew Zuckerman. Designed by Apple in California / 2016.- 103 б. – 300.
2. <https://kk.gov-civ-guarda.pt/these-10-books-will-make-you-better-designer>
3. Йоханнес Иттен. «Түс өнері» / 2002.-6 б. – 450.
4. Джеймс Р. Крейг, Ирина Скала./ 2008. – 64 б. – 200.
5. Аарон Уолтер. «Эмоционалды веб-дизайн» / 2010. -40 б. – 180.
6. Агрова К.О. «Изучение тенденций современного веб дизайна» // Информационные технологии, Самарский государственный технический университет – 2015.
7. Абжан М. «Казахстан в мировом рейтинге» // КазТАГ – 2019.
8. Якобсон Р. Информационный дизайн // МПТ press – 1999. – 373 б.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ – БИБЛИОГРАФ, ПЕДАГОГ, ҒАЛЫМ

Әлия Аманжолова,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
I курс магистранты*

Библиография (грек. *biblion* – кітап және *grapho* – жазу) – баспа өнімдері жөнінде ақпараттық мәлімет беретін, оларды жүйелі түрде насихаттайтын ғылыми-практикалық қызмет саласы және ғылыми пән. Библиографияның ғылым мен мәдениет дамуын айқындаудағы қызметі оның ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беруі, ғылыми қағидаларды, саяси-философиялық және эстетикалық көзқарастарды, техникалық жетістіктерді таратуға мүмкіндік туғызуы болып табылады. Библиография ұғымының ауқымына мыналар жатады: 1) Белгілі бір мәселеге немесе автор шығармаларына қатысты әдебиеттердің көрсеткіші; 2) Библиографиялық қызметтің методикасы мен теориясын қалыптастыратын ғылыми еңбектер; 3) Баспалардан басылып шыққан басылымдар жөніндегі пікірлер орналасқан газет-журналдардың бөлігі. Библиографиялық сипаттамада автордың аты-жөні, шығарманың атауы, басылған орны, мерзімі, туындының көлемі туралы ақпарат беріледі. Кей жағдайларда библиографиялық көрсеткіштерге басылым аннотациясы енгізіледі. Библиографияға енгізілетін шығармаларға сипаттама беру қатаң тәртіп бойынша жүзеге асырылады. Олар басылым жөніндегі ақпараттардың жүйелі жиынтығын құрайды. Библиография атқаратын қызметіне қарай ағымды, ретроспективті, перспективті, тақырыбына қарай салалық, өлкетану, елтану, сын және әмбебап болып бөлінеді. [1] Ғылыми-техникалық үдерістің кең таралуына байланысты қазіргі кезде библиографтар

көрсеткіштерді компьютерлік бағдарлама арқылы жасақтап, өңдеп, басып шығарады. Ғаламтор желісінің ойлап табылуы библиографияның әлемдік деңгейде дамуына зор мүмкіндік береді. Библиографиялық жүйеге тиесілі ақпараттарды сақтау мақсатында жад карталары пайдаланылады.

Қазақ библиографиясының пайда болуы – қазақ баспасөзінің даму тарихымен тығыз байланысты. Алғашқы библиографиялық ақпараттар «Айқап» журналының беттерінде жаңа кітаптар жайында хабарлама ретінде жарияланып тұрды. Қазақстандағы тұңғыш библиографиялық еңбек болып 1900 жылы Қазан қаласында жарық көрген А.Е.Алекторовтың «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» табылады. Ал 1926 жылы қоғам қайраткері, қазақтың тұңғыш библиографы Міржақып Дулатұлының екі томдық «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» шыққан. 1937 жылы журнал мақалалары мен кітап жылнамалары құрастырылған. 1940 жылы кеңес дәуіріндегі Қазақстан мерзімді басылымдарының библиографиясы жасақталған. «Баспасөз шежіресі» 1957 жылдан, «Қазақ КСР кітаптарының жылнамасы» 1971 жылдан шығарылған. Сонымен қатар 1948 жылы Н.Сәбитовтың «1862-1917 жылдар аралығындағы қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші», 1970-1997 жылдар аралығында қазақ әдебиетінің библиографы Ә.Нарымбетовтың төрт томдық «Қазақ әдебиеті» көрсеткіші, 1989 жылы Ш.Сарыбаевтың тіл білімі саласындағы «Библиографический указатель литературы по тюркологии», авторлар ұжымының «Қазақстан қоғамтанушылары библиографиясы» («Библиография обществоведов Казахстана») жинағы, Қ.Жарықбаевтың психология ғылымына байланысты көрсеткіштері, Ү. Субханбердинаның 1993 жылы «Қазақ. Алаш. Сарыарқа», 1996 жылы «1807-1917 жылдардағы қазақ кітаптарының шежіресі», «Дала уәлаяты» газеті. 1888-1902» библиографиялық жинақтары қазақ библиографиясының дамуына үлес қосты. Қазақ библиографиясының негізін Міржақып Дулатұлы қалады. Ақындық өнерімен қатар, публицистика, тіл ғылымы, библиография, педагогика салаларында еңбек сіңірді.

Міржақып Дулатұлы 1885 жылы 21 қарашада Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Қызбел ауылында дүниеге келген. Ол – Алаш қозғалысының қайраткері, ақын, жазушы, драматург, публицист, ағартушы-педагог, жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ мәдениеті мен әдебиетінің ірі өкілі. Жастайынан жетім қалып, ағасы Асқардың қамқорлығында өскен. Ауыл молдасынан хат таныған. Кейін 1897 жылы Ыбырай Алтынсариннің ықпал етуімен Торғайдағы екі сыныптық қазақ-орыс мектебіне түсіп, онда бес жыл оқып, ауыл мұғалімінің куәлігін алған. Жеті жыл ауыл мектебінде бала оқытқан. 1904 жылы Омбы қаласында А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бөкейхановпен танысқан. Міржақып Дулатұлы Омбы, Қарқаралы, Орал, Санкт-Петербург қалаларындағы ұлттық-демократиялық қозғалысқа белсене араласқан. Міржақып Дулатұлы 1905-1907 жылдары Зайсан уезіндегі Бекмұхамбет қажы ашқан қазақ мектебінде сабақ берген. 1907 жылы Санкт-Петербурда жалғыз нөмірі жарық көрген «Серке» газетінде Міржақып Дулатұлының «Жастарға» өлеңі жарық көрген. Міржақып Дулатұлының тұңғыш өлеңдер жинағы «Оян, қазақ!» Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан басылып шыққан. Бұл кітап қазақ оқырманы арасында резонансқа ие болды. Кітап авторы патша өкілдері тарапынан қуғын-сүргінге ұшырап, ол тергеу орындарының бақылауына алынады, кітап тәркіленеді. Міржақып Дулатұлы Қызылжарда мұғалімдік және тілмаштық қызмет атқарады. Қазақ балаларына орыс тілінен сабақ береді. Сол кездері оның шәкірттері қатарында Мағжан Жұмабаев болған. 1910 жылы Қазандағы Кәрімовтер баспасынан қазақ тіліндегі тұңғыш роман «Бақытсыз Жамал» жарық көреді. Бұл кезеңде Міржақып Дулатұлы өз шығармашылығында проза мен поэзияның тізгінін тең ұстаған. Публицист ретінде «Айқап» журналы және басқа басылымдарда мақалалары жарық көрген. 1912 жылы ұлт зиялылары ел санасын ояту мақсатында баспасөз шығаруды қолға алған. Ахмет Байтұрсынұлымен бірге ағартушылық-демократиялық бағыттағы тұңғыш басылым «Қазақ» газетінің негізін қалаған. [2]

«Қазақ» газетінің бағыты қоғамдық-саяси және әдеби болды. Газет 1913 жылдың ақпаны мен 1918 жылдың қыркүйегі аралығында араб қарпімен, қазақ тілінде, Орынборда аптасына бір рет шығып тұрған. Екі жүз алпыс төрт саны жарық көрген. Таралымы үш-сегіз мың

аралығында болған. Газет жаздырып алушылар мен ығлан (жарнама) берушілер, сонымен қатар Мұстафа Оразаев, «Азамат» серіктестігі мүшелерінің қаржысы есебінен басылған. Газет редакторы «жазушы» деп аталған. Бас «жазушы» – Ахмет Байтұрсынұлы, екінші «жазушы» – Міржақып Дулатұлы. Ж.Жәнібеков газеттің 1918 жылғы бірнеше санына редактор болған. Газет алғашында Хұсайынов-Кәрімов баспаханасында, 1917-1918 жылдары өз баспаханасында басылған. Газетте ХХ ғасырдың басындағы қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік өмірдің ең түйінді мәселелері, шаруашылық жағдайы, жер, басқа елдермен қарым-қатынасы, оқу-ағарту, әдебиет пен мәдениет, әдет-ғұрып, салт-сана, тарих пен шежіре жөнінде мақалалар басылған. Абайдың ақындығы туралы тұңғыш мақала осы газетте «Қазақтың бас ақыны» атауымен жарыққа шыққан. А.Байтұрсынұлының, Ә.Бөкейханұлының, М.Дулатұлының, Ш.Құдайбердіұлының мақалалары жарық көрген. М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, С.Дөнентавтың, Б.Майлиннің, С.Торайғыровтың, Ғ.Қараштың, Қ.Серкебаевтың, Ә.Қоңыратбаевтың өлеңдері, әңгімелері, әдебиет жөніндегі сын-мақалалары басылған. Осы арқылы қазақ сауаттылығын көтеруге атсалысқан. Бұл басылымда орыс классиктерінің, атап айтқанда Л.Толстойдың, А.Чеховтың, М.Лермонтовтың, В.Короленконың, И.Крыловтың шығармалары да жарық көрген. «Қазақ» газетінде басылған мақалалар жинағын 1997 жылы «Қазақ энциклопедиясы» жинақ түрінде шығарды.

Міржақып Дулатұлы құрастырған библиографиялық көрсеткіштер сол замандағы кітап жарнамасына үлес қосқан деп айта аламыз. Көрсеткіштерде кітап аттары, авторы, кей кітаптардың аннотациясы, бағасы, сатылып кеткен «бестселлерлер» туралы ақпарат берілген. Автордың өзінің айтуынша, көрсеткіштегі мәліметтер көп сұранысқа ие болған кітаптардың қайта басылуына себеп болады.

Көрсеткіштердегі кітаптар тақырып бойынша жіктелген. Кітаптардың аннотациялары басылымдарда жарияланған хабарламалардан, жиындарда сөйленген сөздерден алынған. Библиографиялық көрсеткіштер екі бөлімнен тұрады. Кітаптар тақырып бойынша топтас-тырылған. Жиырмасыншы ғасырдың басындағы негізгі мақсат – халықты сауаттандыру болғандықтан, алдымен оқу құралдары тізілген. Ахмет Байтұрсынұлы, Телжан Шонанұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Міржақып Дулатұлы, Зенченко мен Еменьев, Қ.Досмұхамбетұлы, Трояновский, Иса Тоқтыбайұлы, т.б авторлардың тіл білімі, жаратылыстану салаларындағы еңбектері әліпби ретімен жүйеленген.

«Қазақ» газеті жарық көрген жылдары Міржақып Дулатұлының журналистік және публицистік дарыны ашылған. 1917 жылы Қызылжардағы сот мекемелерінде, 1918-1920 жылдар аралығында Ташкенттегі Түркістан Республикасының «Ақжол» газетінде қызмет атқарған. 1922-1926 жылдары Орынбордағы Қазақтың халыққа білім беру институтында оқытушы болған. Баспагер ретінде Қазақтың мемлекеттік баспасында бөлім бастығы, «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінде стилистика жөнінде көмекші болып қызмет атқарған. Педагогика жағына келсек, ол Ташкент қаласында екі бөлімнен тұратын «Есеп құралын» әзірлеген. Сонымен қатар 1916 педагог-ғалымның «Қирағат» атты оқу құралы Орынбордағы Хұсайыновтар баспасынан шыққан. ХХ ғасыр басында қазақ балаларына арналған оқу құралдарының жоқтығын қазақ зиялылары өз назарларына алып, бұл олқылықты жоюға тырысты. Нәтижесінде А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов қазақ мектептеріне арнап оқу құралдарын жазды.

Оқу құралының алғысөзі оқытушыға нұсқаулықпен басталады. Автор баланың кітапты көп оқуы емес, кітапты оқығаннан алған білімін сапалы меңгеруінде дейді. Бұл тұжырым қазіргі кезде де өзекті ұстаным екені белгілі. Оқушы сапалы білімді санасына сіңіріп, сол арқылы Отанға пайдасын тигізуді ойлауы керек.

«Қирағат» кітабында Міржақып Дулатұлы оқушыға сабақ түсіндіру барысында тақырып-ты сұрақтар арқылы бекіту тәсілін ұтымды етіп көрсетеді. Мәселен, «Асан мен Үсен қалаға барды. Олар базарда болды» деп басталатын әңгіме болса, оған жетекші сұрақтар «Сен қалада болдың ба? Базарды қалай сипаттар едің?» тәрізді болады. Бұл әдіс арқылы сабақ

материалы баланың санасына қонады. Балалар үлкендер сияқты сынай оқымай, тікелей оқыған нәрсесін қабылдайды. Баяндап оқытудың маңызы да осыған байланысты.

Міржақып Дулатұлы білім алудың екі мақсатын көрсетеді. Олар алдымен халыққа, сосын өзіңе пайда келтіру. Сонымен қатар қай тілде оқыса да шәкірт сол ұлттың қатарына енбейді, керісінше, оқығанын өз елінің игілігіне жаратады. «Қирағат» кітабын қазақ тілінде жазылған әдістемелік құралдардың атасы деп атауымызға негіз бар. «Қирағат» сөзінің мағынасы – баяндап оқыту. Өзі оқу мен басқаны оқыту – екі бөлек өнер.

«Қирағат» оқулығының беташары ретінде Ахмет Байтұрсынұлының «Оқуға шақыру» өлеңі берілген. Оқулық Ыбырай Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!» өлеңімен басталады. Әрі қарай өлеңдер, эпсаналар берілген. Күлкілі әңгімелерге де орын бар. Бұл – қазіргі сергіту сәтінің прототипі. Табиғат құбылыстары, тұрмыстық бұйымдар туралы кішігірім әңгімелер жазылған. Бұл мәтіндер баланың танымын кеңейтуге арналған әрі диктант ретінде қолдануға жарамды.

Міржақып Дулатұлының ақындық, зерттеу, педагогика саласындағы еңбектері 2013 жылы «Мектеп» баспасынан алты томдық шығармалар жинағы ретінде топтастырылған. Еңбектің бірінші томында ақынның өлеңдері, екінші томында әдеби сын мен зерттеу мақалалары жинақталған. Үшінші томда әдеби сын мен зерттеу мақалаларына қоса, библиографиялық көрсеткіштер енгізілген. Төртінші томға ағартушылық бағыттағы және педагогикалық еңбектері орналастырылған. Бесінші томда 1924 жылы Орынборда шығарылған Қылмыстық істерді жүргізу заңы Дулатов, Қадырбаев пен Арыстанбековтің аудармасымен берілген. Бұл арқылы біз Міржақып Дулатұлының заң және аударма салаларындағы білімін көреміз. Алты томдықтың соңғы томында естеліктер, кейінгі жылдары табылған құжаттар орналасқан. Кітаптың соңғы беттеріне фотодеректер, құжаттар енгізілген.

Міржақып Дулатұлы құрастырған библиографиялық көрсеткіштер екі бөлімнен тұрады. Көрсеткіштердің бірінші бөлімі 1926 жылы, екінші бөлімі 1927 жылы Қызылордада басылған.

Оның алғашқысына төңкерістен кейінгі, яғни 1917 жылдан 1926 жылғы қаңтардың біріне дейін жарық көрген кітаптар кірген. Кітап үлкен сұранысқа ие болған, мың данасы аз уақытта халыққа тарап кеткен. Автордың айтуынша, 1926 жылдың соңына дейін 273 атаумен кітап шықса, одан кейінгі бір жарым жылда 212 атаумен басылым жарық көрген. Көрсеткіштің екінші бөлігіне аталған екі жүз он екі кітаптан бөлек он газет пен бес журнал кірген. Жоғарыда аталғандай, кітаптардың жетпіс біріне газет-журнал беттерінде жарияланған әдеби сын берілген.

Көрсеткіштердің бірінші бөлімі он бір бөлімшеден тұрады. Атап айтсақ, оқу құралдары, тәрбие-оқыту әдістері (әдістемелік құралдар), саяси-ағарту әдебиеті, Ленин кітапханасы, жастар мен әйелдер қозғалысы жөніндегі кітаптар, қара шаруа әдебиеті, білім әдебиеті, халық әдебиеті немесе кестелі әдебиет, заң әдебиеті, ережелер мен қаулы-қарарлар. Байқап отырғанымыздай, библиографиялық көрсеткіштерге енген кітаптардың әлеуметтік-саяси рөлі жоғары. Жиырманшы ғасырдың бас кезіндегі басты мақсат қара халықтың сауаттылығын арттыру болып, коммунистік-еңбекші партиясын насихаттау жұмысы қатар жүргізілді. Статистикалық мәліметтерді келтірсек, библиографиялық көрсеткіштерге 31 оқу құралы, 16 әдістемелік әдебиет, 43 саяси-ағарту әдебиеті, Ленин кітапханасынан 23 әдебиет, жастар мен әйелдер қозғалысы бойынша 17 әдебиет, 33 қара шаруа әдебиеті, 17 білім әдебиеті, 44 халық әдебиеті, 21 заң әдебиеті, 31 қаулы-қарар, тақырыбы жоғарыда аталғандардан бөлек 6 кітап, 12 мерзімді әдебиет (периодика) аталымы.

Библиографиялық көрсеткіштердің екінші бөлімінде 1926 жыл мен 1927 жылдың бірінші жартыжылдығында басылған кітаптар көрініс тапқан. Бір жарым жыл ішінде 22 оқу әдебиеті, 48 саяси-ағарту әдебиеті, Ленин кітапханасының 6 әдебиеті, жастар мен әйелдер қозғалысынан 18 әдебиет, қара шаруа әдебиетінен 50 кітап, 11 білім әдебиеті, 35 көркем әдебиет, 6 заң әдебиеті, 15 қаулы-қарар жарық көрген. Бұдан шығатын түйін – бір жыл

ішінде жалпы баспа көлемі ұлғайған. Дегенмен, 1917-1926 жылдары жарық көрген кейбір басылымдар есепке ілінбей қалған болуы мүмкін.

Қазіргі таңда басылымдардың библиографиялық есебін Қазақстан Республикасының Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы жүргізеді. Жыл сайын «Кітап шежіресі», «Журнал мақалаларының шежіресі», «Рецензиялар шежіресі», «Қазақстан Республикасының баспасөзі» статистикалық жинағы, «Бейнелеу өнері, картография және ноталар шежіресі», «Мерзімді және жалғаспалы басылымдар шежіресі», «Автореферат және диссертациялар шежіресі», «Қазақстан Республикасы кітаптарының жылнамасы» жарық көреді.

Жартығасырлық ғұмырында сан салада теңдессіз мұра қалдырған Міржақып Дулатұлының өшпес өлшеусіз мұрасын зерттеу – қазіргі ұрпақ – біз үшін парыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақ әдебиеті». Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы. «Аруна» LTD ЖШС, 2005
2. Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы. «Мектеп», 2013

АБДУЛ-ХАМИД МАРХАБАЕВ – ФАНТАСТИКА ЖАНРЫНЫҢ МАРҒАСҚАСЫ

Алмабек Ибрайымов,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
журналистика факультетінің
I курс магистранты*

Тұрсынбек Кәкішев бір сөзінде: «Осы Абдул-Хамидтан басқа кім фантастика саласы бойынша еңбек етті және қандай дүниелер жасады? Мен фантастикатану саласына да, соның ішінде фантастиканы жақтап жүрген адамды кездестіргем жоқ», – деген еді. Өткен замандарда Зейнолла Қабдоловша айтсақ, «тұмса жанр» – фантастиканың тарихы мен теориясын қалыптастыруда қазақ қаламгерлері үшін Абдул-Хамид Мархабаевтың орны ерекше.

Қаламгер алғашқы еңбек жолын «Білім және мәдениет» ғылыми-көпшілік журналында бастаған. Шығармашылық өндірістен қол үзбей жүріп, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінің доценттік қызметтерін атқарған. Журналда қызмет еткен жылдары түрлі ғылыми-фантастикалық повесть, әңгімелерін дүниеге келтірген. Кейіннен оны жинақтап, қазақ фантаст-жазушылар легінің көшін бастаған «Ғарыштағы қымыз» атты еңбегін жарыққа шығарған.

Орыс жазушысы Н.Чернышевскийдің: «Қиял бізді өмірде жұтаң болғанымызды ғана билеп алады... төбемізде жайсаң үй түгіл, тіпті жеркепе жоқ кезде қиял өзінің аспанмен тілдескен ақ ордасын тұрғызды... өмірдегі күйкі тірлік – фантазиядағы өмір болашағы», – дегені осы орайда еске түседі [1].

Фантастикалық шығармалардың белгілерін ерте замандардан бізге жеткен ертегілер мен эпостық жырлардан да кездестіріп жатамыз. Мысалы, Ер Төстіктің жылдам ержетуі, оның дүниеге келуінің барлығы да қиял-ғажайып көріністер деуге болады.

Қиялдау ісінің техника жетістігінің бір ұшы екендігін бір ғасыр бұрын «космонавтика атасы» К.Циолковский көріп-білгендей. Қиялгер: «Мен, міне, 78 жастамын, бірақ реактивті машинаға қатысты есептер жасап, заттар құрастыруды жалғастырудамын. Менің миыма қаншама ой кіріп-шықпады десенізші! Енді олар қиял емес, табиғат заңдарына негізделген дәлшіл білім еді. Жаңа өнертабыстар мен жаңа шығармалар дайындалуда. Алайда қиял баяғы қалпынша мені тартады да тұрады», – деп 1935 жылдың өзінде техниканың болашағын меңзеді емес пе?[2]

Автор А. Мархабаевтың «Күнге тағы дақ түсті» повесі өткен ғасырдың орта шенінде «Қазақтың қиял қарлығаштары» шығармаларындағы кейіпкерлері көбіне-көп басқа планеталар, «ең бергісі» Америка секілді капиталистік елдерден тамыр тартатын. Келесі повесі де сол «Құмарлық гравитациясынан» табылған. Төрт тараудан тұратын туындыда бас

қаһарман Екі Мың Үшінші астронавтың ғарыш сапарларында басынан кешкендері хикаяланады. Олардың алғашқысында кейіпкер өз планетасында егін егетін топырағы тозған соң, галактиканың басқа қойын-қолтығынан ыңғайлы нысан іздеуге шығады. Оны табады да. Сосын, өз кемесімен оны «артынан» итеріп, Жерге бағыттайды. Алайда жолда фотон майы таусылғасын, беймәлім бір саналы тіршілік иелері бар планетаның орбитасына «түсіп», оның кожайындарынан көлігіне отын сұрайды. Олар оған тек қана өздеріне тосын көрінетін, ерекше, аса қымбат бір бұйымға ауыстыра алатындарын білдіреді. Астронавт қолындағы жазушының әкесінің қағаз кітабы олардың көзіне шалынады. Сонымен, олар фотон майын беріп, кітапты қалап алады. Жолаушы жатжұрттық кішігірім нысанды ауылына аман-есен жеткізеді. Бұл жөнінде жазылған тараулардың бірі «Күдірет» деп аталған. Демек, кітаптың күдіреті Галактикада да жүргені... «Түзету» тарауында бас кейіпкер «Жер планетасының басынан кешкен тарихы» аталатын бейнетаспаны СТА-102 жұлдызының Төртінші планетасына түсіруі керек. Өз ауылындағы Ұлттық басқарма таспаның мазмұнымен танысуға тыйым салған. Оған құлақ аспаған астронавт оны өз компьютеріне салып қарайды. Оның назарына іліккен басты желі – Жер планетасында 1945 жылғы 6 және 9 тамызда шамамен 130-132 градус бойлық пен 33-34 градус ендіктен «бұрқ» еткен екі «саңырауқұлақ» өсіп шыққан тұсты таспадан қиып тастаған. Қайта оралғанда, ол қылығын біліп қалған астронавтарының миына басқа программа дарытқан...

Сол нейропрограмманың «арқасында» келесі сапарында («Қиянат» тарауы) ғарышта кезіккен зәбірсіз, саналы тіршілік иелерін жойып жіберсе, соңғы «Құрбандық» тарауында туған планетасындағы радиактивті қалдықтарды космос кеңістігіне шашып жіберуге өзіне бұйрық бергенде, зиянды заттар тиелген өзінің жүк зымыранымен Күнге құлайды. Міне, Күнге құлаған тағы бір дақ – осы, Екі Мың Үшінші астронавт...

Құрылымы ұзақтау болса да шығарманың негізгі идеясы – «қай ортада жүрсе де қиял кейіпкері гуманизм, бекзаттықты туғып көтеруге міндетті» деген дәйекті автордың фантастика тілімен әспеттегенін қайта еске салу. Бұл тұста алғашқы көлемді дүниесімен кісілік кодексын құбыланамағып алған қиялгер сол бет-бағытынан таймағанын көреміз. Мысалы: «Төркіндері табылды!» повесі. Ертедегі бір замандарда Қызғылт Күннің Үшінші планетасынан Жарылқаушы-Жаратушы Күлгін Күннің Қосбас Самұрық нысан-планетасына апарып тастаған био және қарабайыр теміртектер «өз аяқтарынан тұрып», ғарыштан есті елдерді іздейді. Тапқандарына күш көрсетіп, басып алудан да «кет әрі» емес. Сондай ізденісте, соғысқа сайма-сай әзірленген олардың көздеген нысандары байырғы өз отандары болып шығады! Енді, сол төркіндеріне бауырластық құшағын ашады... «Фиеста, әлде Әбе апексі» повесі Ісмер планетасы «Батыс галактикалық Жайсаң Кітаптар Жарысын» жариялайды. Авторлық ремаркада: «Бұл, әрине, – Қызғылт Күн жүйесі сұрыпталып, оның оңды-солындағы планеталардағы есті жан иелері өсіп-өріп, тұқым таратып, жан-жағына ойлы көз тастағаннан бері естіп отырған жанға жағымды алғашқы хабары», – делінген.

Бәйгеге қатысу ниетімен Қызғылт Күннің Үшінші планетасы Реж Іріктеу Тобын құрып, шығармаларды сараптайды. Соның барысында жүрген айтыс-тартыстар, қазіргі, біздегі бәйгелердің таңдау амалдарын көз алдына сөзсіз елестетеді. Оларда да оқымаған шығармасын бас жоқ, көз жоқ мақтау, өздерінің көңіл жақындары не ағайын-жекжат, тамыр-таныстарын тыққыштау, қойшы, басқа да айла-шарғылар жасалады... Осындай шытырман, пәтуға келмес жағдайға көзі жеткен планетаның Бас Баһадүрі өзі киліккен. Оның оқырман компьютері кітап соңында: «Басқаны ойламасаң да, ойраны шыққан мына дүниенің ертеңі не боларын ойласаң еді! Осы дүниеге соңыра, өзіңнен кейін келетін сорлы ұрпақтың күні не болатынын ойласандар еді!», – деген жеріне келгенде, «Батыс Галактикалық Жайсаң Кітаптар Жарысы» тізіміне енсін!» деп, мұқабаның бірінші бетіне бұрыштама қойған. Бұл біріншіден: ең бекзат айтыс-тартыс – кітап жарыстыруды марапаттағаны; екіншіден: келешек қоғамда да бүгінгі біздің күй кешіп жүрген жағдайымыздай келеңсіздіктер ұшырасуы мүмкін деп сақтандырған автордың күдігі...

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мархабаев А.Ф. Қазақ фантастикасының поэтикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.
2. «Комсомольская правда» газеті. 23 маусым 1935.

ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА ДИЗАЙНЫ: ЖЕТІЛУ ЖОЛДАРЫ

Шынаркүл Абелдаева,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының
2 курс магистранты

Кей адам үшін интернет жай ғана өндірісті дамытудың тетігі болып саналады. Ал жаһандық үдеріске қарасақ, интернет – әр үйдің, әр адамның өмір сүру дағдысына өзіндік қолтаңбасын қалдырып жатқан сала. Яғни, интернетсіз әлемді қазір елестету мүмкін емес. Әсіресе, бұл пандемия кезінде анық көрініске айналды. Әлеумет интернетпен сауда жасады, интернет арқылы білім алды, интернет бойынша дәріс оқыды, интернет арқылы төлем жасады, тіпті интернет арқылы емделгендер де болды. Дамыған елдерде жалпы алғанда медицинада адам мен адамның қатынасынсыз диагноз қою технологиялары қатты дамып жатыр. Сондай елдердің қатарында Германия, Израиль бар. Медицинада бұны сақтық үшін жасап отырғаны анық. Сол секілді мұндай робототехнологияның бәрін басқару интернетке тәуелді екені – бүгінгінің шындығы. Интернетсіз дүние бос қалып барады.

Нишан Шах, Люнебург университетінің Цифрлық мәдениет орталығының профессоры:

–Технология күн өткен сайын адам болудың маңызын өзгертіп отырады. Әлеуметтің мүшесі болу, саясатпен айналысудың қалыбын өзгертеді. Қолда бар жүйені басқару құралы боп қалмайды – біздің бойымыз үйренген жүйелердің құрылымын тұтас өзгертуге әкеліп соғады. Яғни, алдағы онжылдықтарда біздер парадигма қозғалысын бастан кешеміз. Бұл парадигманың жылжуының бізге берері көп, бірақ тиянақтап қарасақ, ол құндылығын жоғалтқан жүйелерді жояды. Бұл дегеніміз, жаңа режим жаңаша көзқарасты талап етеді дегенді білдіреді. Қазірдің өзінде Интернеттің керемет ықпалын сезініп отырмыз. Ертең ол бұдан да күшейеді. *[170 бет]

Пандемия кезінде көптеген бизнес түрлері әлеуметтік желілерде өзінің парақшасын ашып, адамдармен тікелей қарым-қатынасқа шығуға мәжбүр болды. Бұның өзі адамзаттың әлеуметтік медиаға тәуелділігін көрсетті. Бұған дейін де әлемде алпауыт медиааркетингтер қалыптасып үлгерген еді. Олардың қатарында Ali-express, Wildberries, Amazon бар. Қазіргі таңда технократтар интернетке байланған бизнес әлемді «Индустрия 4.0» деп атап кеткен. Бұның өзі өндірістік инновациялардың төртінші революциясына меңзесе керек-ті. Қалай алып қарасақ та, Заттар интернеті дамыған сайын адамның оны қолдану аясы ауқымдырақ болып барады. Адам әлеуметтік медиаға сіңісіп кетті немесе әлеуметтік медиа адамды, бизнесті, әлеуметті өзіне бағындырды.

Роберт Каннон, Интернет аясындағы құқық пен саясат саласының маманы:

– Интернет, автоматизация және робототехника біз білетін экономиканы жойып тынады. Күнкөріс табушыларды қалай қорғамақ қажет? Мүмкіндіктер шаш етектен. Ақпарат, ақпаратты түсіну мүмкіндігі мен осы түсінген ақпарат аясында әрекет ету мүмкіндігі әрдайым қабаттаса жүретін болады немесе біз «ғажайып жаңа әлемге» айналамыз. Онда билік әр адам туралы бәрін біліп, әр қадамымызды аңдып отыратын болады. Қоғамды элита басқарады. Элитаның қолында су жаңа технологиялар болады. Әлемді бастан-аяқ өзгертетін технология дегеніміз – біздің жаңа әлемді жасауымызға көмектесетін технологиялар екені қандай жақсы. Ақпарат алмасу мен соның себебінен әрекеттесу мүмкіндіктері шексіз. «Келешекке болжам айтудың ең ұтымды тәсілі – оны

қолдан жасап алу» деген Алан Кэйге алғыс. Бүгін – келешекті ойлап табудың тамаша мезгілі. *[171 бет]

Пью орталығының зерттеуі бойынша, өндіріс, ғылым, консалтинг және құқық сынды түрлі саладан бас қосқан сарапшылардың 83пайызы – 2025 жылы Заттар интернеті «әр жерде оң нәтижеге жетеді» деп шешкен.

Қазіргі таңда әлеуметтік желілердің маңызы артып келеді. Яғни, егер маркетингте дизайн сатып алушы мен тұтынушы арасындағы тіл болса, әлеуметтік желі сол сатып алушы мен тұтынушы арасындағы ең көп қолданылатын тілге айналып келеді. Сондықтан оның дизайны ерекше маңызды.

Әлеуметтік желі бүгінгі таңда бізге не беріп отыр? Біз әлеуметтік медианы қолдана отырып, тіл үйренеміз: бір тілден бір тілге аударма жасап, түсінік қалыптастыра аламыз. Интернеттің арқасында бір құрылғы мен басқа бағдарламаны қосып, өзара ақпарат алмасу, бейне қоңырау шалу, жүрген жерін анықтау, суретке түсу, суреттің қайда, қашан түскенін анықтау, ақпараттың түпнұсқа тілін анықтау сынды мағлұматтарды жинай аламыз. Интернеттің мүмкіндігі шексіз. Оның бизнеске әкелер жетістігі баршылық.

Әлеуметтік медиа – тұтынушының платформасы. Сондықтан ол күн өткен сайын дами береді, жетіле береді. Оның дизайны да түрлі-түрлі болып құбыла беруі шартты. Себебі, интернетсіз әлемде түстің санаулы түрі болса, қазіргі таңда компьютерлік бағдарламалардың арқасында реңктің сан алуан түрі ойлап табылып жатыр. Адам қиялы шексіз болса, технологиялар оны одан сайын ұштап жатыр. Олардың да мүмкіндігі бара-бара ұлғайып, үдей бермек. Сондықтан дизайн саласы кез келген жарнамада, әлеуметтік медиада да, жалпы адам өмірінде рөлін кемітпек емес. Дизайн пайда болғалы бері модернизацияның бірден-бір талабына айналса, қазіргі таңда да сол модернизацияның басты құралы болудан айныған жоқ. Әлеуметтік медианың дизайны күн өткен сайын жанданып, дамып, түрлене бермек. Себебі, интернет бір орында тұрған жоқ. Ондағы ақпараттың барлығы бүгін өзекті, ертең ескіретін құбылыс.

Даррен Брабхам, Оңтүстік Калифорния университетінің Анненберг коммуникация мен журналистика мектебінің профессоры:

– Біз әлемді қатталған мағлұмат деп қабылдап дағдыланамыз. Бұл көптеген әлеуметтік құбылыстарды өзгертеді. Мысалы, кездесуге бару, сұхбатқа бару, кәсіби пікір алмасу, құмар ойындар, тіпті қоғамдық тәртіпті сақтау мен шпионаждың өзі өзгереді. *[170 бет]

Қазіргі заманның Элвин Тоффлер және Дэниел Белл сынды белсенді мәдениеттанушы мен әлеуметтанушылары «дүниежүзі постиндустриалды дәуірге өтті» деген идеяны айтып жатыр. Біздің дәуірде адамзат баласы екпінді зат пен тұтынуға ғана емес, «ақпарат пен қызмет көрсету саласына түсіреді» дейді.

Нарықты зерттеумен шұғылданатын NPD Group зерттеулері бойынша, ұялы телефон ұстайтындардың 88 пайызы үйшілік автоматика туралы жақсы біледі дейді. Қазіргі таңда смартфон, электронды кітап, Blu-ray плеері сияқты құрылғылары бар адамдар қатары көбейіп жатыр. Бұлардың бәрінің басты ерекшелігі – интернетке қосылатындығында. Олардың бәрі де өз контентін қалыптастырумен айналысатын әлеуметтік медианың бір саласы ғой. Қазір кино көру үшін кинотеатрға барып әуреленбейді. Netfliks-ке қосылып, содан кино жүктеп, үйден көре береді. Бұл да әлеуметтік медианың маңызы артқанын көрсетеді. Сондықтан қазіргі таңда әлеуметтік медиа арасындағы бәсекелестік арта бермек. Сол көштің басында жүру үшін әлеуметтік медиа дизайнды жаңғырту, дамыту, жетілдіру процестерінде жарысатын бәсекелес болмақ. Себебі, әрбірі контент қалыптастыру, санын

көбейту критерийлері бойынша сол контентке тәуелді болмақ. Яғни, сол контенттің қалауын анықтау үшін дизайнның адамзат үшін маңыздылығы тағы да артады. Мұны өзінің «Дизайнның 100 басты принципі» атты кітабында Сьюзан Уэйншенк атап көрсеткен. Осы кітабында Уэйншенк айтады: **«Өзгенің пікірін өзгерту үшін – адам пікірін өзі өзгертуге тырысатындай жағдайды тудыру қажет» дейді. *[87 бет]**

Яғни, мұнда дизайн рөл ойнауы тиіс. Әрбір әлеуметтік желі – тауар екенін түсінсек, оны дұрыс атап, дұрыс безендіру қажет. Яғни, мұнда дизайн рөл ойнауы тиіс. Әрбір әлеуметтік желі – тауар екенін түсінсек, оны ұтымды сатып, пайда келтіру дизайнер және маркетингтің еншісіне тиетін жұмыс. Қазіргі таңда мұны веб-дизайнерлер жасап жатыр.

Маркетинг пен дизайнды байланыстыратын қандай нәрсе? Алдымен осыны түсініп алуға тырыссақ. Біріншіден, дизайн – маркетингтік құралдардың біріне жатады. Яғни, дизайн арқылы коммуникация жасалады. Қандай коммуникация? Яғни, сатушы мен сатып алушы арасындағы коммуникация. Бұл аралықта дизайнердің қандай қатысы бар деп ойлауға болар еді. Негізі, тікелей байланысы бар. Дизайнер екі ортаға делдал болады. Сатушының не сатқысы келгенін елге түсіндіруші. Ол өзінің түсінгенін дизайнға салады. Яғни, тұтынушы дизайнға қарап бір затты ұнатады, не ұнатпайды. Неге дизайнсыз сауда жасамасқа? Қазіргі таңда бизнес мынаны сатып ал деген деңгейден өсіп кетті. Біз үшін жарнама үлкен рөл ойнайды. Сондықтан жарнаманың бірден-бір бөлінбес бөлігі – дизайн. Кезінде Маслоу өз пирамидасында айтып өткендей, адам зат алғысы келмейді. Ол эмоцияны сатып алады. Әрине, сол сатып алған зат қандай эмоция сыйлайтынын ұғына отырып сауда жасайды. Яғни, маркетинг деген коммуникация түрі, ал дизайн – сол коммуникацияның тілі. Егер бейнелеп сипаттасақ, сатушы мен сатып алушының арасында тәржімалаушы бар. Ол – дизайнер. Яғни, дизайнер қазіргі таңда маркетингтік білім алмаса, ол ұтылады. Дизайнер ретінде қалыптасу үшін де маркетинг туралы бастапқы білімді құнттағаны абзал.

Тағы бір нәрсені түсініп алған жөн. Маркетинг тілі – қазіргі таңда бизнес тілі. Дизайнер шын мәнінде суреткер – ол бизнесті анық түсінбеуі мүмкін. Ол визуалды үйлесім, стиль, композиция туралы түсінігін көрсетуі ықтимал. Бірақ шығыс пен табыс туралы ол түсінбеуі де әбден мүмкін. Сондықтан бұл арада бизнесменге де, дизайнерге де түсінікті тіл керек. Ол маркетинг тілі. Осындай өзара байланысы мықты болғандықтан, маркетинг пен дизайн кез келген бизнестің қозғаушы күшіне айналады. Себебі, маркетингті мықты жарнамасыз елестету қиын. Ал мықты жарнама дизайннан басталады. Біздің тақырып әлеуметтік медианың дизайны болғандықтан, біз үшін осы саладағы дизайнның даму сатылары маңызды.

Қазіргі таңда шетелде маркетингтер мен дизайнерлерді бір жерде оқыту, маркетинг-дизайнер мамандығын бір адамға телу белең алып жатыр. Келешекте бұл трендке айналатыны сөзсіз. Маркетинг, ең алдымен дизайнерлік қабілеті бар адам болуы ықтимал. Ал дизайнерге маркетингтің білімі қажетті болады. Қазіргідей екеуі екі бағытта емес, екі бағытты бір адамның бойына тоғыстырып, бір жұмысқа айналдырады. Сондықтан келешекте маркетингте дизайнерлер көшбасшы болады десек, артық айтқандық емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сэмюэл Грингард. «Интернет вещей». – 2019 жыл, Москва. [170 бет];
2. Сьюзан Уэйншенк. «100 главных принципов дизайна». – 2021 жыл, Москва. [87 бет].
3. Бейнбриж, Ж. Медиа және журналистика: теория мен практикаға жаңа көзқарас. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019.
4. Есхуатова Н.Б., Султанбаева Г.С. Интернет-журналистика. Учебное пособие, Изд-во: Қазақ университеті, Алматы 2015.
5. Медиа коммуникации. Н. Луман - М.: Логос, 2015.

III БӨЛІМ

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЖУРНАЛИСТИКИ И ЛИТЕРАТУРЫ В ВОПРОСАХ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

*Джамила Ахмедова,
докторант 2 курса
филологического факультета
КазНУ им. Аль-Фараби.
Научный руководитель:
С.Калкабаева,
к.ф.н., ассоциированный
профессор, доцент*

Массовая коммуникация на сегодняшний день представляет собой огромный механизм формирования общественного мнения, который содержит в себе не только классическую и литературную журналистику, но с появлением современных электронных технологий создавших дополнительные интернет ресурсы в виде информационных платформ заложивших начало эры электронной журналистики в виде многочисленных каналов, специализирующихся на обеспечении и освещении различных тематик от социально-политических, экономических, научных, культурных и много других различных направлений общественной жизнедеятельности современного общества. Электронная журналистика сократила расстояние между народами различных государств, убило темп современной жизни, стала источником огромного потока информации, соответственно все эти процессы оказывают влияние на формирование человеческого мышления и требует для успешного развития человечества не потеряться в информационном потоке, а научиться творчески подходить ко всему происходящему, некоторые социологи утверждают что креативность должна стоять на первом месте для успешного развития современного человечества. «Данные процессы являются социальными явлениями, так как они выражают точку зрения кругов населения, представляющее сущностную часть человеческих взаимоотношений, которое, с одной стороны, отражает факты, события, явления в жизни общества, с другой – само оказывает определяющее влияние на их формирование». [1, 30]. Массовую коммуникацию необходимо рассматривать прежде всего как целостное социальное явление, представляющее сущностную часть человеческих взаимоотношений, которое, с одной стороны, отражает факты, события, явления в жизни общества, с другой – само оказывает определяющее влияние на их формирование.

Современные технологии позволяют обеспечивать проблему обратной связи с читателями средств массовой информации. Анализируя новостные ленты XXI века автор статьи приходит к мнению, что сегодня происходят процессы переосмысления места человека в современном технологическом мире и его ответственности за происходящее на планете, вместе с тем стало меняться и мышление людей, которое требует больше творческого подхода к данному вопросу и все это имеет отражение и в содержании современной литературы которая пересматривает новые творческие образы зарождающиеся в трансформационном мире. Все это требует формирование новых и обновленных критических подходов, основанных на достижениях современной науки в области нейробиологии,

когнитивистики, психологии, социологии, экологии и др. Актуальные проблемы, с которыми столкнулся мир – экология, информационные войны, права человека, мир глобальной сети и др. – определили новые пути формирования текстов, риторики современной журналистики и соответственно вслед за ней текстов литературных произведений. Средства массовой информации отражают реальность повседневного развития общества, а литературные произведения благодаря творческому мышлению автора превращают эти данные в исторические, литературные произведения, отражающие цельную картину мира из фрагментарных событий, представленных в средствах массовой информации.

Если журналистика – это представление общества и отдельной личности о себе, то литература – отражение человеческой культуры. «Массовая коммуникация – это то, что со всеми вместе, а публицистика – это то, что «наедине с собой»... [2, 10].

В последнее время активно стала проявлять себя литературная журналистика, представляющая собой стиль репортажа, представляющий реальные истории в художественной форме. Литературная журналистика – это микс классической журналистики с творческой документальной литературой, с личным эссе, путевыми заметками. Литературная журналистика в отличие от классической журналистики заключается в способе подачи истории: в отличие от типичных средств массовой информации, которые могут быть очень сухими, литературные журналисты используют увлекательный стиль письма для создания запоминающихся историй. Литературная журналистика впервые получила признание в 1960-х годах как зарождение периода «Новой журналистики» [3]. В антологии «Новая журналистика» Тома Вулфа, изданная в 1973 году, автор представляет теорию почему журналистика 60-х годов была такой взрывной: писатели-романисты потеряли интерес к соцреализму, оставив журналистам пробел для изучения культурных изменений того времени.

Литературная журналистика, можно так сказать, носит творческий характер, так как заставляет работать воображение читателя и дает возможность использовать творческое мышление в вопросах создания образов, характеров описанных в документальной журналистике. Литературная журналистика привлекает своими уникальными стилями подачи материала, а также заставляет формировать творческое мышление у читателя с применением методов дедукции, анализа, критического мышления, применение навыков когнитивной психологии, нейробиологии и других наук.

Информация поступившая из источников СМИ электронных или бумажных, через телевидение и радиовещание, как правило содержит мысль, идею, резонанс, актуальность текущей ситуации при выбросе информации во внешнюю среду у реципиента (читателя) информации начинается запускаться мыслительный процесс при котором начинают работать механизмы памяти (нейробиология), мировоззрение или накопленный опыт читателя помогает ему собрать полученную информацию в нужную картинку, очень важно воображение читателя для правильного восприятия информации и др., зрелость внутреннего рассуждения, сопоставление фактов, при помощи когнитивных и нейробиологических процессов работы мозга все эти процессы можно отнести к формированию творческого мышления как результат конечного продукта у реципиента складывается его собственная история, уже сложившаяся на его опыте для последующей передачи в информационное пространство, результатом может быть написана книга, поставлена театральная пьеса, написан хороший сценарий для кино, передача информации своим ученикам, а также использование в профессиональной деятельности для принятия эффективных решений в повседневной жизни. Информация в одно предложение может дать большой сдвиг в развитие современного общества, где скорость передачи мысли составляет одна секунда благодаря технологическому процессу, который сокращает временные отрезки и географические пространства. Все эти процессы ведут к тому что творческое мышление

человека в эпоху цифр, технологий должно быть адаптировано под сегодняшние стандарты в соответствии с современными науками.

Во время проведения научных исследований, очень важно молодым ученым охватить все текущие проблемы которые сегодня существуют в журналистике и литературе после погружения этих наук в интернет пространство, отследить какие преобразования претерпевают данные отрасли, как они отражаются на мышлении и формирование общей картины в мировоззрении интернет общества, которое составляет почти что большая численность населения всей планеты Земля. Важно сделать верные научные прогнозы развития вышеперечисленных наук, так как это поможет мир сделать хоть немножечко предсказуемым для дальнейшего формирования цивилизованного, культурного и духовно богатого мирового сообщества.

Литература:

1. В. Ф. Олешко. Журналистика как творчество. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 173 л.
2. К. Душенко. Большая книга афоризмов. – Москва: Москва, 2001. – 150 л.
3. Википедия – Интернет ресурс: Wikipedia.org

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВА: ИДЕИ АЛАШ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Гюльнар Муканова,
*кандидат исторических наук,
профессор КазНУ им. аль-Фараби*

В статье анализируются современные тренды в отрасли книгоиздательского и книжного бизнеса республики, перспективы развития коммуникаций и возможные риски. Ниже приводятся примеры из прошлого развития отрасли и распространения книжной продукции. Рассмотрены сценарии смены алфавита и прогнозные оценки социальной ситуации в регионе в плане срезов читательской аудитории и скорости доступа к информационным хабам.

Что происходит в книгоиздательской отрасли в Казахстане, какими представляются современные тренды и перспективы развития? Эти вопросы весьма принципиальны, речь идет о будущем национального государства и духовном росте граждан. События в Центральной Азии и нашей стране в январе 2022 года демонстрируют накал социальных эмоций. [1] Картинка ТВ наводит на мысли об упущениях в духовном, читающий человек вряд ли пойдет крушить чужое имущество... В первую очередь показателем насыщенности книжного рынка любого государства считается ценовая доступность печатных изданий и широкий ассортимент интеллектуальной продукции. Во-вторых, немаловажны гарнитура или иными словами, шрифты, на котором набраны востребованные книги и учебники. И здесь, что греха таить, затянувшиеся дискуссии и эксперименты по переходу на латиницу, нанесли определенный ущерб, в плане разочарования части сообщества. Что же говорить о школьной литературе, если и взрослый контингент вынужден лицезреть вывески, баннеры и ТВ-тексты, исполненные в тех самых «экспериментальных» образцах алфавита?

Стоимость книг на прилавках мегаполиса (до «глубинки» новые издания практически не доходят, оседая в фондах областных библиотек), высокая для кармана обывателей. Посещаемость библиотек резко сократилась, – появление электронных книг «отлучило» молодое и среднее поколение книголюбителей от храма Книги. Карантинные ограничения ведут к сокращению книжных бутиков.

Необходимой информацией поколение пехт подпитывается из Google и Яндекс; благодаря всемирной Сети не составляет труда выучить иностранные языки, найти справочную информацию из Википедии. YouTube предоставляет услуги просмотра видеороликов. И все

же книга, учебник – наиболее надежный друг, на фоне заявлений о дефиците электроэнергии в Центральной Азии.

«На ринг» выходят серьезные соперники книги – биткоин и блокчейн? Книгу все реже встретишь в элитных новостройках. Книжные издательства республики реагируют на отмеченные тренды: появились частные издательства, переводящие иностранную классику и бестселлеры. Государственный проект «100 книг» по переводу на казахский язык лучших учебных пособий и монографий для студентов – эксперимент уникальный, полезный, но единовременный. Обзор поступлений в республиканскую Книжную палату способен удовлетворить самого строгого критика. Энциклопедии, справочные и серийные издания, научные фолианты. Изучение спроса потребителей на жанровую литературу, качества полиграфии ведет Книжная палата. Вероятно есть нужда создать общественную комиссию по контролю за ассортиментом печатной продукции и контентом.

Если обратиться к историческому опыту предшествующих поколений. В 1920 годы, когда национальное правительство располагалось в Оренбурге, в очередном номере партийного журнала печатался перечень книжных новинок. Краткий список, с указанием автора, издательства и цены. Такие же списки публиковались в журнале «Кызыл Казахстан», республиканских газетах. Это делалось для населения. Казахские авторы в 1920–1930 годы печатали свои учебники и книги в Ташкенте, Оренбурге, Казани, Москве и Новосибирске.

Минуло столетие, издательская индустрия Казахстана несопоставима с кустарными станками и технологиями начала XX века. Лидеры Алаш перманентно держали на контроле вопрос издания новых книг и учебников на казахском языке. Это означает, что к приоритетам государственной политики относили кураторство над сферой книгоиздания. Это наследие Алаш важно осмыслить и взять лучшее. Парадокс заключался в том, что тотальный контроль за печатными изданиями, за их содержанием осуществляли из ЦК партии. Ярость парткритики обрушивалась на редакцию газеты «Ортен», которую издавали С.Садвокасов и А.Байдильдин. Из-за обвинений в национализме издание газеты было прекращено. [2]

Драма книгоиздательства Алаш заключалась в формальном обладании атрибутами (советской) власти: печатным станком, с одной стороны, – и неправомочностью выражать собственное мнение открыто, издавать актуальные книги. В годы политических репрессий 1930 годов казахские авторы были отнесены к «восточным», для слежки за ними был создан так называемый «восточный» отдел ГПУ, «восточное» издательство народов Союза. Участие в международных книжных выставках было ограничено советским контентом. В XXI веке независимое государство Республика Казахстан имеет множество предпочтений в книгоиздательской отрасли; другой вопрос – профессионализация и конкурентоспособность.

Опираясь на опыт Алаш, важно своевременно оповещать сообщество о книжных новинках, возродить социальный институт литературной критики, книжных обзоров на радио и ТВ, в печатных СМИ, проводить честные рейтинги книжных издательств, публиковать результаты соцопросов. В исламских государствах Ближнего Востока генерируется ряд издательств, которые возглавили прогрессивные женщины (Катар). Это шанс внедриться в Ассоциации отечественным бизнес-леди книжного рынка.

К проблемным вопросам темы относится переход на латиницу – не простой процесс, требующий системной реализации. Должны быть задействованы программисты, медиа редакторы с высоким диапазоном. Попытка прогнозирования ситуации на книжно-журнальном рынке Казахстана не была бы объективной без учета интересов бизнес-сообщества, которое не заинтересовано допускать убытки в реализации книжно-бланочной и рекламной продукции. Если книгоиздательства понесут дополнительные расходы на приобретение новой (латинской) клавиатуры и программ, то стоимость печатной продукции тоже возрастет.

Детская книга также требует особого внимания; каким алфавитом будут изданы книги для дошколят, например. Этими конкретными вопросами должны предметно заниматься, по-видимому, МОН и методические подразделения Академии педагогических наук и др.

Сообщество РК, включая работников медиа индустрии, ВУЗов, студентов, да и госслужащих, активно задействованное в мессенджерах WhatsApp, соцсетях Facebook и прочих, за редким исключением использует гарнитуры кириллическую. В качестве рисков латинизации таким образом можно рассматривать расхождение во времени оповещения граждан, в случае ЧС, согласно теории «волшебной пули» Лассуэлла.

Открытость Казахстана и пребывание в настоящее время в глобальном информационном потоке означает потенциальные риски в виде кибер-атак, вброса фейков и негатива. Закономерной реакцией на вызовы киберпространства являются, например, грантовые проекты правительств ряда стран Дальнего Востока (Япония, Южная Корея). Эти гранты предназначены для магистрантов и докторантов любой государственной и этнической принадлежности, изучающих корейский и японский языки. Таким образом, эти государства намерены расширить/защитить зону вещания на родном языке. Гипер-языки (английский) создают в последние полвека дискомфортные обстоятельства для языков региональных. В борьбе противоположностей куется единство социализации, в философском русле идентификации.

Таким образом, качественные перемены в отечественном книгоиздательском бизнесе имеют место с момента обретения Независимости, безусловно, и подвержены вызовам глобализации, социально-экономическим и геополитическим трендам. Важно сберечь национальные ценности, родной язык и поддержать талантливых авторов, выходцев из казахстанской глубинки. Будущее отрасли книгоиздания в республике зиждется на исторически богатом опыте и подвижничестве труде работников печати, менеджеров и дизайнеров. Технологическая основа сферы испытывает перезагрузку «цифрой».

Вопросы экспорта книг сегодня волнуют казахстанскую элиту, к примеру интеграция отечественного интеллектуального контента в мировое наукоемкое сообщество эпохи «4.0» неизбежно актуализирует тему превентивной защиты авторских прав. «Необходимо принять во внимание, дополнить и согласовать в дальнейшем организационные детали по проекту создания регионального центра - альтернативного действующему регулятору международного информационно-медийного пространства, наподобие действующих европейских центров ISSN и ISBN». [3: 176] Интересное предложение идентификации «азиатского» сектора международной коллаборации, с весьма глубоким геополитическим подтекстом, последствия которого важно просчитать футурологам и политэкономистам.

В настоящее время отечественная интеллектуальная элита получает приглашения из ряд престижных европейских книжных издательств Elsevier и Springer Nature, в плане издания научных монографий и сборников конференций. Трудность заключается в том, что контент монографий затребован на английском языке, что априори снижает возможности расширения информационно-медийного поля для казахоязычных авторов. С другой стороны Республика Казахстан уповает на скорейшее открытие транзитных перевозок грузов по автомобильной дороге Западная Европа – Западный Китай. Маршрут мега-магистральной: Петербург – Москва – Нижний Новгород – Казань – Оренбург – Казахстан – Китай до города Ляньюньган у побережья Желтого моря. Определенную долю грузоперевозок в идеале могли бы составить поставки книжной продукции. Однако, если КНР и РК «свои» участки дороги, соответственно 3425 км и 2787 км, завершили, то, по мнению экспертов, «Россия, несмотря на многочисленные обещания, свои 2333 км построит, в лучшем случае, к 2030 году» [4:138].

Разработаны альтернативные межрегиональные транспортно-логистические проекты: по инициативе китайской стороны планируется организация грузоперевозок по автомобильным маршрутам между Синьцзян-Уйгурским автономным районом КНР через ВКО, в Омскую область России. Данный локальный логистический маршрут в плане книгообмена гораздо убедительнее, учитывая единое информационное пространство казахстанских регионов с сибирскими областями, где проживает казахское население. То есть, книги казахских авторов, художественная литература, азбуки и школьные учебники, что востребованы сегодня для филиалов Международного общества «Қазақ тілі», например, доставлялись бы ускоренным путем.

Урбанизация вносит свои коррективы в культурные процессы; в указанном направлении столица г.Нур-Султан в перспективе вполне могла бы стать культурной столицей региона Центральной Азии. Индикатором высокого статуса вполне могут служить, в идеале, высокие рейтинги столичных издательских домов и рост тиражей книгопродаж.

Позитивные тренды нельзя замалчивать. Есть спрос на книги мотивационного характера, словари, энциклопедии, детские издания и учебники. В Алматы наметилась тенденция открытия бутиков «Kitapal» в торговых домах; здесь продаются книги отечественного производства, художественная литература для школьного возраста, переводные издания мотивационного содержания и проч. Новое начинание имеет одноименное мобильное приложение Kitapal. И такие проекты имеют будущее, будучи просчитаны бюджетно и логистически по принципу «200 шагов» от мест проживания потенциальных покупателей. В этом смысле позитивным представляется опыт Великого соседа Китая, где доходность книгопродаж в бутиках при супермаркетах заложена в стоимость любых других покупок в мега-центре априори. Доступность товара в виде книг составляет социальный приоритет уважающего себя пространства мегаполисов в мире.

Литература:

1. См. Интервью Главы государства Касым-Жомарта Токаева телеканалам «Хабар» и «Хабар 24» от 29 января 2022 года.
2. Материалы архивных фондов ЦГА РК, АП РК, ОГАСПИ и др.
3. Сейдуманов С.Т. Казахстан и Россия: вопросы научного и гуманитарного сотрудничества // Материалы Межд.научно-практической конференции «Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества». Нур-Султан – Москва, 2021. С. 172–177.
4. Султанов Б.К. Казахстанско-российские отношения в контексте переформатирования международного порядка // Там же. С. 130–148.

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ТВОРЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Токсанбай Урбегенов,

Магистрант 2 курса

КазНУ им. Аль-Фараби

*Руководитель: Ермек Асылханов,
профессор, доктор педагогических наук*

Творчество – одна из основных составляющих познавательной деятельности человека. Оно встречается в различных сферах духовной, социальной, практической и повседневной человеческой деятельности. Однако в современном обществе в связи с высокой информатизацией и постоянно увеличивающимся ритмом жизни становится все более востребованным техническое творчество, способное быстро реагировать на возникающие потребности человека в частности и общества в целом. В статье рассматривается актуальность технического творчества, его основные этапы, а также возможности, которые открываются перед человеком в различных сферах жизни. Особое внимание уделяется цифровым технологиям, которые с обывательской точки зрения рассматриваются не как способ упростить рутинную деятельность, а как один из факторов, влияющих на современное техническое творчество.

В статье освещены актуальные проблемы цифровизации образования. Авторы проанализировали этапы цифровизации и появления новых цифровых технологий, которые представляют собой огромный педагогический потенциал. Также рассматриваются возможности цифровых технологий в образовательном процессе вуза. Дана характеристика цифровой образовательной среды. Уточнен понятийный аппарат: «цифровая грамотность», «цифровая образовательная среда». Стратегия цифровизации образования предусматривает такие перспективные инновационные технологии, как искусственный интеллект, блокчейн и виртуальная реальность. Авторы делают вывод, что цифровизация образования меняет

содержание преподаваемых курсов, а также представление информации, - это не только презентации или видео, это прямые подключения к информационным сетям, базам данных, форумам.

В эпоху цифровых технологий, когда к информации можно получить доступ в любое время практически из любой точки мира, развитие технического творчества становится все более важным. Известное изречение «Кто владеет информацией, владеет миром», первоначально высказанное Майером Амшелем Ротшильдом в начале XIX века, а затем получившее второе дыхание благодаря Уинстону Черчиллю, не утратило своей актуальности и по сей день. Однако в жесткой конкурентной среде современного общества требуется не только владеть информацией, но и уметь ее применять, в том числе творчески. Креативность, творческий подход стали неотъемлемыми спутниками практически любого вида деятельности. Сама по себе творческая деятельность является одним из важнейших процессов человеческого мышления, двигателем прогресса в целом и в частности, поскольку различные виды творчества затрагивают практически все сферы жизни человека. Философский словарь дает следующее определение понятия творчества: «Деятельность, порождающая нечто качественно новое, чего никогда не было».

Творчество можно рассматривать в двух аспектах: психологическом и философском. Философия рассматривает вопрос о сущности творчества, который по-разному ставился в одинаковые исторические эпохи» [1]. Можно найти следующее определение творчества: это «деятельность, порождающая новые ценности, идеи, самого человека как творца» [2]. Таким образом, творчество – это вид деятельности человека по преобразованию природного и социального мира в соответствии с целями и потребностями человека и человечества, направленный на создание качественно новых материальных и духовных ценностей.

Потребности современного человека, несомненно, в корне отличаются от потребностей прошлого века. Сегодня на первый план выходят те продукты, которые позволяют нам быстро реагировать на растущий массив информации, а также оптимизировать процессы жизни общества. К таким устройствам относятся современные мобильные телефоны и смартфоны, компьютеры и ноутбуки, планшеты и т.д., которые обеспечивают мгновенный доступ к информации; бытовая техника, значительно упрощающая ведение домашнего хозяйства и т.д. Очевидно, что в основе всех этих устройств и машин лежит техническое творчество, которое было бы невозможно без накопленной системы знаний об основных законах природы и понимания их функционирования и работы, что является необходимым компонентом перехода от творчества как такового к техническому творчеству.

Таким образом, техническое творчество можно охарактеризовать как «деятельность человека, направленную на преобразование природы в соответствии с целями и потребностями человека и человечества на основе объективных законов действительности, характеризующихся новизной самого процесса деятельности и его результата, а также как своеобразие и социально-историческое своеобразие» [3].

Тематический словарь по философии науки и техники дает следующее определение: «Техническое творчество – это процесс создания нового технико-технологического объекта, включающий систему взаимосвязанных этапов:

- 1) формулировка конкретной технико-технологической идеи (проблемы) и определение направления ее решения, когда человеческий (субъективный) фактор материализуется в процессе создания новой идеи;
- 2) создание действующей модели соответствующего объекта или прогресса, когда идея приобретает более четкие технические и технологические формы выражения.

Исторически техническое творчество реализуется в двух формах:

- 1) изобретение – создание новых принципов действия и способов их реализации в конкретных технических и инженерных устройствах, причем речь идет о создании объекта, не существовавшего ранее в реальности (изобретение колеса, пороха, внутреннего сгорания двигателя и др.), где происходит материализация («объективация») идеи;

2) открытие – выявление природных вещей, явлений, закономерностей и т.д. Реально существующих в природе, но не известных ранее (открытие Америки, периодичность элементов, месторождения полезных ископаемых и т.д.). Которое основано на внутреннем потребности личности (изобретателя) в сравнении с воздействием внешних условий и обстоятельств» [4].

Процесс технического творчества обычно состоит из нескольких основных этапов. Во-первых, обучение, которое заключается в критическом осмыслении существующей базы знаний, включая как теоретические рассуждения, так и экспериментальный материал. Это дает возможность сформулировать некую конкретную техническую проблему, от которой можно будет отталкиваться в дальнейшей работе. Во-вторых, дизайн. Используя знания о существующей реальности и понимание потребностей общества, рождается идея, которая еще не является конкретной моделью изобретения, но уже выходит за рамки технической проблемы. На этом этапе используются как рациональные методы работы, так и иррациональные (фантазия, интуиция). В-третьих, реализация, создание конкретной модели. На этом этапе автор воплощает свое видение в жизнь.

Техническое творчество охватывает все возрастные группы и разные слои населения. В первую очередь это связано с разнообразием направлений технического творчества, к которым относятся разработка и создание транспортных средств, декоративных и прикладных моделей, средств совершенствования учебного процесса, предметов домашнего обихода, наукоемких объектов (например, научных приборов и экспериментальных установок). Одно из самых популярных направлений технического творчества сегодня – робототехника. Ежегодно в мире проводится несколько десятков, если не сотни конференций и форумов, посвященных созданию роботов. Такие технологии, как робот-пылесос, уже доступны, беспилотный автомобиль прошел испытания, и все больше и больше потребителей используют технологии умного дома. Все подобные решения были бы невозможны без постоянного увеличения интеллектуального капитала и развития творческой составляющей изобретательского процесса.

С элементами технического творчества человек сталкивается уже на ранних этапах развития. Один из начальных этапов технического творчества – познание окружающего мира через накопление некоторой базы знаний и ее последующий анализ. Например, ребенок, который лишь частично может воспроизвести несколько слов, активно интересуется всем, что его окружает. Взрослея, он пытается понять, как функционирует существующая реальность. Затем начинают возникать более глубокие вопросы: «Где вода в кране?», «Почему горит свет?». Накапливая таким образом знания, человек постепенно переходит к решению более сложных проблем. Таким образом, техническое творчество позволяет не только изобретать новые механизмы, но и развивать различные типы мышления, соответствующие ряду приоритетных профессиональных компетенций. Эти компетенции включают творческое (или творческое) мышление, умение накапливать, анализировать и синтезировать полученные знания, а также успешно реализовывать их на практике. Одним из положительных аспектов развития системы научного творчества является также то, что она отражает систематику педагогических целей Блума. Чтобы получить на выходе готовый продукт, который одновременно будет иметь практическое значение для общества, необходимо овладеть всеми элементами, содержащимися в таксономии.

Согласно традиционной версии 1956 г., эта система включает в себя следующие элементы (в порядке возрастания сложности когнитивных процессов): знание, понимание, использование, анализ, синтез, оценка. Однако из-за глобальных изменений, произошедших за следующие пятьдесят лет, версия Блума потеряла свою актуальность и потребовала корректировок. Эта корректировка была проведена Лорин Андерсон и его коллегами в 1999 году. Уточненная таксономия также состоит из шести уровней и выглядит следующим образом (от простого к сложному): запомнить (узнавать и вспомнить), понимать (интерпретация, примеры, классификация, обобщение, вывод, сравнение и объяснение), применять (исполнение и применение), анализировать (дифференцировать, организовывать и

соотносить), оценивать (тестировать и критиковать), создавать (генерировать, планировать и производить). Как видно из этой системы, техническое творчество соответствует высшему уровню этой таксономии. Также стоит отметить, что в настоящее время существует несколько моделей таксономии Блума, которые основаны на продуктах современных цифровых технологий и глобального Интернета, в то время как предложенные Л. Андерсоном остаются основой. Такой подход к таксономии небезоснователен, поскольку такие продукты технического творчества, как компьютер, мобильный телефон, планшет и т.д. Становятся объектом изучения на самых ранних этапах развития, в отличие от предыдущих поколений.

Во многом это связано с тем, что техническое творчество невозможно без доступа к информации о новых открытиях, достижениях и передовых технологиях. Причем объем поступающей информации из года в год растет в геометрической прогрессии. Известно, что массив информации удваивается в среднем за пятилетний период, а в инновационных отраслях – за два-три года [5].

Такой доступ к информации обеспечивают цифровые технологии и глобальный Интернет. Эти технологии не только способствуют развитию технического творчества, но также позволяют получать актуальную информацию для тех, кому по разным причинам отказано в доступе (или такой доступ ограничен) к традиционным источникам знаний, для например, различные государственные библиотеки, музеи и т.д. Например, молодые мамы, которые сидят дома и не могут долго выходить из дома, или люди с ограниченными возможностями, или те, кто не может уехать и учиться в вузе на постоянной основе. Благодаря цифровым технологиям мы получаем доступ к онлайн-программам университетов, как местных, так и зарубежных. Например, образовательные платформы, такие как Moodle, программы, такие как Skype, средства просмотра видео, такие как Youtube, и т.д. Способствуют разработке таких программ. Одним из наиболее значимых направлений последних нескольких лет были так называемые MOOC – массовые открытые онлайн-курсы, одним из наиболее ярких примеров которых являются образовательные платформы Coursera (дающие доступ к примерно 400 параллельным курсам, преподаваемым профессорами со всего мира. Ведущие университеты совершенно разных направлений) и Khan's Academy (образовательная платформа, изначально ориентированная на преподавание математики).

Свою миссию они видят, прежде всего, в предоставлении бесплатного качественного образования всем группам людей, независимо от их возраста, способностей, места проживания и других подобных критериев. Таким образом, упрощается любой вид творчества, в том числе технический. Мы можем использовать различные программы обучения, доступ к которым предоставляется через глобальную сеть, мы можем приобрести специальные пакеты обучения и т.д. Что способствует получению общих или специальных знаний, по крайней мере, начальных, а также развитию творческих способностей в целом и в частности, техническое творчество.

Литература:

1. Агибова И. М. Условия и факторы организации эффективной автономной работы студентов с использованием информационных и коммуникационных технологий. Вестник поморского университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2010; № 5: 128 – 134.
2. Андреев А.А. Роль и проблемы преподавателя в среде электронного обучения. Высшее образование в России. 2010; № 8 – 9: 41 – 44.
3. Цифровая Россия: новая реальность. Аналитический отчет экспертной группы Digital. ООО «Мак-Кинзи и Компания СиАй`Эс», 2017. Режим доступа: www.mckinsey.ru [http:// www. Mckinsey.ru](http://www.Mckinsey.ru)
4. Цифровизация. Доступно на: <https://ru.wiktionary.org/wiki/>
5. Шваб Д.К. Четвертая промышленная революция. Доступно по адресу: <https://mybook.ru/author/klaus-shvab/chetvertaya-promyshlennaya-revolyuciya/read>

РОЛЬ И МЕСТО САКРАЛЬНЫХ ПЕЩЕР /УНГИР/ В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ

*Жасмин Жалгасова,
Магистрант 2 курса
КазНУ им. Аль-Фараби*

На основании многочисленных исследований выявлено огромное количество пещер, о большинстве которых, имеются мало сведений, к ним относят: Аюшатская пещера, Байдибек Ата, Карасайская пещера, Октябрьская, Каркаралинская, Кобыраулиенская, Ачисай, Весенняя пещера, Ленинская, Улучурская, Саракамышская, Утебайская пещера, пещера Мелового мыса и многие другие. Археологи выделяют известные места паломничества в Казахстане. Кобыр аулие

По данным пещера расположена в Восточно-Казахстанской области, Обоянский район, притягивающая паломников. Выявлено оно как священное место, куда приходят ради исцеления и исполнения своих желаний. Геологами так и не были изучены подземные лабиринты. Исходя из данных, на глубине озера 15 метров располагается усыпальница Чингисхана. На основании легенд, храбрый воин был ранен во время сражения у подножья горы Актас, когда он упал, истекая кровью, земля под ним раступилась и воин провалился в пропасть. Сопутники решили, что он погиб ужасной смертью, но каково же было их удивление, когда после сражения они увидели батыра целым и невредимым, воин рассказал им, что не успев опомниться, он упал в темноте в какое-то озеро, вода в нем была жгучей и холодной, пока его несло подземное течение, батыр медленно приходил в себя и на ощупь под ногами стал карабкаться по камням, когда воин выбрался из пещеры, то почувствовал, что его раны зажили, а сам он был полон сил, таким чудесным образом было обнаружено место Кобыр аулие, где скрывались и залечивали раны отважные батыры.

Основываясь на преданиях: В Казахстане обнаружено три пещеры с подземными озерами, все они носят одинаковое название, согласно истории: во время всемирного потопа, трое святых опоздали к отплытию Ноев ковчега, но им удалось спастись на огромном бревне, после того, как вода ушла в глубинах земли, осталось только три озера, святые поселились, каждый у своего и хранили их до старости, благодаря их постоянным молитвам, вода в пещере стала обладать чудодейственной силой, когда люди это заметили, стали приходить к пещере, каждый просил о своем.

Тамгалы тас

От 120 км от города Алматы на берегу реки обнаружен живописный каменный массив под названием Тамгалы тас – озаменовавшееся местом среди альпинистов. История закладывает, что Тамгалы тас имеет обозначение «камень со знаками» – являющееся самым крупным петроглифов в Казахстане, 1000-летней давности. Обнаружены также наскальные рисунки:

- 1, Будда по имени Ботхисаттва Авалакитешвара – является воплощением бесконечного сострадания.
2. Справа от него Будда-Шакьямуни, легендарный основатель буддизма, исходя из данных, в одном из своих воплощений, он носил имя принца Гаутамы, третий Будда, Амитабха.

Согласно легенде, в 10 веке вдоль русла реки Или проходил караван буддистских монахов, вносившие свою религию в земли кочевников, возле огромных скал, в результате землетрясения, огромная каменная глыба была отколота от скалы соответственно монахи восприняли это как знак свыше, тогда ими были нанесены на камни изображение Будды и священные тексты, в конце развернуты караваны обратно в Индию.

Исходя из утверждений ученых:

Земли охватывались джунгарами, объединить их разрозненные племена – правители пытались единой религией по поручению Далай-Ламы, в середине 17 века на территорию

Семиречья пришел калмыцкий просветитель по его указанию возле поселений устанавливались символы новой религии, на скалах выбиты образы этих букв, выбита молитва «Ом мани падме хум». с Монастыри, где хранились манускрипты и эти центры превратились в центры о распространении буддизма.

По данным из истории, в этих местах Зая Пандит Огторгуйн основал несколько монастырей, одним из них и был Тамгалы тас, монастырь под открытым небом, комплекс перестали использовать после 1758 года, когда джунгарское ханство исчезло под ударами войск Цинского Китая, на земли Семиречья возвратились казахские, киргизские племена в Тамгалы тас, который остался символом религии, так и не сумевший покорить степных кочевников.

В результате выявлено о собираниях людей для проведения ритуалов и во время знаковых событий, в урочище Тамгалы тас – одной из самых богатых коллекций, около 5000 наскальных рисунков.

Соответственно в 2004 году этот памятник наскального искусства внесен в список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО. Петроглифы Тамгалы тас создавали более двух тысячелетий с 14 века до н. э.- 6- 8 вв. н. э.

Балаюк

Источники выдают о расположении пещеры Балаюк в урочище Аксаулу на юго-востоке плато Устюрт, в 20 км от границы Туркменистана. Пещера была замечена в 1959 году С. Е. Петровым и А. Ю. Слюсаревым. Исходя от местоположения дорогу до пещеры охватывает грязь, почва, болота, даже без одной машины не справиться с этими недостатками, так что лучше ехать в составе 2-3 машин, чтобы можно получить помощь на этот случай. Пещера выделяется среди других находением в ней озера с красивой голубой водой с горьким и соленым привкусом, поездка требует довольно длительного времени в 1,5 часа, из-за крутого спуска и легко скользящихся камней. Озеро напоминает озеро Коныр аулие, где загадывают желания и после купания в холодной воде люди выздоравливают.

Унгуртас

Предполагается, что одним из мощных энергетических мест страны является гора в селе Унгуртас, находящееся 100 км от Алматы. Исходя из данных, любимое место народных целителей, уверяющие, что камни Унгуртаса способны лечить физическое и психологическое заболевания. Гора-Унгуртас – место паломничества, многие верят, что здесь особая энергетика для здоровья. Посещение этого места учащен, в связи с возможностью излечения от всех болезней, женщинам оказана возможность лечить бесплодие, к выводу они удачно беременеют. Унгуртас – небольшая гора с многочисленными впадинами и углублениями, ее название так и переводится «пещерный камень». Целители считают, что каждая часть скалы соответствует определенному органу. Говорят, что люди излечиваются, вылечивается тот орган, волнующий человека. Находясь в пещере, человек чувствует прогрев земли.

Есть легенда про этот камень, что давным-давно на этом месте жил святой дервиш, который не мог выносить людских страданий, он попросил Аллаха превратить его в камень, приносящий исцеление и Аллах исполнил его желание. А в другой легенде рассказывается, что здесь умер последний дракон, гора впитала жар его огня и тысячи лет спустя тепло пробивается сквозь камни и лечит людей.

Акмечеть аулие

Является местом мольбы за себя и других. Святая белая мечеть обладает несколькими легендами:

1. В этой пещере жил дракон, который нападал на людей и скот. Когда дракон вытягивал свои крылья, то задевал края разлома и постепенно увеличивал его, однажды пришел в эти края пророк Сулейман и посадил чудовище на цепь.
2. Здесь прятались женщины и дети во время джунгарского нашествия.

Исходя из данных вокруг пещеры нет деревьев, а внутри нее есть. Полагаясь на местные поверья, загадав на дне пещеры желание, записав его на бумагу и над бумагой построив каменную пирамиду, то желание обязательно сбудется.

Акбаур

По источникам комплекс Акбаур находится в тридцати км от Усть-Каменогорска и является природным историческим памятником эпохи бронзы и относится к началу 3 тысячелетия н. э.

Экскурсоводы называют Акбаур древним астрономическим комплексом и рассказывают туристам, что именно из этого грота древние люди наблюдали за звездами, а полученные данные зарисовывали на камнях. На скалах учеными обнаружено более 80-ти петроглифов, нарисованы двухколесная телега, бык, горный козел, люди и жилища.

Исходя из других источников пещера была местом жертвоприношения и исполнения ритуалов.

В легендах про Акбаур много упоминаний о сильной энергетике этого места, считается, что камни здесь расположены особым образом и при определенном солнечном и лунном свете они заряжаются энергией, которую потом отдают людям, может поэтому судя по рисункам сюда и прилетали инопланетяне. Экскурсоводы советуют посещать место в дни солнцестояния. 22 марта и 22 сентября, именно тогда максимально ощущается мощная энергетика. Соответственно люди поправляют свое здоровье, восстанавливают силы.

Бектау ата

В 70 км от города Балхаша отдалается гора. Гора, так называемая другим словом «Степной маяк Прибалхашья». Это был удобный проход для каравана из Жетысу в Сарыарку во время Великого Шелкового пути, рядом находятся древние разваленные города на берегу реки Или. Ориентир степи служил пик горы, где караван мог не сбиваться с пути, выходил точно в сторону Балхаша. Горы Бектау ата напоминают волны океана, там можно заметить кристалловые скварцы. В 1959 году месторождение было открыто биологом Горским, разрабатывающее на промышленности скварцы.

Кара унгир

По источникам пещера расположена на территории Тюлькубасского района Туркестанской области, в горах Каратау. Впервые это место было обнаружено в 1959 году каратауским палеонтологическим отрядом под руководством Х. Алпысбаева. Эта пещера относится ко временам неолита, примерно 5 тысячелетие до н. э. Здесь были найдены орудия труда, они были изготовлены из кремня, песчаника и горного хрусталя, различные бусы, подвески, кости животных, а также человеческие зубы, принадлежащие женщинам 20-30 лет и человеческий череп.

Бекет ата

Мечеть Бекета ата – это священное место паломничества, которое находится под землей, требуется спуститься под землю примерно на полторы тысячи метров. Одним из почитаемых людей в Западном Казахстане считается мыслитель, суфий Бекет ата. Будучи суфием, он выбрал для себя путь отшельничества и поселился в полупустынной территории Мангыстауской области, а также как умелый строитель за свою жизнь построил 4 мечетей, в одной из них он и поселился. Его считали отцом и заступником адайцев и посвятил себя служению Бога. Бекет ата родился в поселке Кульсары Атырауской области. Он учился в медресе в городе Хиве, а достигнув 40-летнего возраста, он стал суфием. Он помогал людям – утешал горюющих и исцелял больных, верующие и сегодня обращаются к Бекет ата за помощью. Мечеть удивляет разным звучанием в каждой из трех комнат, голос становится по звучанию приятным и звонким. Он мог предсказывать погоды, время откочевки на Жайляу. Он похоронен в своей мечети.

Литература:

1. Акмечеть аулие <https://youtu.be/MsHfkn97Nk4> [Электронный ресурс] (Дата обращения 18.11. 2020)
2. Википедия. Бекет ата. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BA%D0%B5%D1%82-%D0%B0%D1%82%D0%B0> [Электронный ресурс] (Дата обращения 17.11. 2020)
3. Загадка времени №20. Ак- Баур- каменная тайна <https://youtu.be/kZb22m1UVnw> [Электронный ресурс] (Дата обращения 15.11. 2020)
4. «Знаки. Степные легенды.» (Пещера Коныр аулие). <https://youtu.be/7zmyir2NH1Q> [Электронный ресурс] (Дата обращения 19.11.2020)
5. История Бектау ата https://youtu.be/Су_k434FwXk [Электронный ресурс] (Дата обращения 18.11. 2020)
6. Краеведение Восточного Казахстана. Легенды о священной пещере Коныр аулие <http://krai.pushkinlibrary.kz/ru/legendy-vko/9-uncategorised/2045-lrgrndy-o-svyashcennoj-peshchere-konyr-aulie.html> [Электронный ресурс] (Дата обращения 15.11. 2020)
7. Подземная мечеть Бекет ата в Мангистау/ Beket ata Necropolis <https://youtu.be/tFkcl-49NBQ> [Электронный ресурс] (Дата обращения 19.11. 2020)
8. Сакральные места ВКО- «Ак- Баур» место полонничества <https://youtu.be/ReYN1SH-NvI> [Электронный ресурс] (Дата обращения 17.11. 2020)
9. Тамгалы- Тас: знаки древних- Казахстан: Легенды степи <https://youtu.be/M1WD4-gshlaY> [Электронный ресурс] (Дата обращения 17.11. 2020)
10. Silk Road Adventures. Легенда о Тамгалы тас. <https://silkadv.com/en/content/legenda-o-tamgaly-uas> [Электронный ресурс] (Дата обращения 15.11. 2020)

МАЗМҰНЫ

I БӨЛІМ

ҮЗДІК ТОЛҒАМДАР, ҮЗДІК ПОЭТИКАЛЫҚ ОЙЛАР БИІГІНДЕ	
Жанғара Дәдебаев ,.....	3
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚҰАТ ПЕН БАСПАҒЕРЛІК МҰРАТ	
Әділғазы Қайырбеков ,.....	5
ЖЫЛАП ҚАЛҒАН ЖЫЛДАРДЫҢ ЖЫЛНАМАСЫ	
Ғалым Жайлыбай ,.....	9
«ОЙЛАР КЕЙДЕ ГҮЛЗАРЫМА ГҮЛ ЕКТІ»	
Гүлжаһан Орда ,.....	14
ҚАЗЫҒҰРТТЫҢ БАСЫНДА КІТАП ҚАЛҒАН	
Ғарифолла Әнес , ...	20
НАР ҚОМЫНА АРТҚАН ЖҮК	
Исраил Сапарбай ,.....	22
ЖАЗЫЛҒАН ЖЫР, ЖАЗЫЛМАҒАН МАҚАЛА ЖАЙЛЫ СЫР	
Құлбек Ергөбек , ...	33
ЖАСЫНДЫ «ЖАҢҒЫРЫҚ»	
Зайда Елғондинова , ...	42
АҚҚҰМНАН ҰШҚАН ҚЫРАН	
Бегман Ысқақ ,.....	47
«МЕН ҒАРЫШТА БАҚЫТТЫ ӨМІР СҮРЕР ЕМ, СҮЛУ ЖЫРДЫҢ ТАРҚАТА АЛСАМ БҰРЫМЫН»	
Гүлжаһан Орда ,.....	52
ҚАРА ӨЛЕҢНІҢ КИЕСІ ДАРЫҒАН ҚАЛАМҒЕР	
Есенәлі Ералы , ...	63
СЕНДІРЕ БІЛЕТІН ЖАЗУШЫ	
Есенәлі Ералы , ...	69
АҚҚҰМНАН ҰШҚАН АҚСҰҢҚАР	
Орынбасар Сүттібаев ,.....	72
ТАРПАҢ МІНЕЗДЕС ТАЛАНТ	
Серікқали Жексенбаев ,.....	78
АҚЫННЫҢ ОЙЛАУ АМАЛЫ	
Алмас Ахметбекұлы ,.....	81
АҢСАРЫ БИІК АҚЫН	
Ермахан Шайхыұлы , ...	82
ТЕМІРҒАЛИ АҚЫННЫҢ ТЕРЕҢІ	
Төреғали Тәшенов , ...	96
ҚАРА ӨЛЕҢМЕН ҚАЙРАҒАН ЕР ЖІГЕРІН	
Сейсен Әмірбекұлы , ...	98
АҚҚҰМНАН ШЫҒЫП, АЛАШТЫ МОЙЫНДАТҚАН АҚЫН.....	101
ЖАҚСЫЛЫҚТЫҢ ЖАРШЫСЫ БОЛДЫМ	
Темірғали Көпбай ,.....	106
ҚАЛАМЫ ҚАРЫМДЫ ҚАЛАМҒЕР	
Ермахан Шайхыұлы , ...	109
ТЕМІРҒАЛИ КӨПБАЕВ – АҚЫН, ҒАЛЫМ, БАСПАҒЕР, ҰСТАЗ	
Ж. Әбілбекқызы ,.....	110

II БӨЛІМ

ЗАМАНАУИ ЖУРНАЛ ДИЗАЙНЫ: ЗАҢДАР, ШЕКТЕУЛЕР, ҚАРАМА-ҚАЙШЫЛЫҚТАР	
Несібелі Мұхаммедқызы , ...	113
ӨЗІЛХАН НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ «АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ АҢЫЗ» РОМАНЫ НЕГІЗІНДЕ ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЗАМАНАЛЫ ПАРАДИГМАСЫ	
Аружан Тілеубек , ...	116
ЖАҢА МЕДИА ДИЗАЙНЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР	
Сұлушаш Садырова , ...	118
ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДАҒЫ КРЕАТИВТІ ИДЕЯЛАР МЕН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР	
К. Қарақұлова , ...	121

АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ БАСЫЛЫМДАРДЫ ЖІКТЕУ КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫ

Айару Шаймерден, ...	123
ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯ ЕРЕКШЕЛІГІ	
Қарлығаш Мергенбаева, Жазира Батырханова, ...	127
БАЛАЛАР БАСЫЛЫМЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ	
Назерке Серікбаева, ...	128
ҚАЗАҚ КІЛЕМДЕРІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ	
Аида Байтаулова, ...	131
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КІТАПТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Аружан Жасұланқызы, ...	135
БАСПА, ПОЛИГРАФИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	
Гүлнұр Ахметова, ...	139
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕРІНДЕГІ БҰЙЫМДАР МЕН АСЫЛ ТАСТАРДЫҢ САКРАЛЬДЫ МӘНІ	
Н. Даутов, ...	141
ГРАФИКАЛЫҚ ИЛЛЮСТРАЦИЯ – ОНЛАЙН БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ВИЗУАЛДЫ КОМПОНЕНТІ	
Жадыра Жарылғап, ...	145
«БАЙБӨРІ БАЛАСЫ АЛЫП БАМСЫ» ЖЫРЫНЫҢ ЗАМАНАЛЫ БІТІМІНІҢ ДЕФОРМАЦИЯСЫ	
Алмабек Ибрайымов, ...	149
БЕКЗАТ БОЛМЫСТЫ БАСШЫ	
Аяужан Ахметжан, ...	151
КӨРКЕМ ОЙЛАУ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ МӘСЕЛЕСІ	
Жанарбек Берістен, Серік Тайнов, Айнұр Талдыбаева, Шалқар Бердіқожа, ...	155
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІТАП ДИЗАЙНЫ: КӨРКЕМДІК НЕГІЗДЕРІ, ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАСЫ	
Баян Әмірғалиева, ...	159
КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ЖАҢА МЕДИА ДИЗАЙНЫНА ӘКЕЛГЕН ӨЗГЕРІСТЕРІ	
Әсемгүл Жамбылова, ...	161
МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ – БИБЛИОГРАФ, ПЕДАГОГ, ҒАЛЫМ	
Әлия Аманжолова, ...	165
АБДУЛ-ХАМИД МАРХАБАЕВ – ФАНТАСТИКА ЖАНРЫНЫҢ МАРҒАСҚАСЫ	
Алмабек Ибрайымов, ...	169
ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА ДИЗАЙНЫ: ЖЕТІЛУ ЖОЛДАРЫ	
Шынаркүл Абелдаева, ...	171

ІІІ БӨЛІМ

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЖУРНАЛИСТИКИ И ЛИТЕРАТУРЫ В ВОПРОСАХ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	
Джамила Ахмедова, С.Калкабаева, ...	174
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВА: ИДЕИ АЛАШ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ	
Гюльнар Муканова, ...	176
ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ТВОРЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ	
Токсанбай Урбегенов, ...	179
РОЛЬ И МЕСТО САКРАЛЬНЫХ ПЕЩЕР /УНГИР/ В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ	
Жасмин Жалгасова, ...	183

ИБ № 15430

Басуға 27.04.22 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 1/16.
Көлемі 11,8 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 15740.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

